

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

Дмитренко Оксана Сергіївна

УДК: 32.019.5:316.722

**ГРОМАДСЬКА ДУМКА ЯК ЧИННИК ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ
КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ**

23.00.03 – політична культура та ідеологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник
Горбатенко Володимир Павлович
доктор політичних наук, професор

КИЇВ - 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
Теоретико-методологічні засади дослідження громадської думки в контексті формування демократичної політичної культури в Україні ----	16
1.1. Політологічний аналіз історичного розвитку громадської думки у суспільно-політичній сфері	16
1.2. Методологічні аспекти осмислення громадської думки як стану масової політичної свідомості й засобу вираження політичної культури суспільства ----	43
Висновки до розділу 1	59
РОЗДІЛ 2	
Громадська думка та її вплив на характер політико-культурних відносин сучасного суспільства	61
2.1. Суб'єкт і об'єкт громадської думки, особливості її формування і функціонування в тоталітарно-авторитарному та демократичному типах політичної культури	61
2.2. Специфіка і основні напрямки використання громадської думки як чинника демократичної політичної культури -----	84
2.3. Громадська думка як партнер і об'єкт впливу в системі зв'язків з громадськістю -----	106
Висновки до розділу 2 -----	125
РОЗДІЛ 3	
Взаємодія влади і громадської думки в політико-культурному просторі України -----	128
3.1. Типи та механізми взаємодії влади і громадської думки -----	128
3.2. Громадська думка і влада в умовах демократизації українського суспільства -----	135
Висновки до розділу 3	167
ВИСНОВКИ	169
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	177

ВСТУП

Однією із вагомих рис сучасного політичного життя є трансформація недемократичних політичних режимів та перехід їх на демократичні засади.

В Україні демократичні перетворення доби Незалежності відбуваються досить мляво, і навіть, після емоційного вибуху “помаранчевих подій” 2004 р., процес демократизації навряд чи пришвидшився. Значні зміни, що сталися в суспільній свідомості під впливом революційних подій, пов’язаних із виборами Президента, давали підстави для висновку, що у процесі демократичного розвитку України настав перелом. У моніторинговому опитуванні початку 2005 р. вперше було зафіксовано значне підвищення рівня демократизації масової свідомості за цілою низкою показників, передусім, у політичній та морально-психологічній сферах. Однак, результати опитування, проведеного одразу після парламентських виборів 2006 р., з усією очевидністю продемонстрували повернення установок і настроїв населення щодо демократичних принципів на вихідні позиції початку 2004 р. Так, наприклад, за даними соціологічного опитування 2008 р., яке проводилося Інститутом соціології НАН України та компанією “Юкрейніан соціолоджи сервіс”, повністю задоволених розвитком демократії в Україні є лише 2,0 % громадян, переважно задоволених – 14,2 %; в тоді як – взагалі незадоволених – 41,0 % і скоріше не задоволених – 29,0 % .

Політична історія України останніх років ще раз засвідчила, що формування демократичного суспільства залежить не тільки від формального існування відповідного набору політичних інститутів і правового закріплення основ демократії. Труднощі, які супроводжують політичне життя України значною мірою пов’язані з відсутністю демократичного типу політичної культури, функціонуванням демократичних ідеалів, цінностей та орієнтацій на рівні масової свідомості. Процес демократизації вкрай рідко відбувається без будь-яких помітних зрушень у політичній культурі. Сучасна політична культура українського суспільства ще не набула стабільних ознак демократичного типу і надалі залишається в стані становлення та формування.

Сучасні суспільно-політичні процеси України засвідчують величезний розрив між цілями й можливостями реформування суспільства, його демократизації. Це зумовлює потребу теоретичного осмислення проблем політичного розвитку і модернізації, що виникають і динамічно змінюються в сучасних умовах. Існуючі наукові дослідження не вичерпали можливостей подальшої розробки широкого кола питань демократизації політичного розвитку політичних систем, державної влади та політичної участі.

Процес демократичного переходу або демократизації слід розуміти не як процес руйнування принципів та інститутів тоталітарно-авторитарній системі, яка існувала раніше, а як процес конституювання визнаних елементів демократії. У сучасних демократичних країнах, одним із таких загальноновизнаних елементів демократії є функціонування суверенної громадської думки. Громадська думка як прояв масової політичної свідомості входить до структури політичної культури і, відповідно, з одного боку, вона зазнає впливу певного типу політичної культури, що існує в суспільстві, а з іншого – як елемент демократії, може виступати доволі впливовим чинником у формуванні демократичної політичної культури.

Актуальність дослідження громадської думки як чинника демократизації політичної культури суспільства обумовлена самим перехідним етапом в Україні. Політична культура, що панувала в Україні за радянської доби, до сьогодні зберігає елементи посткомуністичного та посттоталітарного характеру. Значу вагу в ній мають застарілі, сформовані ще в 20-80-х роках ХХ ст., стереотипи минулого, політичні переконання та настрої: етатиське та патерналістське ставлення до держави, установка на харизматичних лідерів, упевненість у неможливості впливу громадян на владу тощо. У суспільствах із тоталітарно-авторитарним типом політичної культури громадська думка формується шляхом впливу цього режиму і виконує функції обумовлені внутрішньою сутністю цього режиму. Із зміною політичного режиму змінюються також політико-культурні, економічні, соціальні та інші умови існування та функціонування громадської думки, підвищується її роль, ускладнюються функції, розширюється сфера її діяльності, тощо. Тому закономірним є те, що в демократичному суспільстві

громадська думка набуває нових якостей та рис, вона здобуває новий статус, а способи формування і функціонування громадської думки мають зовсім іншу природу та дію. Таким чином, у зв'язку з обранням Україною на пряму на демократизацію політичних засад суспільства, необхідно переглянути з нових позицій і реалій сучасності зміст, структуру, способи утворення, а, особливо функції та роль, які виконує і може виконувати громадська думка саме в демократичній політичній культурі суспільства.

Актуальність вивчення громадської думки полягає також і в тому, що з розвитком демократії у країні починають функціонувати нові політичні інститути, які не мали місця у попередніх тоталітарній та авторитарній політичних системах. В рамках європейської цивілізації поняття “громадська думка” містить у собі не одне, а два різних значення. По-перше, громадська думка це сукупне судження, що розділяють різні соціальні спільноти з тих чи інших подій, явищ дійсності, а по-друге, це політичний інститут, котрий постійно та ефективно здійснює владу і є одним із визнаних та узаконених механізмів процесу прийняття рішень на всіх рівнях влади. Тому в СРСР громадська думка існувала в першому значенні, проте, навряд чи тоталітарно-авторитарна політична культура формувала реальні механізми, за допомогою яких громадська думка могла б активно і постійно брати участь у здійсненні політичної влади та прийнятті важливих суспільно-політичних рішень. На сьогодні, українці серед різноманітних форм впливу громадськості на прийняття рішень інститутами влади на перше місце ставлять саме вивчення громадської думки – 32,7 %, далі йдуть: обговорення проектів рішення влади в ЗМІ – 27,0 %, “гарячі” телефонні лінії органів влади – 23,3 %, консультації органів влади з незалежними експертами – 11, 2 % тощо. Отже, вивчення громадської думки необхідно для того, щоб знати як, яким чином у рамках політико-культурного простору вона може брати участь у здійсненні політичного управління, прийнятті важливих суспільно-політичних рішень.

Громадська думка повинна обов'язково враховуватись і використовуватись владними структурами і суб'єктами управління. Політична практика останніх років засвідчила, що невикористання громадської думки послаблює престиж

органів політичного керівництва, лідерів політичних партій та громадських організацій. Ігнорування громадської думки підриває віру в наміри влади рахуватися зі справжніми потребами різних соціальних верств і може ускладнювати взаємовідносини між населенням і владою. Це породжує соціальну напругу, конфлікти, призводить до стихійних масових рухів протесту, мітингів, маніфестацій з лозунгами скасування існуючої влади, тобто майже усіма особливостями перехідної політичної культури.

У сучасних суспільствах завжди існує велика група людей, яка прагне використовувати думку громадськості для досягнення особистих цілей та підтвердження власних ідей. Для тих, хто хоче керувати іншими людьми знання їх думок і установок є обов'язковим. Особливо це можна спостерігати під час проведення виборчих перегонів, коли спеціалісти з паблік рилейшнз (ПР), політичного менеджменту всілякими способами намагаються вплинути на громадську думку. Для того, щоб знати, як управляти громадською думкою, потрібно як мінімум знати що це таке. Саме тому одним із найважливіших завдань служби зв'язків з громадськістю є вивчення громадської думки.

Процеси управління громадською думкою містять у прихованій формі здатність до маніпулювання масовою свідомістю та громадською думкою. Вивчення маніпулятивних технологій із формування необхідної громадської думки дає можливість не тільки простежити технології упровадження до масової свідомості певних соціально-політичних уявлень, а головне – дає змогу виробити механізм їх нейтралізації. Нейтралізація маніпулятивних технологій надає можливість для формування у країні політичної культури демократичного типу та запобігає утворенню тоталітарної маніпулятивної демократії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках планових наукових досліджень кафедри політології та державного управління НПУ імені М.П. Драгоманова з проблеми: “Проблема громадянського суспільства та його розвиток в Україні”, що входить до тематичного плану науково-дослідних робіт НПУ імені М.П. Драгоманова, науковий напрям “Дослідження проблем гуманітарних наук”, затверджений

Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 27 січня 2005 року).

Методологічною основою вивчення громадської думки як чинника демократизації політичної культури в Україні є загальнонаукові загальнологічні, та емпіричні методи дослідження.

У науковому дослідженні було використано такі загальнонаукові методи (їх часто називають підходами): діалектичний метод було застосовано для всебічного аналізу сутності громадської думки як явища, що містить у собі протилежності, розвивається завдяки цим протилежностям і, як результат, дає нову якість думки. Історичний метод уможливив розгляд громадської думки в її історичному розвитку. Тут прослідковується існування і функціонування її основних характеристик у контексті змін політичної культури та людської історії. Порівняльний метод використовувався для зіставлення і виявлення протилежностей існування і функціонування громадської думки за тоталітарно-авторитарної та демократичної політичної культури, під час аналізу основних форм участі громадської думки в політиці (вибори, референдуми) в Україні та зарубіжних країнах, а також аналізу результатів соціологічних досліджень.

Структурно-функціональний метод використано для виявлення функціональної залежності громадської думки від рівня розвитку політичного режиму в країні, політичної свідомості та культури, політичної активності населення та ін. Інституційний метод застосовувався при розгляді громадської думки як певного політичного інституту, що в рамках демократичної політичної культури бере участь у здійсненні політичної влади в державі. Системний метод прислужився для розгляду громадської думки як частини політичної культури, чинника, що сприяє її взаємодії їй з оточуючим суспільним середовищем. Нормативно-ціннісний метод пояснює громадську думку як певну суспільну демократичну цінність, норму, необхідну для функціонування демократичної політичної культури.

Серед загальнологічних методів використовувались такі методи: індуктивний був використаний для отримання об'єктивного знання про рівень

розвитку демократії на основі даних опитування громадської думки. Метод моделювання застосовувався у рамках пропозицій до використання громадської думки у процесах політичного управління та прийняття політичних рішень відповідними органами.

Емпіричні методи: метод аналізу документів сприяв дослідженню законодавчих актів, дія яких має безпосереднє відношення до функціонування громадської думки, зокрема конституцій СРСР 1936 р., 1977 р., Конституції України 1996 р., конституцій зарубіжних країн (Швейцарії, Італії, Австрії), “Закону України про всеукраїнський та місцеві референдуми”, Постанова кабінету міністрів України від 26 листопада 2009 р. № 1302 “Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики”.

У дисертації широко застосовувалися дані соціологічних опитувань громадської думки, які проводилися Інститутом соціології України, Фондом “Демократичні ініціативи”, Інститутом соціології імені Горшеніна, Центром “Соціополіс”, компанією “СОЦИС”, компанією Юкрейніан соціолоджи сервіс, Центром Разумкова.

Об’єктом дослідження виступає громадська думка у її взаємозв’язку з розвитком політичної культури.

Предметом дослідження є сукупність основних складових елементів громадської думки, що розкривають її як чинник формування демократичної політичної культури.

Ступінь розробки проблеми. Проблеми сутності, формування, визначення ролі та місця громадської думки в політико-культурному житті суспільства ґрунтовно почали досліджуватися лише в ХІХ ст. Проте певні напрацювання до її наукового дослідження мають багатовікову історію. Так, перші спроби осмислення громадської думки як однієї зі складових демократичного життя з’являються ще в часи Античності. У давньогрецькій філософії значну роль громадській думці відводив прибічник демократичного управління Протагор.

Питаннями щодо можливої участі громадської думки у державних справах займався відомий давньогрецький філософ Аристотель.

У XII ст. в Англії з'являється термін “public opinion”, однак розвиток феодалізму та посилення ролі церкви не призвели до появи ідей щодо розуміння змісту громадської думки. На початку Нового часу до багатоманітного бачення громадської думки підійшов італійський мислитель Н. Макіавеллі. Важливе місце в еволюції поглядів на роль громадської думки в державному управлінні належить французькому Просвітництву. Його представниками (Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Ж. Кондорсе) було висунуто ідеї про потребу поставити діяльність уряду в залежність від волі народу. Ідеї щодо умов формування та функціонування громадської думки належить також П. Гольбаху та К. Гельвецію. Значна роль у розробці цілісної теоретичної концепції громадської думки належить німецькому філософу Г. Гегелю.

Однак, незважаючи на багатовіковий інтерес до громадської думки, проблеми її формування і функціонування досить детально почали вивчатися в XIX ст., і лише у XX ст. уся сукупність питань, пов'язана з громадською думкою, перейшла до переліку провідних тем у політичній, ідеологічній і соціальній сферах. Серед праць, що вважаються класичними в західній суспільно-політичній думці, можна виділити роботи англійського соціолога і дипломата Д. Брайта “Американська співдружність”, Г. Тарда “Громадська думка і натовп”, А. Лоуелла “Громадська думка і народний уряд”, У. Ліпмана “Громадська думка”, Е.-Л. Бернейса “Кристалізуючи громадську думку”.

Перші спроби прикладного вивчення громадської думки виникають у США в XIX ст. через потребу одержувати інформацію з проблем розвитку капіталістичного ринку та політичних питань, пов'язаних із виборами, конкуренцією партій тощо. Масове вивчення громадської думки у США та інших європейських країнах розгортається у XX ст., після виходу в світ праці німецького соціолога Ф. Тьоніса “Критика громадської думки”.

Щодо вивчення вітчизняної громадської думки, то до 60-х рр. XX ст. фактичних її досліджень майже не було, хоча в межах радянської соціальної

науки, ще в 20-х рр. ХХ ст., було проведено ряд опитувань громадської думки з проблем побуту, використання робочого часу, читацької діяльності тощо. У зв'язку з цими дослідженнями, можна назвати працю В. Кузьмічова “Організація громадської думки”. Значна увага, в СРСР, приділялася розробці питань щодо формування громадської думки під впливом соціалістичної пропаганди. У 70-80 рр. ХХ ст. виходять праці “Общественное мнение и пропаганда в условиях развитого социализма”, “Общественное мнение и пропаганда”, “Общественное мнение и лекционная пропаганда”.

у сучасній науковій літературі, також переважно у зв'язку з розвитком ПР-технологій, значна увага приділяється розгляду громадської думки як об'єкта впливу ПР, можливостям управління і маніпулювання громадською думкою, і в меншій мірі, її зворотного впливу на владу, участі в політичних процесах і прийнятті політичних рішень. Першою працею, в якій розкривалося питання впливу громадської думки на державне управління, була монографія Р. Сафарова “Громадська думка і державне управління”. Питання співвідношення громадської думки та влади, впливу громадської думки на політичну владу розглядаються у працях російських дослідників таких як Б. Грушин, В. Житенєв, М. Петровська, М. Горшков, О. Іванов, Д. Гавра.

В Україні інтенсивне вивчення громадської думки розпочалося з 90-х рр. ХХ ст., уже після розпаду СРСР, коли виникли умови для створення та зміцнення правових основ вираження громадської думки. Нині в Україні практично відсутня література про взаємодію громадської думки та державного управління, можливості її використання в політичній практиці. Вважається, що громадська думка відіграє в цій взаємодії визнано пасивну роль.

Перші праці щодо взаємодії громадської думки і влади були опубліковані вченими Інституту соціології НАН України під керівництвом А. Ручки. У 1993 р. побачила світ їх робота “Общественное мнение и власть”. Структуру громадської думки, закономірності розвитку і функціонування в демократичних та недемократичних політичних режимах розробляв Ю. Сурмін. Конституювання основних елементів громадської думки, історико-політологічні особливості її

становлення, можливість використання громадської думки в управлінських рішеннях досліджує В. Оссовський. Значний науковий внесок у вивчення впливу ПР-технологій на формування громадської думки зробив Г. Почепцов. У рамках наукових розвідок у галузі державного управління та формування відкритого суспільства звертають увагу українські вчені Є. Тихомирова та І. Поліщук. Із соціологічної точки зору громадську думку досліджують Є. Головаха, Н. Паніна, І. Бекешкіна, В. Полторака, О. Якуба, М. Шульга, В. Ворона та ін.

При дослідженні громадської думки як елемента політичної культури суспільства автор спирався на праці вітчизняних учених В. Бебика, М. Головатого, М. Хилька, О. Проскуріної, О. Рудакевича, В. Ребкало, Н. Ротар.

Посутню допомогу у вивченні феномену громадської думки надала західна довідкова література. У дослідженні використовувалися визначеннями громадської думки наданими в “The Encyclopedia Americana: International edition”, “The Blackwell Encyclopedia of political institution”, “Chamber’s Encyclopedia new reviser edition. International learning systems corporation limited”. Переклад статей здійснено автором.

У дисертації використовувалися матеріали конституцій СРСР, України, Австрії, Італії, Швейцарії. В науковій роботі відбито аналіз “Закону України Про всеукраїнський та місцевий референдуми” (1991), Постанова Кабінету міністрів України від 26 листопада 2009 р. № 1302 “Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики”.

Дослідження широко залучає науково-періодичні видання, зокрема статті з журналів “Полис”, “Социс”, “Международная жизнь”, “Віче”, “Вестник Московського університета”, “Політичний менеджмент” та ін.

Мета і завдання дослідження: мета дисертаційного дослідження полягає в науково-теоретичному обґрунтуванні громадської думки як одного з основних чинників демократизації політичної культури суспільства, а також пошуку оптимальних шляхів залучення громадської думки до розвитку демократичних політичних процесів в Україні.

Реалізація поставленої мети досягається шляхом вирішення таких завдань:

- здійснити системний аналіз наукової літератури з теми кандидатської дисертації;
- прослідкувати історію становлення та трансформацію поняття “громадська думка”;
- розкрити основні способи використання громадської думки в політиці, що формують демократичну політичну культуру;
- дослідити громадську думку як стан масової політичної свідомості у структурі політичної культури;
- охарактеризувати суб’єкт-об’єктне наповнення, особливості формування та функціонування громадської думки на основі порівняльного аналізу тоталітарно-авторитарної та демократичної політичної культури;
- розкрити особливості партнерського та маніпулятивного співіснування громадської думки та публік рилейшнз у політиці;
- запропонувати критерії, які характеризують ступінь взаємодії влади та громадської думки в політичній культурі;
- на основі запропонованих критеріїв зробити висновки щодо стану взаємодії влади і громадської думки як чинника формування демократичної політичної культури в Україні;
- запропонувати напрямки щодо подальшого розвитку громадської думки та формування демократичної політичної культури в Україні.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у комплексному вивченні громадської думки як чинника демократизації політичної культури в Україні.

Наукову новизну основних положень дисертації та особистий внесок автора становлять такі висновки, положення та рекомендації:

уперше:

- здійснено спробу пояснити велику кількість тлумачень громадської думки, що існують у науковій літературі її складною внутрішньою структурою; схильністю багатьох авторів розкривати зміст громадської думки відштовхуючись

від одного з компонентів її структури; впливами об'єктивних історичних обставин на визначення цього явища;

– запропоновано критерії, на основі яких можна класифікувати суб'єкти громадської думки: організованість та активність у політичному житті суспільства; на основі запропонованих критеріїв здійснена класифікація суб'єктів громадської думки, а саме: 1) пасивний суб'єкт громадської думки; 2) потенційно активний суб'єкт громадської думки; 3) активний суб'єкт громадської думки;

– вказано на безпосередню залежність рівня розвитку демократичної політичної культури в Україні від системи взаємовідносин влади і громадської думки; здійснено спробу оцінити рівень розвитку політичної культури в Україні на основі взаємодії влади і громадської думки за допомогою наступних критеріїв: а) вільне існування і функціонування громадської думки в Україні; б) залучення громадської думки до процесів управління та прийняття політичних рішень через форми прямої та представницької демократії; в) наявність законодавчої бази, яка закріплює ролі та прерогативи громадської думки;

– надано пропозиції щодо перспектив подальшого розвитку громадської думки в Україні як одного з чинників демократизації політичної культури суспільства; зокрема запропоновано комплекс заходів, які передбачають постійний зворотній зв'язок у системі “політика – громадська думка”;

удосконалено:

– змістове наповнення понять “носій громадської думки” “суб'єкт громадської думки”; “виразник громадської думки”;

– теоретичне уявлення щодо процесу формування громадської думки через його залежність від об'єктів, щодо яких формується громадська думка, ЗМІ, “лідерів думок”, механізмів формування політичної культури;

– здійснено порівняльний аналіз функціонування громадської думки в суспільствах з тоталітарно-авторитарним і демократичним типами політичної культури;

– напрями практичного використання громадської думки в політичному управлінні та прийнятті політичних рішень;

набуло подальшого розвитку:

– систематизація поглядів сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників щодо розуміння ними сутності громадської думки, що сприяє створенню цілісного уявлення про це складне суспільно-політичне явище;

– політологічне обґрунтування необхідності подальшого узгодження норм Закону України “Про всеукраїнський та місцеві референдуми” з положеннями діючої Конституції України в контексті реалій сучасного політичного розвитку;

– дослідження взаємодії громадської думки і влади в системі зв’язків з громадськістю: а) громадська думка як партнер політичної влади; б) громадська думка як об’єкт впливу політичної влади.

Практичне і теоретичне значення отриманих результатів дослідження

полягає в тому, що основні положення дослідження розширюють наукові знання про особливе місце та роль громадської думки в демократичній політичній культурі суспільства. Запропоновано напрями практичного використання владними органами громадської думки в політичному управлінні та прийнятті політичних рішень; розкрито канали впливу публік рилейшнз на масову свідомість та надано рекомендації щодо способів захисту громадської думки від маніпулювання. Поряд з цим виявлено ряд прогалин в законодавстві України стосовно шляхів та механізмів участі громадської думки в сучасних політичних процесах. Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані в законотворчій, адміністративно-управлінській, навчальній та прогностичній діяльності, зокрема: як дорадчі матеріали при розробці законодавчих актів, що стосуються функціональної взаємодії громадської думки та управлінського сегменту політичного життя; при підготовці підручників, навчальних посібників і методичних рекомендацій; у підготовці навчальних курсів з політології, соціології, державного управління; для аналізу та прогнозування соціально-політичної ситуації в країні; з метою формування демократичного типу політичної культури, свідомості та основ громадянського суспільства.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження були покладені в основу доповідей і виступів на міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях:

II міжнародна науково-практична конференція “Сучасні проблеми управління” (м. Київ, 27-28 листопада 2003 р.); Треті ірпінські міжнародні науково-педагогічні читання “Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти” (м. Ірпінь, 12-13 травня 2005 р.); Міжнародна науково-теоретична конференція “Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі” (м. Київ, 8-9 лютого 2006 р.); Дні політичної науки в МАУП (м. Київ, 20-21 квітня 2006 р.); Міжнародна науково-практична конференція “Інформаційно-культурний простір: європейський вибір України” (м. Київ, 7-8 грудня 2007 р.).

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження, логічно відображає послідовність розглянутих питань.

Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає 193 сторінки, у тому числі обсяг основної частини дисертації становить 176 сторінок, список використаних джерел налічує 204 позиції.

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження громадської думки в контексті формування демократичної політичної культури в Україні

1.1. Політологічний аналіз історичного розвитку громадської думки у сфері політики

Поняття “громадська думка” складається з двох термінів “громадськість” та “думка”. З’ясуємо сутність цих двох її складових.

Аналізуючи взаємозв’язок між знаннями, вірою і думкою, німецький філософ І. Кант писав, що “Думка є свідоме визнання чогось істинним, недостатнім як із суб’єктивного так і об’єктивного боку. Якщо ж визнання істинності судження має достатні підстави із суб’єктивної сторони, і в той же час вважається об’єктивно недостатнім, то воно називається вірою. Нарешті, і суб’єктивно і об’єктивно достатнє визнання істинності судження є знанням” [83, с. 673]. Тобто думка – це оціночне судження, що має місце в ситуації, коли йдеться про відношення, які пов’язані з можливостями альтернативного оцінювання, тобто такі, що не відносяться ні до віри, ні до знання. За словником “Робер”, думка може означати:

1) результат чіткого індивідуального судження. У цьому разі вона є синонімом таких термінів як “оцінка”, “погляд”, “переконання”, “впевненість”;

2) навпаки, вона може означати невизначене індивідуальне судження. Тоді вона споріднена з таким поняттям як “враження”, “точка зору”, “почуття”, “підозра”, “здогад”;

3) вона також може означати взагалі відсутність будь-якого судження, як “віра”, “забобон” або “упередження”;

4) це поняття може відображати не індивідуальний, а колективний продукт, і виражати як добре обдуману, а отже і добре розроблену інтелектуальну позицію, наприклад, у випадку релігійної “доктрини” (говорять про “думку церкви” з такої-то суспільної проблеми) або філософської чи політичної системи, так і сукупність “спонтанних” колективних установок або уявлень, які розділяє певна соціальна група [191, с. 49-50]. Вітчизняний дослідник В. Оссовський зазначає, що “думка – це вербальне вираження установок людей щодо певної конкретної проблеми.

Коли ці установки набувають цінності, вони зринають на поверхню у вигляді думок. Порівняння індивідуальних думок веде до їх більш або менш стабільних колективних актів, виявленню політичних суджень” [129, с. 15-16].

Досить велике семантичне розмаїття можна спостерігати і відносно прикметника “громадськість”. Так у словнику “Робер” П. Шампань наводить такі приклади. “Громадським” може називатися те, що стосується “народу”, взятого в сукупності (і означає в такому випадку “загальне”, “узагальнене”); також воно протиставляється “приватному” і означає те, що формально відкрито “для всіх”. Цей прикметник має і більш політичне значення: а) мається на увазі те, “що нетаємне”, те, що повинно робитися при “світлі дня”; б) це ті, хто володіють офіційними функціями (“громадські діячі”); 3) нарешті, у більш широкому розумінні те, що відомо всім [191, с. 50]. На думку Г. Блумера термін “громадськість” використовується щодо до групи людей, яка: а) зіштовхується з якою-небудь проблемою; б) розділяється в думках відносно підходу до цієї проблеми; в) вступає в дискусію, що пов’язана з цією проблемою. Наявність проблеми, дискусії та колективної думки є характерною ознакою громадськості [13, с. 557]. В. Оссовський вважає, що: “Громадськість – це група людей, спільнота, об’єднана спільними інтересами у певній царині: акціонери – вартістю акцій, службовці і робітники – розміром заробітної плати на підприємствах галузі” [129, с. 15].

Поєднання термінів “громадськість” та “думка” дало початок новому терміну та суспільно-політичному феномену, що отримав назву “громадська думка”.

Розглянемо історію зародження та розвитку громадської думки.

Перші паростки зародження громадської думки можна спостерігати ще в часи первісного ладу. Очевидно, що в цей період громадська думка могла виникати як оціночне судження усієї общини, роду або племені стосовно проблем спільного існування.

У рабовласницькому суспільстві формування і висловлення громадської думки було важливим інструментом функціонування демократії

рабовласницького типу. Давньогрецька демократія являла собою перш за все систему прямого правління, де всі вільні громадяни брали участь у створенні законів і яка ще не була знайома із системою представництва. У стародавніх демократичних державах кожен громадянин був наділений правом брати участь в законотворчих зборах та голосувати. Політичне життя характеризувалося значною активністю громадян, які жваво цікавились усіма процесами управління. Це дало змогу багатьом мислителям Нового часу розглядати пряму демократію такого роду в якості ідеальної форми правління. У Стародавній Греції судження вільних громадян висловлювались на народних зборах та при голосуванні на форумі, або ж вони містилися в речитативах хору, що були обов'язковими під час виконання античних трагедій – невід'ємних складових життям полісу. Так, наприклад, софісти, які були прибічниками демократичної держави в її діяльності значну роль відводили громадській думці. Протагор віддавав їй право вирішувати питання про те, що є істинне і що не є істинне, що справедливо і що не справедливо.

Давньогрецький філософ Аристотель відводив громадській думці важливу роль. У своїй праці “Політика” мислитель писав, що більшість, яка складається з окремих індивідів може виявитися кращою, ніж кожен з них сам по собі, подібно до того, як обіди в складчину бувають кращими за обіди, влаштовані однією людиною. Оскільки більшість включає в себе багато людей, то можливо, що в кожному з них, взятому окремо, і міститься відома доля добродійства і розсудливості, але коли ці люди об'єднуються, то з багатьох стає одна людина. Тому, більшість краще може судити про музичні та поетичні твори: “хтось судить про один бік, хтось – про інший, а всі разом судять про ціле” [7, с. 464]. В політичній сфері Аристотель надавав громадській думці право обирати державних посадових осіб. З одного боку, вважав мислитель, допускати громадян, які не мають багатства і достатніх знань до отримання високих посад, досить ризиковано, оскільки вони можуть діяти або несправедливо, або помилково. З іншого боку, небезпечно також утримувати їх від участі у владі. Коли в державі багато людей не мають політичних прав, коли в ній є багато

бідних, така держава неминуче буде переповнена вороже налаштованими людьми. Тому слід надавати їм право брати участь у виборах посадових осіб, а також у прийнятті звіту про їх діяльність, а самих до призначення на посадові місця не допускати. “Об’єднавшись в одне ціле, вони мають достатньо розуму, і змішуючись з кращими, приносять користь державі... Окрема ж людина далека від ідеалу в обговоренні справ” [7, с. 465].

Велике значення мала громадська думка також Стародавньому Римі, де досить широко запроваджувались громадські дискусії, а новини публікувалися в настінній газеті “Акта діурна”. Римляни перші заговорили про “*vox populi*” – голос народу, який відігравав суттєву роль у суспільних та державних справах. Про, це, наприклад, свідчать промови твори відомого оратора Цицерона, в судотворчій справі Римської Республіки. В Римі було створено спеціальний орган для систематичного вивчення громадської думки в особі цензора, справою якого було здійснення контролю за правами громадян.

Вважається, що сам термін “громадська думка” (*public opinion*) з’явився в часи класичного феодалізму. Вперше він був застосований англійським письменником і державним діячем XII ст. Д. Солсбері, для визначення моральної підтримки парламенту зі сторони населення країни. І хоча цей термін на той час не отримав широкого розповсюдження, саму його появу можна вважати знаменною подією в історії громадської думки.

Феодалізм з його роздробленим господарством, політичною автономією наклав відповідний відбиток на джерело зародження громадської думки. Вона виникає ніби по сегментах, часто у формі місцевої думки або суджень окремих місцевих груп. У цей період громадська думка була тісно пов’язана з релігійною свідомістю. Церковники використовували її в досить широких масштабах, наприклад, для організації підтримки хрестових походів, переслідування єретиків. У кінці середніх віків громадська думка зіграла свою роль у підтримці необхідності церковних реформ.

Політична організація феодальної держави наклала свій відбиток на суб’єкт громадської думки. Думка монарха була концентрованим відображенням

відносин дворянства і вищого духовенства. Монарх виносив свої рішення не тільки “порадившись з богом” але і враховуючи настрої людей, що його оточували. Так, наприклад, за часів Людовика XIV думка двору мала великий вплив на рішення монарха. Але з часом королям та імператорам довелося рахуватися не тільки з думкою придворних, а й інших підданих. Особливо заgravали в окремі періоди з громадською думкою так звані, просвітницькі монархи: Ф. Великий, Катерина II, Йосиф II, Леопольд Тосканський та інші. Що ж до громадської думки трудящих мас, то в силу їх роздробленості, майже повній безграмотності, замкнутості у вузькому колі особистих інтересів вона була пригноблена, хоча це не означало, що її взагалі не було. Свідченням тому може бути приклад життєздатності Реформації, грізний характер селянських війн та інші середньовічні події, що охопили не тільки окремі країни, а майже всю Європу. Всі ці події викликали певне ставлення феодального селянства і ремісників та були підтримані ними.

Розвиток капіталістичних відносин, боротьба буржуазії з феодальним дворянством супроводжувалися більш серйозним залученням широких мас до суспільного і політичного життя. Революційна буржуазія, яка виражала не тільки свої власні інтереси, але і інтереси широких верств суспільства була зацікавлена у використанні громадської думки народу, а пізніше, коли було створено систему буржуазно-демократичного парламентаризму, політична машина капіталізму шляхом апеляції до думки широких мас маскувала свої власні цілі. Епоха капіталізму об’єктивно внесла пожвавлення у формування і функціонування громадської думки, почали складатися умови для подальшого теоретичного осмислення цього феномену, його ролі в державній та суспільній справах.

Італійський мислитель Н. Макіавеллі у своєму трактаті “Володар” підійшов до багатозначної інтерпретації громадської думки. Це було пов’язано з спробою вперше в історії дати характеристику політичній свідомості та політичній дії, звернену до конкретного носія політичної влади – нового царя. Він бачить в народі велику силу, могутню опору царя. Н. Макіавеллі наводить деякі соціально-психологічні особливості відображення у громадській думці фігури царя: “Люди в

значною мірою судять по зовнішності, оскільки бачити можуть усі, а торкатись рукам – тільки деякі. Кожен знає, який ти зовні, але не всім відомо який ти насправді; і ці останні не посміють сперечатись з думкою більшості, за спиною котрої стоїть держава” [107, с. 364-365]. У творі італійського мислителя можна знайти і рекомендації царю щодо вивчення думок і настроїв, для чого той повинен широко про все питати, і про те, що спитав, терпляче вислуховувати правдиві відповіді, і, більш того, турбуватись, побачивши, що хтось чомусь боїться говорити йому правду [107, с. 370].

Важливе місце в еволюції поглядів на роль громадської думки в державному управлінні належить французькому просвітництву XVIII ст. Так, Ж.-Ж. Руссо відстоював ідеал демократичної держави, яка повинна виражати громадську думку народу, охороняти його невід’ємні права. Найважливішими з усіх законів є закони, які відбиті не в мармурі, не у бронзі, а в серцях громадян. Під цими законами Ж.-Ж. Руссо розумів звичаї, традиції і особливо думку громадськості. Саме ці закони складають істинну сутність Держави. “Ця царина – писав мислитель – не відома політикам, але від неї залежить успіх усього іншого” [153, с. 243-244]. Діяльність уряду слід поставити в залежність від волі народу. Він рекомендував будь-які народні збори відкривати постановкою двох питань, які ні в якому разі не можна опускати: “Перше: чи бажає суверен зберегти існуючу форму правління? Друге: чи залишається урядова влада в руках тих, у кого вона знаходиться зараз?” [153, с. 287]. Будь-який закон, що прийнятий парламентом, повинен бути безпосередньо затверджений народом, оскільки без цього він є недійсним, він, узагалі, не може бути законом.

Щодо умов формування і функціонування громадської думки цікавими є погляди таких французьких просвітників як П. Гольбах і К. Гельвецій. Джерело хибних, неадекватних дійсності думок вони шукали не в пізнавальних можливостях людини, а в соціальному середовищі, в умовах життя, які заважають людям виробляти правильне ставлення до явищ і фактів. Вони доходять висновку, що різнобічний характер думок людей про одні й ті ж самі речі – це наслідок їхнього різного положення в суспільстві, протилежних інтересів. З іншого боку, в

подібних ситуаціях вони вбачали джерело однакових оцінок громадської думки. К. Гельвецій писав: “велике розмаїття поглядів є результатом особистого інтересу, що змінюється залежно від наших потреб, нахилів, нашого розуму. Відповідно до цього розмаїття інтересів кожне окреме суспільство має свій особливий тон, свою манеру судити” [34, с. 214]. Більше того, К. Гельвецій вважає, що значна частина людей, “підкоряючись лінощам, сприймають лише ті ідеї, які схожі на їх власні, та відчувають свідому повагу лише до таких ідей” [34, с. 197].

Заслуговують на увагу також погляди на громадську думку французького просвітника XVIII ст. Ж. Кондорсе. Він розглядав громадську думку як загальну доктрину, як особливий рід вірувань і вбачав у ній істину в останній інстанції. Він визнавав, що є речі, про які сама більшість може висловлюватися помилково і проти загального інтересу всіх. Проте все ж таки їй належить право вирішувати, які ж ті речі, відносно яких вона не повинна спиратись на свої власні рішення; більшість повинна визначити, хто будуть ті особи, розум котрих вона поставить вище за власний і врегулювати метод, яким вони повинні користуватися, аби точніше досягнути істини. Більшість також має право висловлюватися про те, чи не порушили рішення, прийняті цими особами, загальні для всіх права [42, с. 38].

Першим, хто розробив цілісну теоретичну концепцію громадської думки, був Г. Гегель. У своїй праці “Філософія права” Г. Гегель розкриває сутність свободи через існування громадської думки. “Формальна, суб’єктивна свобода полягає в тому, що поодинокі особи як такі мають і висловлюють свою власну думку, судження про всезагальні справи та дають поради щодо них, проявляється в тій сукупності, що зветься громадською думкою” [33, с. 336]. Щодо ролі та значення громадської думки, то філософ визначав її як неорганічний спосіб виявлення того, чого бажає народ і що він думає. В усі часи вона була великою силою. Оскільки суб’єктом громадської думки є народ, а не монарх, який може бути лише її виразником, то Г. Гегель визначав громадську думку через можливість народу висловлювати свої судження про “всезагальне”. При цьому він критикував деспотію, яка не дозволяла публічно сперечатися та відстоювати свою

точку зору. Ф. Гегель вважав, що “громадська думка містить у собі вічні субстанціональні принципи справедливості, справжній зміст і результат усього державного ладу, законодавства і взагалі загального стану справ у формі здорового людського глузду. Громадська думка відображає “істинні потреби і правильні тенденції дійсності” [33, с. 337]. Мислитель діалектично розкриває природу громадської думки, що містить у собі свої протиріччя. В ній міститься як істинність, так і хибність, а оскільки вони взаємопов’язані, то вона однаково заслуговує як на повагу, так і на зневагу.

Досить цікавою є думка Г. Гегеля про те, що незалежність від громадської думки є першою формальною умовою для створення чогось великого і розумного (як в житті, так і в науці). “У громадській думці все істинне і все хибне, але знайти в ній істинне – справа великої людини. Хто висловлює, говорить своєму часу і створює для нього те, чого він бажає, той є великою людиною цього часу. Він робить те, що складає внутрішню сутність епохи, здійснює її, а той, хто не вміє зневажати громадську думку у тому вигляді, в якому йому доводиться тут і там чути її висловлення, той ніколи не створить нічого великого” [33, с. 338].

Серед дослідників кінця XIX початку XX ст., що спеціально займалися проблематикою громадської думки, можна виділити французького соціолога Г. Тарда, німецького юриста Гольцендорфа, російського професора Московського університету В. Хвостова та багато ін. У цей період постає досить слушне запитання: чому саме при капіталізмі громадська думка проявляється чіткіше, ніж у попередні історичні епохи. Це відбувається тому, відповідає ряд учених XIX ст., що саме в цей період виникає нова соціальна спільнота – публіка, а разом з нею і публічна (громадська) думка. Найбільш послідовно розкриває цю точку зору у своїй книзі “Громадська думка і натовп” (1901) Г. Тард. Це була перша в історії наукова монографія про громадську думку.

Соціальну основу підйому громадської думки автор вбачає у появі та розвитку “громадськості”, яка сама по собі є результатом нового способу об’єднання людей, що характеризує сучасне суспільство. Громадськості Г. Тард протиставляє натовп, він описує в негативному ракурсі традиційні рухи

“натовпу”, котрі, на його думку, належать вже до минулого. Дії натовпу мають повторювальний і руйнівний характер (барикади, розорення палаців, пожежі); вони починаються раптово (достатньо інциденту, щоб почався бунт), будучи локальними, вони нестійкі, “як вогонь у соломі” (вони спадають так само миттєво, як і виникають). Цей тип дій характеризується бідною уявою, що завжди вигадує одні й ті ж самі повторювані символи (процесії зі стягами і реліквіями). Натовпу завжди притаманна “дивна нетерпимість”, “гротескна пихатість” і “підозрілість, породжена ілюзією могутності”.

На противагу натовпу, автор описує появу маніфестацій, котрі більш продумані та розраховані в своїх діях, а також за допомогою яких громадськість може виразити себе. Групи маніфестантів нового типу є менш локальними, але більш надійними, ніж прості натовпи, що зібралися через обставини. Маніфестанти більш наполегливі, здатні до тривалих і постійних заходів, що можуть виходити за рамки маніфестацій. У цій праці Г. Тард особливо підкреслює тісні взаємозв'язки між цими новими формами колективних дій і розвитком громадської преси.

До розвитку загальнонаціональної преси не існувало “єдиної” громадської думки, а було велике розмаїття місцевих, роздроблених думок, що досить часто мали вузький, професійний характер. Новини, що надходили із зовні, були нерегулярними, розходилися з великим запізненням, до того ж були тією чи іншою мірою деформовані. Проте, із процесом розвитку транспортних засобів стає можливою швидка передача думки на будь-яку відстань, що дозволило всім категоріям публіки брати участь у обговоренні заданих тем. Преса стає певним насосом, що всмоктує і виплескує інформацію, отриману і розповсюджену в той же самий день в усі куточки світу. Преса створює групи людей, члени яких хоча й розпоршені в географічному просторі, але мають одну й ту ж саму сутність, про яку Тард говорив, що вони належать до “інтелектуального типу”. “На відміну від натовпу, психологічна єдність котрого створюється, в першу чергу, фізичним контактом, публіка становить суто духовну спільноту, в якій індивіди фізично розпоршені і водночас пов'язані між собою духовно. Це не так емоційна, як

інтелектуальна спільнота, в основі якої лежить спільність думок: думка для публіки в наш час теж саме, що душа для тіла” [191, с. 69].

Г. Тард захоплювався владою паризьких журналів, які створюють “громадськість”. Журналістів він називає “публіцистами”, оскільки вони створюють сюжети громадського обговорення і звертаються до широких верств населення, “обслуговують громадськість розмовами дня” і обирають сюжети, які повинні бути “одночасно унікальними для всіх”. “Достатньо одного розчерку пера, щоб запустити в дію мільйони язиків” [191, с. 73].

Новини загальнонаціональної преси негайно зачіпають розрізнене населення, чим роблять його єдиною величезною публікою, абстрактною і суверенною, завдяки поєднанню особистих і місцевих думок в думки соціальні й загальнонаціональні. Таким чином, розвиток комунікації та транспортних засобів, а також велика швидкість розповсюдження пресою ідей і смаків ведуть до зростання кількості однакових розмов у все більшому географічному просторі.

Поступово преса надає все більшого значення політичним явищам. Журналісти стають дійсними лідерами громадської думки, вони все активніше беруть участь у маніфестаціях, формуючи нові групи, які вимушені діяти менш імпульсивно: навіть “економічна публіка” (тобто робітники) ідеалізуючи свої побажання, передають їх пресі. Практично журналісти стали виступати від імені громадськості і навіть замість неї, переходячи на її бік, віддаючи свій талант їй на службу. На відміну від натовпу, громадськість існує виключно за допомогою преси і заради неї. Вона демонструє себе за допомогою публіцистів і “нав’язує себе державним діячам, які стають її виконавцями”. Саме це називають силою громадської думки.

Г. Тард вважав, що думки, які породжує преса, мають тимчасовий характер, оскільки читацька аудиторія – це певний комерційний клієнт. Тому, ці думки він пов’язував із продуктами споживання економічного типу, оскільки їх успіх залежить від моди, від та від ряду характеристик (вік, соціальний статус та ін.) Як влучно підмітив автор, “істинність” такої думки, котра не так обговорюється, як

споживається, полягає не в правильності її самої, а в кількості індивідів, які на даний момент її підтримують [191, с. 74-75].

У середині та в кінці ХІХ ст. громадська думка в Європі аналізувалась не тільки соціологами і філософами, але й юристами. Серед них, наприклад, можна назвати автора “Адміністративного права” італійця С. Споларі з його концепцією, за якою “громадська думка належить усім і нікому”, а також німецького юриста, професора Берлінського, а потім Мюнхенського університету, автора праці “Роль громадської думки в державному житті” Ф. Гольцендорфа. Ф. Гольцендорф намагався вирішити питання про те, хто ж є засновником – суб’єктом громадської думки. Він писав, що ніхто не усвідомлює своєї участі у справі створення громадської думки і ніхто не знає її дійсних творців. Проте він розумів, що зародження громадської думки пов’язано з деякими верствами населення. Так, наприклад, в Англії громадська думка твориться переважно одним керівним класом – *gentry*, тобто аристократією. Також Гольцендорф писав і про те, що “загальноприйнятні колективні судження створюються всією масою народу” [42, с. 41-42].

У роботі “Громадська думка і політичні партії” професор Римського права Московського університету В. Хвостов ставить питання про зародження громадської думки і пов’язує її появу з інтересами деяких соціальних груп. Буває так, що з окремого питання складається якась думка тільки в певних прошарках суспільства. Як правило, це бувають ті прошарки, інтереси яких безпосередньо зачіпаються даним питанням, або ж ті, що відрізняються від інших особливою чутливістю до питань соціального життя. В. Хвостов висуває ідею про те, що певні класи відіграють особливо активну роль у створенні оціночних суджень, а це, у свою чергу пов’язано з їх першорядним місцем у суспільстві. Так, в Англії у ХVІІІ ст. громадську думку країни створювали вищі класи суспільства – дворянство і земельна аристократія, які займали провідну роль у політичному житті. У Франції в цей же період провідною є думка буржуазії та малого дворянства, що вступили в боротьбу з вищим привілейованим станом. В. Хвостов вважав, що народ, який став проявляти жвавий інтерес до свого політичного

життя, який почав реагувати на нього певною оцінкою подій, такий народ не може бути задоволений роллю пасивного спостерігача свого життя, він не може не забажати брати активну участь у його устрої. І звичайно, помиляються ті, хто висловлює недовіру до великої сили думки мас, хто вважає, що така думка ще є недостатньо зрілою, і навряд чи буде служити на благо батьківщини [97, с. 42-45].

До першої світової війни уявлення щодо природи громадської думки розвивалися на класичній конституційній теорії, тобто у зв'язку з проблемою народного суверенітету. Найбільш загальний і всебічний аналіз суверенітету громадської думки в рамках традиційної політичної науки запропонував А. Лоуелл у праці "Громадська думка і народний уряд". Він вважав, що громадська думка є аспектом домінуючого клімату чи базисною структурою поглядів у цілому, прийнятих даною спільнотою. Думка може бути визначена як громадська тоді, коли її втілення сприймається меншістю, яка її не схвалювала. Така добровільна, хоча й неохоча згода з волею народу є ознакою народного уряду, який може добровільно існувати тоді, коли люди погоджуються з цілями і методами уряду, не погоджуючись із ним з конкретних питань. Тільки за цих умов меншість може прийняти правління більшості, знаючи, що консенсус із фундаментальних питань є непохитним, що й забезпечує її виживання. За інших умов домінування більшості трансформується в тиранію. Звідси А. Лоуелл робить висновок про те, що в суспільствах де існують гострі розбіжності думок із життєво важливих суспільних проблем, не може бути ні громадської думки, ні народного уряду. Тому демократія має працювати в рамках розумних обмежень щодо законодавчих новацій [47, с. 75].

Значну увагу взаємодії влади і громадської думки приділяє видатний іспанський мислитель Х. Ортега-і-Гассет у праці "Дегуманізація искусства". Автор відстоює думку, що міцною буде лише та влада, яка спирається на підтримку громадської думки. "В усі часи суспільством можна було управляти спираючись на підтримку громадської думки" [128, с. 155]. Проте іноді бувають випадки, коли громадської думки просто не існує. Це відбувається в суспільствах, які поділені на ворожі угруповання. Там не може бути єдиної громадської думки,

а відтак і не може відбуватись управління цим суспільством. У такому суспільстві місце відсутньої громадської думки займає груба сила. Таким чином, на думку Х. Ортега-і-Гассет, “правління означає дотримання переважаючої в суспільстві громадської думки...” [128, с. 156]. Виходячи з цього, цікавою є ідея мислителя про те, що говорячи, “що в такий-то час світом править якась людина, якийсь народ, або єдина спільність народів, це все одно що сказати, що в такий-то час у світі переважає певна система думок, переваг, устремлінь, намірів. Відповідно, будь-яка зміна правлячих сил є не що інше, як зміна думок” [128, с. 157].

З першими спробами маніпулювання громадською думкою виникла потреба соціологічного підтвердження суверенітету громадської думки та її позитивної ролі в суспільстві. Найважливішим таким дослідженням, що й досі стимулює різнобічні пошуки істини, стала праця відомого дослідника У. Ліппмана “Громадська думка”. Вивчаючи середнього американця, У. Ліппман прийшов до висновку, що в житті цього американця велику роль відіграють соціально-психологічні стереотипи. “Стереотип так послідовно і авторитетно передається із покоління в покоління, що, здається, є присутнім у фізіології індивіда” [103, с. 107]. На думку дослідника, люди отримують уявлення про більшість речей ще до того, як безпосередньо зіштовхуються з ними. Якщо отримана людьми освіта не дозволяє чітко усвідомити існування таких упереджень, то саме вони управляють процесом сприйняття світу. Стереотипи маркірують об’єкти або як знайомі, або як загадкові і незвичайні, поглиблюючи відмінність за цим параметром: те, що ледь знайоме, видається дуже близьким, а трохи дивне – як абсолютно стороннє [103, с. 104]. Стереотипи складають впорядковану, більш або менш несуперечливу картину світу. В ній зручно розмістилися людські звички, смаки, здібності, задоволення та надії. Стереотипна картина світу, пише автор, може бути неповною, проте це картина можливого світу, до якої ми пристосувалися. Ми відчуваємо себе в цьому світі як вдома. Тому не дивно, що будь-які зміни стереотипів сприймаються як атака основ світобудови [103, с. 108]. На думку вченого, загальноприйнята теорія вважає, що громадська думка являє собою моральну оцінку фактів. Насправді ж, пише

вчений, за сучасного стану освіти, громадська думка – це насамперед, моралізована і кодифікована версія фактів. У центрі наших кодів лежать стереотипи. Саме вони переважно визначають, які групи фактів ми бачимо і в якому ракурсі ми будемо їх сприймати. Одна й та ж сама історія може звучати по-різному для тих, хто її слухає. Кожен сприймає її під своїм кутом зору, по-своєму реагує на неї і привносить свої власні переживання. Так, читаючи одні й ті ж самі новини, капіталіст буде бачити один набір фактів, а його соціалістичний опонент – зовсім інший, і кожен з них буде дивитись на іншого як на нерозумного, тоді як насправді різницею між ними є різниця у сприйнятті. Ця різниця нав'язується відмінністю між капіталістичним і соціалістичним набором стереотипів [191, с. 314-320].

Вихід із такого становища У. Ліппман бачить у створенні мережі інформаційних бюро в політиці і промисловості. За наявності інформаційних бюро буде відбуватися циркуляція людей, відомостей, критики між усіма складовими системи – між державним департаментом, фабриками, установами та університетами. Зрештою знання повинно виходити не зі свідомості, а з середовища, з яким має справу ця свідомість. Коли люди діють за принципом забезпечення інформацією, вони займаються знаходженням фактів, на основі яких можна започатковувати рішення. Коли ж вони ігнорують цей принцип, то занурюються в самих себе і знаходять там лише те, що міститься в них самих. Вони розвивають власні упередження, замість того, щоб збільшувати свої знання [103, с. 361-364].

Одним із напрямків подальшого розвитку громадської думки став суто прагматичний пошук засобів впливу на неї тих чи інших соціальних груп у своїх практичних інтересах. Уже в 1923 р. племінник З. Фрейда Е.-Л. Бернейс у праці “Кристалізуючи громадську думку” розробив підвалини функціонування професійного інституту громадської думки, спеціалістів-агентів, що вивчають цей феномен. Унаслідок своїх глибоких психологічних основ, вважав він, головні стереотипи громадської думки відносно стійкі проти маніпулювання. Тому на практиці потрібно не намагатися змінити ці стереотипи, а розумно

використовувати їх у своїх інтересах. Завдання полягає в тому, щоб поєднати необхідний інтерес із стереотипами громадськості. При цьому можлива і гра на упередженнях, і використання пропаганди, оскільки головне не правда, а спроможність ідеї пробитися на ринок політичних думок. Основним результатом функціонування такого інституту, як не дивно, стало не маніпулювання громадською думкою на користь особливих інтересів, а величезне зростання політизованості життя. У суспільному житті з'явилась нова сила, з якою суспільство мало рахуватися, хоча її творці вважали, що вони лише маніпулюють наявними думками.

Масове вивчення громадської думки у сфері прикладних досліджень у США в XX ст. відбулося після, того як побачила світ праця німецького соціолога Ф. Тьоніса “Критика громадської думки”. Всесвітньо відомою стала, наприклад, діяльність у цьому плані журналу “Літерарі дайджест” (США), який розсилав мільйони бюлетенів своїм передплатникам і передбачав результати виборів у 1924, 1928, 1932 рр. У 30-х рр. у США з відкриттям спеціальних центрів посилюється професіоналізм у прикладних дослідженнях громадської думки, починає практично застосовуватися науково обґрунтована вибірка. Так, у 1935 р. дві фірми, спочатку це була фірма Елмо Роупера, створена під егідою журналу “The fortune”, а трьома місяцями пізніше, організований Дж. Геллапом Американський інститут громадської думки. Появі останнього передували два роки експериментальної роботи Дж. Геллапа та його співробітників. У цьому ж році, за підтримки ряду американських газет, інститут почав свої регулярні зондажі громадської думки США. Результати опитування з'являлися і з'являються до нині майже у 117 газетах [184, с. 162]. Значна частина перших досліджень громадської думки була пов'язана з аналізом попиту та пропозицій товару. В подібних дослідженнях формувалися суто утилітарні завдання: допомогти виробникам зрозуміти, чому їх товар не витримує ринкової конкуренції. Проникнувши до сфери політики, опитування громадської думки (тут вони мали назву “солом'яні опитування”) певною мірою стимулювало вивчення ставлення населення до соціальних і державних інститутів, оскільки

державна адміністрація потребувала свідчень про престиж правлячої партії, її лідерів, реакцію населення на різноманітні законопроекти та ін. Певного престижу інституту Геллапа надали результати опитування громадської думки про імовірність результатів виборів 1936 р. В 1939 р. у Прістоні в лекції “Громадська думка в демократії” він виклав своє розуміння цього явища як елемента прямої демократії. Це означало початок нового етапу дебатів щодо співвідношення прямої та представницької демократії.

Емпіричні дослідження громадської думки переважно за допомогою опитування стали загальноприйнятими з другої третини ХХ ст. У 1957 р. з ініціативи вже згаданого Е. Роупера для вирішення інформаційно-координаційних завдань міжнародного масштабу (накопичення інформації про опитування, їх результати, обмін документами) був організований центр із досліджень громадської думки. З-поміж приватних центрів заслуговує на увагу фірма Л. Харріса, яка активно заявила про себе і стала одним із найбільш популярних постачальників інформації про стан громадської думки. Вона провела цілий ряд не тільки загальнонаціональних, але й серію міжнародних опитувань.

Постійним предметом дослідження стали президентські вибори. Окрім причин престижного характеру інтерес дослідників був пов’язаний з механізмом прийняття рішення – поведінкового акту, який можна розглядати як результат певного впливу ряду факторів (роль радіо, телебачення, преси, малої групи) на формування громадської думки. Значна частина американських вчених вважає, що передвиборча кампанія є вельми цікавою для тих, хто вивчає систему масових комунікацій. Оскільки дослідник отримує можливість експериментального вирішення питання, то чи впливає ця система на результати виборів, чи є особистий вплив кандидата більш дієвим, ніж система масової комунікації? Суттєве дослідження виявлення факторів, що впливають на хід виборів, було здійснено групою американських дослідників П. Лазарсфельдом, Б. Берельсоном, І. Макфіном, А. Кемпбеллом та ін. У 1940-1952 рр. від виборів до виборів, під час виборчої кампанії та після неї, шляхом інтерв’ю збиралася інформація, яка давала можливість виявити вплив особистих контактів кандидатів, групових зв’язків на

рішення, що приймають виборці. Чимало дослідників зосередило свою увагу на вивченні громадської думки національних та соціальних груп щодо окремих галузей політики – зовнішньої, військової тощо. Так, велике значення мали дослідження Г. Алмонда і П. Фогейроля щодо реакції американської та французької громадської думки на міжнародні події. Досить активно вивчалися ідеологічні аспекти громадської думки. Тут варто відзначити дослідження О. Струоффера та П. Лазерсфельда про ставлення до комунізму та до проблем громадянських свобод, К. Дейча про ставлення правлячої еліти до Атлантичного Союзу, Р. Патнема про ідеологічні позиції політиків різних країн і т. ін.

Слід зауважити, що опитування громадської думки раніше від усіх інших країн почали проводити і використовувати в США, дещо пізніше, але менш інтенсивно вони почали застосовуватись і в європейських країнах. Що ж до вивчення вітчизняної громадської думки, то до 60-х років воно майже не проводилося, хоча в межах радянської соціальної науки в 20-х роках було проведено ряд опитувань громадської думки з проблеми побуту, використання робочого часу, читацької діяльності. У роботі В. Кузьмічова “Організація громадської думки” було поставлено проблеми діалектичного зв’язку та взаємовпливу суспільної, групової і індивідуальної думок, переходу кількісних змін у становленні громадської думки в якісні, стрибкоподібність її розвитку, свідомого впливу на її формування, боротьби з незрілою, хибною думкою.

Сучасне існування та функціонування громадської думки обумовлено багатьма факторами: це і суспільне буття й інтереси та потреби людей, рівень їх свідомості та компетентності та ін. Усе це робить її феноменом об’ємним, динамічним, з досить рухливими і нерідко умовними кордонами, що і приводить дослідників до різнобічних підходів у визначенні її сутності. Російський дослідник Б. Грушин, підкреслюючи складність визначення поняття “громадська думка”, писав, що навряд чи знайдеться в соціології якесь інше поняття, зміст якого був би таким же незрозумілим і викликав би такі численні суперечки. Автор наводить багато висловлювань, що підсилюють ці слова: “громадська думка не піддається опису, недосяжна для визначення, її важко виміряти і неможливо

побачити” [53, с. 17-18]. Думки подібного змісту знаходимо в працях західних дослідників: “Немає нічого простішого, ніж зрозуміти і тому, можливо, немає нічого складнішого, аніж проаналізувати таке відоме поняття, як громадська думка” – писав французький дослідник громадської думки П. Шампань [191, с. 47].

Більшість науковців, що займаються розробкою проблем громадської думки, намагаються йти власним шляхом, знаходячи особливу точку зору на предмет пізнання. Це призвело до того, що зі зростанням кількості дослідників, кількість точок зору і самих дефініцій громадської думки не зменшувалася, а зростала. Так, радянський учений М. Горшков зазначав, що “лише у вітчизняній літературі їх налічується майже три десятки. Складається враження, що визначень громадської думки стільки, скільки існує дослідників, які вивчають цей феномен” [42, с. 17]. Американські соціологи Б. Берельсон і М. Яковшу, котрим належить ряд праць з питань теорії і пропаганди громадської думки, відзначають, що “в західній соціології та суспільній науці визначень поняття громадської думки існує майже стільки, скільки й праць, присвячених теорії та практиці її функціонування” [5, с. 30]. Підтверджує це і західнонімецький соціолог В. Хеніс, який писав, що “визначень громадської думки так само багато, як і авторів книг з вивчення цього феномена” [67, с. 97]. За словами відомого англійського дослідника Х. Вільямса, існує думка, про відсутність жодного правильного визначення “громадська думка” [139, с. 5]. Однак, спираючись на існуючі визначення громадської думки у зарубіжній і вітчизняній літературі, спробуємо з’ясувати основні підходи до сутності та причини такого великого розмаїття дефініцій поняття “громадська думка”.

Громадська думка розглядається як психологічне явище. Так, Б. Паршин, визначає громадську думку “як масове явище групової психології, психологічний стан мас, як соціально-комунікативне явище” [42, с. 134]. На думку Л.-С. Саністебана, громадська думка являє собою соціально-психологічне явище, що має однакові критерії серед широкого кола осіб, які призводять до формування домінуючого загального почуття, тиск якого є досить чуттєвими. Така громадська

думка засновується перш за все на емоційних факторах, а тому містить помилки та багато інтерпретацій.

Дехто з авторів наділяє громадську думку тільки моральною природою і моральними функціями. Так, Д. Потапенко визначав громадську думку як “особливі надбудовані установи” [42, с. 17]. Д. Чесноков писав, що громадська думка – це “більш або менш організована оцінка вчинків людей, їх думок, почуттів, традицій, визнання одних з них і засудження інших” [42, с. 17].

Водночас громадська думка визнається як оціночне судження певної групи людей. Так, А. Уледов пише, що її можна визначити як “оціночне судження великих спільнот людей із загальнозначущих питань соціального життя, які зачіпають їх загальні інтереси” [42, с. 17]. В. Оссовський зазначає, що “громадська думка – це колективне оціночне судження різних соціальних спільнот, у яких виявляється їх спільне ставлення до змісту і способів вирішення суспільних проблем, що стосуються їх спільних інтересів” [120, с. 36]. У книзі “На підйомі. Прогрес і становище громадської думки у Великобританії” англійський історик У. Маккіннон писав: “Громадською думкою може бути названо судження з якогось конкретного питання, яке мають найкраще поінформовані і більше за інших розвинені інтелектуально члени суспільства, і яке поступово розповсюджується та сприймається як своє власне майже всіма членами цивілізаційного суспільства” [5, с. 30].

Значна частина дослідників визначає громадську думку як стан масової або суспільної свідомості. Російський вчений Б. Грушин в роботах, присвячених цій проблемі, писав: “Громадська думка – це стан масової свідомості, що містить у собі ставлення різних груп людей до подій і фактів соціальної дійсності” [120, с. 448-449]. Заслужують на увагу також міркування, запропоновані вітчизняним соціологом О. Якубою. Порівнюючи громадську думку з настроями, оціночним судженням, знанням та переконанням, дослідниця зазначає, що, на відміну від настрою, громадська думка включає не тільки масові відчуття, переживання, соціальні почуття, а й раціональні (свідомо виражені інтереси), і суспільно-

вольові наміри. Виходячи з цього, “громадська думка – це стійке емоційно-вольове відношення” [197, с. 177].

Іноді, пише О. Якуба, можна спостерігати змішування понять “думка” і “оціночне судження”. Вивчаючи погляди, цінності, орієнтації, говорять, що вивчають громадську думку. Попри те вона відрізняється від оціночного судження за об’єктом, суб’єктом, структурою і способом творення. “Громадська думка дає оцінку явищам, але, на відміну від простого оціночного судження, – це зацікавлене судження” [197, с. 178]. Таке зацікавлене судження виходить з уявлень про цінності об’єкта, тобто одночасно є і оціночним, і ціннісним судженням.

Щодо знання, то воно лежить в основі громадської думки, але воно не тотожне їй, оскільки думки можуть бути як істинними, так і хибними.

Водночас громадська думка не є системою переконань, що складає постійну основу поведінки людини. Вона виступає своєрідною реакцією на новації, нові ситуації, вона свідчить про дискусійність певної проблеми. Якщо це так, то не можна визначити громадську думку як оціночне судження. Тоді найімовірніше, певна позиція. При вимірі громадської думки неможливо користуватися аналізом лише ціннісних орієнтацій, необхідно також виявляти соціальні установки, тобто готовність до дії та реальну активність людини чи групи людей.

Коли громадська думка приймається представниками соціальних груп, спільнот, стає всезагальною, вона перетворюється на норму. Таким чином, “Громадська думка – це особливий стан реальної свідомості мас, що виражає домінуюче відношення, позицію з актуальних суспільно-значущих питань” [197, с. 179].

В. Лапаєва вважає, що “громадська думка – це такий стан суспільної свідомості, що висловлюється публічно і здійснює вплив на функціонування суспільства і політичної системи” [102, с. 16]. Польський вчений Є. Вятр, визначаючи поняття громадської думки, писав, що це “історично обумовлений і мінливий стан суспільної свідомості великих груп людей, висловлений публічно з проблем, що є важливими для політичної системи” [26, с. 394]. Пов’язуючи

існування громадської думки з політикою, він вважає, що вона відсутня там, де політична система не дозволяє будь-якого вираження політичних позицій, що мають за мету вплинути на політичну систему. Про взаємовідносини громадської думки і політики говорить ще один відомий вчений А. Грамши. Він пише: “Те, що зазвичай називають громадською думкою, тісно пов’язане з політичною гегемонією і є точкою зіткнення “громадянського суспільства” і “політичного суспільства”. Коли держава намагається почати якусь непопулярну акцію, вона зазвичай заздалегідь обробляє громадську думку, тобто організовує і централізує певні елементи громадянського суспільства” [48, с. 393].

“Як розуміння світогляду та почуттів певної частини суспільства, що виникає у неї при розгляді певного суперечливого питання”, розуміє громадську думку А. Корнхаузер [67, с. 58-59]. “Подібної точки зору дотримується і західнонімецький соціолог В. Хенніс, лише тільки замість бачень і почуттів він підставляє комплекси і вірування” [67, с. 99].

Відомий американський вчений Ф. Харріс у своїй книзі “Американська демократія” визначає, громадську думку як “...усне чи письмове колективне вираження індивідуального відношення до тих чи інших суспільних проблем” [203, с. 204]. Американський соціолог Л. Доуб пише: “Громадська думка – вираження установок людей, які належать до однієї соціальної групи щодо якогось дискусійного предмету” [67, с. 98]. Російський вчений В. Н. Амелін вважає, що громадська думка – найбільш доступний спосіб репрезентації соціальними суб’єктами своїх потреб та інтересів з метою вплинути на поведінку інших суб’єктів і ситуацію в цілому” [4, с. 50].

Як оціночну пізнавальну діяльність визначає громадську думку О. Іванов: “Громадська думка – це оціночно-пізнавальна діяльність соціальних спільнот, яка знаходить своє вираження в колективно вироблених і широко розповсюджених судженнях, емоціях, поведінкових установках з приводу суспільно-значущих проблем та явищ” [189, с. 6]. Насамперед це духовна діяльність, продукти якої мають духовну природу. Автор наводить основні характеристики громадської думки:

- 1) це певна якість соціальних спільнот (як малих так і великих);
- 2) у ній знаходять своє вираження потреби та інтереси спільнот;
- 3) вона є специфічною формою переживання і пізнання світу;
- 4) в ній містяться ідеї, погляди, уявлення, почуття, емоції, настрої, поведінкові установки, в яких виражено відношення соціальних спільнот до оточуючого світу;
- 5) вона виступає одним із засобів розуміння і пояснення світу;
- 6) виступає однією з рушійних сил соціальної дії;
- 7) також є одним із способів налагодження прямого і зворотнього зв'язку громадськості (різних соціальних спільнот) з владними структурами суспільства.

У дослідженнях американського вченого Ф. Оллпорта можна знайти досить розгалужену систему критеріїв (та показників) існування громадської думки. Умовою існування громадської думки Ф. Оллпорт вважає наявність таких елементів ситуації:

1. Явно спостерігається поведінка індивідів, а не її інтенція.
2. Вербальна поведінка виражена у словах, або в таких діях, котрі можна легко сприйняти у певній словесній формі.
3. Думка висловлюється багатьма індивідами.
4. Проблема об'єкта громадської думки повинна бути загальною.
5. Об'єкт громадської думки повинен бути значущим для багатьох.
6. Громадська думка представляє дії (або готовність до них).
7. Існування громадської думки припускає: її суб'єкт усвідомлює, що інші реагують на певний об'єкт так само, як і він.
8. Думка повинна бути виражена. Це вимога актуальної маніфестації думки, а не існування її в потенції.
9. Громадська думка часто набуває характеру конфлікту між індивідами, що згрупувалися у протилежних таборах. Це одна з базових характеристик громадської думки, вона повинна мати характер дискусії.

10. Думка повинна бути “сильною”, щоб бути дієвою при досягненні мети. Ступінь поставлених цілей – це критерій, який визначає вагу громадської думки [110, с. 24-27].

Розуміння громадської думки як елемента духовної і практичної сфери розкривалося радянськими вченими у праці “Общественное мнение и пропаганда”. Так, зокрема, зазначається, що громадська думка, з одного боку, виступає як духовне відношення, а з іншого, як духовно-практичне, як прояв соціальної волі. Думка як духовне відношення виражається переважно в оціночних судженнях про явища дійсності. Але цього не достатньо, оскільки оціночний момент належно не розкриває активного початку. Думка формується з питань, які зазвичай потребують свого вирішення, і їй властивий активний початок. Що проявляється переважно в переході від слів до дії [122, с. 11].

Згідно з “Енциклопедією Американа” думка стає громадською за дотримання двох умов. По-перше – конкретне питання повинно викликати інтерес суспільства або групи людей, члени якої користуються одними й тими ж засобами спілкування. По-друге – думка повинна бути якимось чином висловлена. Отже, “громадською думкою може бути висловлена групою думка людей щодо питань, які представляють загальний інтерес або загальну турботу” [201, с. 772-773]. Західні енциклопедичні словники визначають громадську думку як оцінку народних уявлень щодо поточних соціальних та політичних проблем, зазвичай у національному масштабі [200, с. 346], або як діапазон уявлень про певне суперечливе питання, який має значна частина населення [202, с. 511].

Серед сучасних соціально-філософських тлумачень громадської думки можна назвати концепцію Лумана. Тут громадська думка розглядається в рамках теорії комунікації. Луман заперечує наявність будь-якого суб’єкта громадської думки. Центральними виступають поняття змісту та теми, що пропонуються суспільству. Завдяки публічній доступності та гласності суспільству одночасно пропонується цілий спектр тем, котрі перебувають у центрі уваги процесу комунікації. Однак, одночасна комунікація з декількох тем неможлива, тому за необхідністю обирається лише одна тема. Відповідно, в інтерпретацію вводиться

поняття “міра уваги”, яка приділяється тій чи іншій темі, за руху нок чого і здійснюється вибір. Така головна “тема” комунікації складає зміст громадської думки. Отже, не слід розглядати поняття громадської думки у співвідношенні з більшістю населення, або з окремими індивідами чи аристократією. За Луманом, усі в однаковій мірі виступають його суб’єктами. Однак, прихильники однієї думки відрізняються від прихильників іншої (що пояснюється різницею її змісту) [119].

Таким чином, наведені вище приклади переконують, що в суспільній науці існує велика кількість визначень громадської думки. Проте постає питання, яке ж з них розкриває істинну сутність цього феномену? Відповісти на це запитання досить складно. Вітчизняний дослідник громадської думки В. Оссовський зазначає: “Спроба знайти універсальну, придатну для всіх випадків дефініцію громадської думки веде до, можливо, й дотепних, але мало придатних до наукового вжитку висновків” [129, с. 11]. Однак, на думку автора ближче до розуміння універсальної дефініції громадської думки підійшов Г. Бойл, який зазначав: “Громадська думка – це не назва чогось одного, а класифікація певної кількості чогось” [129, с. 15]. Отже, можна сказати, що громадська думка є набором певної кількості складових елементів, які тісно взаємопов’язані між собою і складають цілісність її внутрішньої структури. В таблиці 1.1. наведено основні складові структури громадської думки.

Основні складові структури громадської думки

Аспект бачення	Складова	Характерна риса
Гносеологічний	Істина	Компетентність
Аксіологічний	Оцінка	Цінність
Діяльнісний	Дія	Актуальність
Чуттєвий	Почуття	Чуттєвість
Вольовий	Воля	Воля
Емоційний	Емоції	Емоційність
Логічний	Логіка	Логічність
Етичний	Етика	Етичність
Цільовий	Ціль	Цілеспрямованість
Ідеологічний	Ідеологія	Ідейність

[164, с. 9]

Як видно з таблиці, громадська думка має складну внутрішню будову. Істина в громадській думці виражається такими категоріями як “правильно-неправильно”. Звідси широке розповсюдження думок, які відстоюють істину, заперечують брехню, апелюють до науки, професіоналізму. Аксіологічне бачення думки виділяє в ній оцінку, що існує в думці, спонукає до оцінювання того чи іншого явища. Думка може спонукати до дії, що особливо проявляється в масових акціях. Потенціал дії думки існує у згорнутому вигляді і, певною мірою, спонукає до активності: боротьби, протистояння, захисту, нападу та ін.

Практично будь-яка думка має чуттєвий компонент, тобто певну систему емоційних диспозицій, сконцентрованих навколо ідеї про окремий об'єкт. Громадські думки можуть поповнюватися найрізноманітнішими почуттями: вірою, надією, розпачем та ін. У критичних ситуаціях думки можуть набувати істеричного або екзальтивного характеру. Досить часто в громадській думці експлуатується почуття тривоги, доведене до фобії, переляку.

Вольова складова робить громадську думку подібною до стиснутої пружини, гарматного ядра, що може пробити стіни усіх перешкод. Вольова думка

рішуча, сконцентрована на визначення, обґрунтування і досягнення мети. Воля виступає у формі потужної установки на досягнення мети шляхом подолання усіх перешкод. У свою чергу, існують думки, що не мають вольової активності. Для них властива пасивність. Відсутність вольового компоненту робить таку громадську думку інфантильною і нежиттєздатною.

Емоції можуть не тільки концентруватися в почуттях, які криються в думках, але й проявлятися самостійно. Емоції змушують людей відчувати приємне або неприємне, що спонукає їх до досягнення поставлених цілей, або навпаки, віддаляє від поставленої мети.

Логічний аспект надає строгості та аргументованості громадській думці. Думки при цьому виступають у вигляді суворих суджень, доказів з різними аргументами.

Етичний аспект у масовій свідомості майже завжди доповнює логічний, а нерідко і навіть затьмарює його. Тут завдання полягає в тому, щоб істину і логіку врядити у привабливий одяг тієї чи іншої етичної системи. Завдяки етичному аспекту громадська думка набуває моральної сили, задає вектор морального формування соціального життя.

Будь-яка думка завжди спрямоване на досягнення певних цілей: звільнитися від тиску політичної влади, захистити переслідуваних, зупинити падіння життєвого рівня, відстояти національні інтереси та ін. Без цільового компоненту думка виявляється бездіяльнісною, не здатною забезпечити зміну суспільства, починає формувати інфантильність своїх суб'єктів.

Ідеологія займає досить важливе місце в житті суспільства. Вона мобілізує людей на працю, боротьбу, протистояння і співдружність, конфлікт і його вирішення. Будь-яка громадська думка ідеологічна, навіть тоді, коли вона забезпечує ідеологію, бо сама є результатом боротьби різносторонніх інтересів. Звідси стає зрозумілим, чому в усіх суспільствах спостерігається намагання політичних сил підкорити собі громадську думку: правління нею надасть вузько політичним інтересам нового статусу – статусу громадської думки [164, с. 8-11].

Таким чином, автор вважає, що існування великої кількості визначень громадської думки можна пояснити тим, що залежно від того, який аспект бачення структури громадської думки вчені беруть за основу своїх досліджень, вони дають власне трактування розглядуваного поняття. Окрім того, ці компоненти перебувають не в рівнопропорційному співвідношенні: у тих чи інших історичних ситуаціях, соціально-політичних рухах, типах суспільства домінують різні складові. В періоди революційних потрясінь переважають ідеології, почуття, емоції, які спонукають до рішучих дій. В епохи еволюції думка стає більш логічною, апелює до істини. Тому, не тільки індивідуальне бачення вченого-дослідника, а й сам дух історичного часу накладає свій відбиток на те чи інше трактування поняття “громадська думка” [63, 178-179].

Розглядаючи сутність поняття “громадська думка”, слід обов’язково зазначити, що громадська думка не є механічною сумою індивідуальних думок осіб або груп, з яких складається суспільство. Так, Є. Вятр вважає, що приватні думки, які проявляються у сфері діяльності індивідів або виключно в малих суспільних групах, відносно ізольованих від сукупності політичної системи (наприклад, у сім’ях, серед сусідів, в ігрових групах), можуть мати велике потенційне значення як матеріал, з якого за певних умов може виникнути громадська думка, але вони ще не є самі по собі громадською думкою [26, с. 393]. Тому громадська думка – це не просте арифметичне поєднання індивідуальних думок, а якісно нове утворення, що може сформуватися на базі думок окремих індивідів.

1.2. Методологічні аспекти осмислення громадської думки як стану масової політичної свідомості та засобу вираження політичної культури суспільства

На думку багатьох дослідників, важливим рівнем у структурі політичної культури є політична свідомість. “У сфері свідомості політичну культуру, на їх погляд, характеризують такі чинники:

- ступінь зацікавленості суб’єкта політикою (великий, середній, малий, цілковита відсутність зацікавленості);
- ступінь розвитку політичної свідомості суб’єкта;
- ставлення до існуючої політичної системи в цілому, її окремих інститутів, їх символів та до певних осіб;
- ставлення до інших учасників політичного процесу;
- готовність взяти особисту участь у тих або інших політичних акціях і пов’язані з цим очікування;
- уявлення про «правила політичної гри» (межі можливого і неможливого);
- ставлення до закону;
- характер політичної і політико-ідеологічної само ідентифікації (“я лівий”, “я центрист” “я ліберал”);
- “політична мова” [64, с. 21]

Залежно від розвитку політичної свідомості суб’єкта, від правильного чи ілюзорного відображення в людській свідомості політичного буття залежить і рівень його політичної культури, який, у свою чергу, відображається у громадській думці.

Сучасна наука пропонує два підходи щодо визначення місця громадської думки у сфері суспільної свідомості. Обидва підходи отримали широке застосування як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі [44, с. 49]. Так, А. Уледов для розуміння сутності громадської думки використовує категорію “стан свідомості”, на основі якої обґрунтовує місце громадської думки у структурі суспільної свідомості. Він вважає, що “стан – це цілісність проявів суспільної свідомості. Їх цілісність проявляється в тому, що домінуючі ідеї та погляди,

почуття і настрої, пронизуючи увесь зміст даної свідомості, надають їй певної якості” [178, с. 45-50].

Інший підхід базується на тому, що громадська думка не відноситься ні до форм суспільної свідомості (наука, філософія, мистецтво), ні до її рівнів (теоретичного і буденного). Її справжнє місце можна визначити, аналізуючи різні типи суспільної свідомості, зокрема масову свідомість. Саме це і було зроблено у працях російського дослідника Б. Грушина. “Громадську думку, – пише вчений, можна визначити як особливий випадок масової свідомості” [51, с. 250]. Саме ця точка зору підтримується багатьма сучасними дослідниками громадської думки, зокрема М. Руткевич зазначає: “Ми вважаємо, що громадська думка є не особливим станом суспільної свідомості, а певним його проявом “зрізом” [155, с. 6].

Проте слід зазначити, що певний час побутувало ототожнення масової свідомості та громадської думки. Так, сам Б. Грушин зазначав: “Невдача з визначенням специфіки масової свідомості свого часу спіткала мене у книзі “Мнение о мире и мир мнений”, де помилково оцінка громадської думки як єдиного способу існування масової свідомості, тобто прямого ототожнення громадської думки з масовою свідомістю взагалі, призвели до значних перекосів у характеристиці специфічних якостей останньої, а якщо говорити різкіше – навіть до перегляду її справжньої соціальної природи” [51, с. 249]. Підтримуючи думку Б.Грушина, розглянемо громадську думку як прояв масової суспільно-політичної свідомості.

Масова свідомість є специфічним типом суспільної свідомості. “Це складне духовне утворення, що являє собою реально існуючу, функціонуючу свідомість мас. Вона включає все те, що є найбільш розповсюдженим, типовим у поглядах, діях, установках, почуттях, настроях, звичаях, традиціях широких верств суспільства” [50, с. 26]. Носіями такої свідомості виступають особливі об’єднання індивідів, які зветься масами.

У західній соціологічній і політологічній науці існує багато концепцій щодо феномену мас. Так, детальний аналіз феномену “мас”, масової психології та

культури здійснив іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет у праці “Повстання мас”. Філософ вважав, що будь-яке суспільство складає динамічну єдність двох факторів: меншості та маси. Меншість – це особистості або групи меншостей, які мають особливу специфічну гідність. “Маса – це велика кількість людей без особливих якостей”. Її представник – це середня, звичайна, буденна, пересічна людина. Маса стає соціальною ознакою людини без індивідуальності, людини, яка нічим не відрізняється від інших. Причетність до маси – суто психологічна ознака, і зовсім не обов’язково, щоб суб’єкт належав до неї фізично. “Людина маси – це той, хто не відчуває в собі ніякого особливого дару або відмінності від інших, доброго чи поганого, хто відчуває, що він точнісінько таким, як і всі інші, і при цьому ніскільки цим не засмучується, навпаки, радий відчувати себе таким же, як і всі” [127, с. 120-121].

У працях західних політологів “маса” є втіленням стадності, шаблонності, безпосередності, уніфікованості, відчуженості від інтелектуального акту мислення. Поведінка маси характеризується стихійністю, у своїх діях маса не керується традиціями, культурним досвідом. У масі відсутня соціальна організація, розподіл праці, система лідерства, в ній зникають індивідуальні відмінності. Маса ніколи не буває мислячою істотою, вона найчастіше діє рефлекторно [160, с. 31]. У сучасній науковій думці маса характеризується дещо іншими ознаками. Їй притаманні такі риси:

1) статистичний характер індивідів, що створюють її множину (множина, що складається з дискретних одиниць, не являє собою якогось самостійного, цілісного утворення, від відмінного елементів, які її утворюють);

2) імовірна природа даної множини. “Входження” в неї індивідів має випадковий характер, здійснюється за принципом “може бути, а може і не бути” (в результаті така множина завжди вирізняється розмитими, відкритими кордонами, невизначеним кількісним і якісним складом);

3) ситуативний характер даної множини. Така множина індивідів утворюється й існує виключно на базі та в межах тієї чи іншої конкретної

діяльності та не можлива поза нею, що робить таку множину нестійким, мінливим, тимчасовим утворенням;

4) позагрупова (або міжгрупова) природа даної множини. Проявляється вона в тому, що руйнуються всі кордони між існуючими соціальними групами в суспільстві та відрізняється розрізненим, змішаним соціальним складом (включає в себе представників різноманітних класів і професій, осіб з різним майновим станом, освітою, рівнем культурного розвитку та ін.);

5) нездатність даної множини виступати структурним елементом більш широкого соціального цілого (наприклад, суспільства в цілому) [51, с. 205-206].

Типовим прикладом мас, що характеризуються різним масштабом, можуть бути: учасники широких політичних або соціокультурних рухів сучасності (рухи проти війни, захисту оточуючого середовища); аудиторії тих чи інших засобів і каналів масової інформації (читачі певних газет, журналів); споживачі соціально “забарвлених” (престижних, модних) товарів та послуг; прихильники естрадних зірок та ін.

Як і самі маси, свідомість у сучасних типах суспільства виникає і формується насамперед у процесі масовізації основних умов і форм життєдіяльності людей (у сферах виробництва, споживання, спілкування, дозвілля), які породжують однакові чи схожі інтереси, прагнення, уподобання, навички та ін. серед великих груп людей. У політиці, зокрема, формування масової політичної свідомості обумовлено збільшенням кількості людей, які беруть участь в історичних подіях, залученням громадян до державного управління, примноженням та ускладненням політичних зв'язків тощо.

Масова свідомість є своєрідним фокусом, у якому сходяться всі існуючі зрізи суспільної свідомості, і тому найбільш повним, так би мовити, сумарним вираженням рівня або стану суспільної свідомості тієї чи іншої епохи в цілому. Специфіка її саме в тому, що вона синтезує усі види, форми, рівні суспільної свідомості, є синкретичною. Структура масової свідомості – це досить складне утворення, що виникає на “перехресті” усіх відомих типів свідомості – чуттєвої та раціональної, буденної і спеціалізованої, раціональної та ірраціональної,

абстрактної та художньої. На основі переплетіння усіх цих форм свідомості в масовій свідомості виникає широкий вибір різноманітних елементів у діапазоні від “позитивного знання” до “хибних образів дійсності”, від “миттєвих емоцій” до “стійких настроїв”, від “фрагментарних думок” до більш або менш широких “полів суджень” [51, с. 206-207].

У своїй політичній діяльності люди завжди керуються знаннями, концепціями, програмами, настроями, почуттями, традиціями, звичками, тобто політичною свідомістю. “Політична свідомість є усвідомленням політичного буття та інструментом людського самовизначення в ньому. Тому в актах політичної свідомості своєрідно сполучаються елементи політичних почуттів і переконань, політичних знань і віри, політичних потреб та інтересів, політичних ідеалів і цілей” [10, с. 29]

Оскільки головним у політичному житті, у політичних відносинах є проблема влади та її функціонування, розвиток політичних інтересів суб’єктів, їх ставлення до політичної системи, її інститутів, то політична свідомість повинна відображати ці реалії.

Відображаючи політику та політичні відносини, ці домінуючі ідеї, погляди, переконання, почуття, настрої складають сутність масової політичної свідомості. “Масова політична свідомість – це притаманний значній кількості людей (масам) особливий тип політичної свідомості, що являє собою сукупність політичних ідей, уявлень, норм, звичаїв, поглядів, стереотипів, у тому числі ілюзорних почуттів, котрі відображають ті чи інші сторони суспільства” [111, с. 193]. Осмислення масової політичної свідомості є суттєвим для політики, оскільки вона є своєрідним фокусом, у якому сходяться всі суттєві зрізи суспільного життя і суспільної свідомості (як позитивні, так і негативні).

Громадська думка, являючи собою певну думку великих соціальних груп, верств, суспільства в цілому та відображаючи реалії політичного життя, виступає своєрідним проявом масової політичної свідомості. Як стан масової політичної свідомості відображаючи політичні процеси і явища у суспільстві, вона може виражатися через установки і судження про:

- політичні інститути і структури (наприклад, держава може сприйматися як орган примусу, чи як інститут, що організовує і скеровує суспільні процеси);
- нормативну систему (наприклад, повага до закону або негативне ставлення до нього);
- політичні події (розуміння їх необхідності або випадковості, визначення правильності чи неправильності прийнятого рішення);
- окремі політичні ролі (ставлення до інституту президентства, лідера в політичній організації, партії, з точки зору лояльності або раціональності та ін.). Сюди також входить ставлення до окремих політичних діячів (політичні рейтинги).

У масовій свідомості тією чи іншою мірою фокусуються майже всі проблеми, що існують у суспільстві. “Громадська думка завжди і в усіх випадках так чи інакше відображає дійсність. За поглядами, уявленнями, оцінками людей стоять реальні суспільні відносини, котрі ці погляди і уявлення породжують і котрі в них відображаються” [53, с. 40]. Як влучно відзначають американські автори, приказку “Якщо ви намагаєтеся зрозуміти людину, зрозумійте її проблеми”, можна застосувати і до визначення проблем у суспільстві [135, с. 20]. Фіксуючи громадську думку за допомогою опитувань, а потім аналізуючи ті проблеми, які громадяни країни ставлять на перше місце, можна дійти цікавих висновків щодо функціонування цієї держави. На рівні масової політичної свідомості опитування громадської думки досить чітко фіксують переймання значної частини населення саме тими конкретними проблемами, які виходять на перший план у масштабах усєї країни. Одним із найбільш поширених запитань до громадськості є питання про те, яку проблему, що стоїть перед суспільством, ви вважаєте на даний момент найбільш важливою. Хоча систематично це запитання задається з кінця другої світової війни, вперше воно було задане Інститутом Геллапа ще в 1935 р. Так, наприклад, дослідження громадської думки Інститутом Геллапа в США показали, що відразу після Другої світової війни реконверсія економіки та відповідні їй ускладнення, страх перед можливим повторенням “великої депресії” вивели на перше місце в масовій свідомості

економічні проблеми. У міру зростання “холодної війни” в 1947-1948 рр. увага широких верств населення все більше переключалася на зовнішню політику. В 1949 р. ця тенденція була перервана у зв’язку з першим післявоєнним економічним спадом і поновилася у 1950-ті рр. У цей період переважання зовнішньополітичних проблем відтіснило економіку на друге місце. У 1963 р. вибух негритянського руху поставив на перше місце протягом двох років проблему громадянських прав. З 1965 р. по 1970 р. агресія війни у В’єтнамі вивела знову зовнішню політику на перше місце. Наступні два з половиною роки не були детерміновані “найбільш важливою проблемою”. Почергово називалися зовнішньополітичні питання, проблеми громадянських прав та економіки. Лише в 1973 р. економіка вийшла на перше місце відразу на декілька років, поступившись на короткий час у 1979 р. зовнішньополітичним проблемам у зв’язку із загостренням міжнародної ситуації [135, с. 20].

З огляду на це цікавим було б прослідкувати та проаналізувати, які суспільні проблеми найбільше викликали тривогу в масовій політичній свідомості українського народу. Порівняємо дані моніторингу громадської думки в 2000, 2006 та 2009 рр. Громадянам було задано питання: “Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?”. “Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?” (Див табл. 1.2.).

Таблиця 1.2.

Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше? (визначено всі відповіді, що підходять)

	2000	2006	2009
Зростання злочинності	71,0	43,2	62,2
Безробіття	86,4	69,4	88,3
Нападу зовнішнього ворога на Україну	17,9	6,6	7,2
Міжнаціональних конфліктів	27,7	19,2	18,9
Міжрелігійних конфліктів	-	8,4	7,0
Напливу біженців, переселенців і приїжджих	-	7,8	7,6
Зупинки підприємств	16,5	34,2	59,4
Повернення до старих порядків часів застою	11,3	7,9	8,2

Голоду	71,8	33,8	43,9
Масових вуличних безпорядків	21,5	13,4	23,3
Невиплати зарплат, пенсій тощо	-	55,8	74,4
Зростання цін	77,2	80,8	83,2
Установлення диктатури у країні	11,8	9,3	9,0
Розпаду України як держави	11,9	22,9	22,3
Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	40,3	22,3	16,6
Холоду в квартирі	45,4	29,9	31,0
По-справжньому нічого не бояться	0,8	2,6	1,5
Не відповіли	0,1	0,4	0,3

[176, с. 50; 177, с. 508].

Таким чином, як видно з таблиці, з року в рік найбільше українців хвилюють економічні проблеми: зростання цін, безробіття, зупинка підприємств, невиплати зарплат, пенсій тощо. Погіршення значної кількості показників у 2009р. свідчить про те, що в країні значно загострилася економічна криза.

Критерій довіри населення до владних структур та інститутів громадянського суспільства політологи вважають одним із наріжних каменів сучасного демократичного суспільства зі сформованою громадянською культурою. Г. Алмонд та С. Верба зазначали, що “без довіри, базованої на спільних інтересах і цінностях, неможливо впровадити ефективну комунікацію між суспільством і владою, суб’єктами влади, різними групами суспільства” [3]. В Україні загострення економічних проблем та неспроможність вирішення їх владою призвело до зниження рівня довіри практично до всіх органів влади, політичних інститутів та організацій. Найбільший індекс довіри серед українців мають неполітичні організації, установи та інститути: сім’я, родичі, співвітчизники, сусіди, церква та духовенство, а найменший – Верховна Рада, Уряд, Президент (хоча у 2005 р. президент В. Ющенко мав досить високий індекс довіри – 3,4), міліція, суди. У таблиці 1.3. наводяться результати опитування громадян України щодо рівня довіри до різних соціально-політичних інститутів українського суспільства.

Таблиця 1.3.

Рівень довіри населення України до різних соціально-політичних інститутів українського суспільства (% опитуваних і середній бал.

Мінімальне значення “1”, максимальне – “5”)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Сім'ї та родичам	4,6	4,5	4,5	4,5	4,4	4,5	4,5
Співвітчизникам	3,1	3,1	-	-	3,2	3,4	3,4
Сусідам	3,2	3,2	-	-	-	3,3	3,3
Колегам	3,2	3,3	3,5	3,4	3,3	3,5	3,4
Церкві та духовенству	3,1	3,1	3,3	3,2	3,3	3,5	3,4
Астрологам	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,4	2,4
ЗМІ (телебачення, радіо, газета)	2,9	2,9	2,9	3,0	2,9	3,0	2,9
Податкові інспекції	-	-	-	2,3	2,3	2,4	2,5
Міліції	2,3	2,2	2,3	2,2	2,3	2,4	2,4
Прокуратурі	-	-	2,3	2,3	2,4	2,4	2,4
Судам	-	-	2,3	2,3	2,4	2,4	2,4
Президенту	2,7	2,2	2,2	2,2	2,3	3,4	2,7
Верховній Раді	2,1	2,1	2,1	2,2	2,2	2,9	2,5
Уряду	2,4	2,3	2,2	2,2	2,3	3,1	2,5
Місцевим органам влади	-	-	2,3	2,4	2,5	2,7	2,5
Армії	3,1	3,0	3,1	3,0	3,1	3,1	3,0
Профспілкам	-	-	2,5	2,5	2,6	2,7	2,6
Політичним партіям	2,1	2,1	2,1	2,1	2,2	2,5	2,4
Банкам	-	-	2,1	2,2	2,3	2,5	2,6
Благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням	-	-	-	-	2,4	2,5	2,4

[116, с. 30].

Так само низьким є рівень довіри населення і до політичних партій, які безпосередньо за своєю суттю повинні захищати і виражати інтереси громадян. На запитання “Як би ви оцінили роль партій у суспільному житті нашої країни?” відповіді опитуваних розподілилися так:

- Політичні партії сприяють розвитку демократичного суспільства – 10%
- Вплив політичних партій на ситуацію в Україні скоріше негативний – 27%

– Ніякого реального впливу на стан справ у країні політичні партії не здійснюють – 41%

– Важко сказати –20%

– Інше – 2% [116 , с. 12].

У 2009 р. лише третина громадян України вважають, що є політичні партії, які відстоюють їх інтереси – 30,1 %; 46,2 % – зазначають, що таких партій не має [177, с. 512.]

За всі роки розбудови демократичної України повна довіра до парламенту, уряду, до профспілок, політичних партій, органів місцевої влади не перевищувала п'ятнадцяти відсотків. А повна довіра до сім'ї і родичів, до неполітичних організацій становить від 30 до 70 відсотків. Звідси, як зазначає вітчизняний учений М. Головатий, загальна ознака політичної культури українського соціуму: його громадяни помітно переходять на індивідуальні моделі виживання, байдуже ставляться до держави. Водночас індивідуальні моделі виживання породжують і поглиблюють егоцентризм, одноосібність, егоїзм окремих громадян. Будь-які форми колективізму піддаються критиці, їх не прагнуть і не сприймають тисячі громадян [35 с. 406].

Можна впевнено стверджувати, що нестабільність соціального розвитку, погіршення матеріального стану, зневіра до структур, які повинні захищати інтереси нашого населення, призводять до погіршення соціального самопочуття українських громадян. Дослідники зазначають, що розрив між очікуваннями і реальністю може породити таке суспільне явище як аномію. Вона виражається у відмові від правомірних засобів, способів досягнення цілей, в абсолютизації руйнування, в бунті, протесті, а також в аморалізмі та пасивності. Більш того в умовах загальної кризи вона може набувати загального характеру, що породжує болісний соціально-психологічний стан [183, с. 88-91]. Масове відчуття соціального невдоволення, непотрібності призводить до відчуження громадян від участі у суспільно-політичних процесах, до зростання напруги та рівня тривожності у суспільстві.

Одним із основних показників соціального самопочуття виступає рівень тривожності. Так, у 2000 р. 17% громадян визначили рівень тривожності як підвищений, 34% – як високий, 14% – як гіпервисокий. Отримані дані дозволяють зробити висновок, що майже кожен другий мешканець України віком від 15 років у 2000 р., перебував у стані, коли його психічні можливості не дозволяли йому конструктивно долати стресові ситуації та адаптуватися до нестабільних умов життя [116, с. 22]. Такий психічний стан українського населення Е. Головаха та Н. Паніна визначили як стан “загальної соціопатії”. Прикладом загальної соціопатії, що характерна для всіх соціальних систем, які переживають кризовий період розвитку, є нетерпимість – соціально-класова, національна, расова, ідеологічна та ін. І хоча нетерпимість властива будь-якому суспільству та, у стабільній соціально-політичній системі нетерпимість ніколи не набуває всезагального характеру [38, с. 41].

Опитування громадської думки 2005 р. показали, що в суспільно-політичному житті відбулися певні позитивні зміни. Відчуття тривожності спустилося на третє місце, віддавши першість надії та оптимізму. Так, на запитання: “Які почуття у Вас переважають, коли Ви думаєте про майбутнє України?” (зазначено всі відповіді, які підходять) про почуття тривоги зазначило 24,4% громадян. Першість отримали такі почуття як надія – 61,2% (2005 р.) і оптимізм – 33,8% . У 2006 р. кількість людей з почуттям надії та оптимізму дещо знизилася. На превеликий жаль, знизилася частка тих, хто впевнено та задоволено дивився на майбутнє України, і, відповідно, зросла кількість людей з відчуттям безвиході, розгубленості, песимізму тощо [175, с. 86]. Економічна криза в Україні, ще більше поглибила песимістичні думки та настрої громадян у 2009 р. Практично половина (49,9 %) опитуваних, вважають, що економічна ситуація надалі буде тільки погіршуватись. Третина (36,2 %) респондентів дотримується думки, що зараз пік кризи, але подальшого погіршення ситуації вже не буде. І тільки 6,6 опитаних впевнені, що криза вже закінчується [115].

Ще однією характеристикою сучасної української свідомості є її амбівалентність – роздвоєність, що проявляється в оцінці політико-культурних та

економічних змін у країні. Так, наприклад, з одного боку спостерігається помірنا або активна підтримка змін, які відбуваються, комусь вони дарують надію і навіть впевненість у майбутньому. Проте, з іншого боку, очевидним є несприйняття багатьох новацій, нетрадиційних способів вирішення проблем. Ще одним прикладом прояву амбівалентності масової свідомості є геополітична позиція 20% громадян, що підтримують ідею вступу України як до східного, та і до західного союзу. У 2006 р. 61 % населення України підтримав ідею вступу до Європейського союзу. Водночас, значно збільшилася кількість противників такого напрямку розвитку – з 12 % у 2004 р. до 25 % у 2006 р. [40, с. 48].

Одним із важливих показників рівня політичної культури та політичної свідомості громадян є рівень їх обізнаності та компетентності у політичній сфері. Соціологічні дослідження громадської думки населення України засвідчують, що порівняно з 1994 р. значно зросла кількість тих громадян, які цікавляться політикою. Так, у 1994 р. цікавилися політикою 72,3 % опитаних (не цікавилося – 27,2 %), проте в 2004 р. політикою цікавилися вже 79,0 % опитаних (не цікавилися – 20,8 %). Однак, як зазначає М. Хилько, уявлення про високий рівень інтересу наших співвітчизників до політики та їх компетентності у цій сфері – це лише стереотип [190, с. 118]. У процесі дослідження громадської думки самі опитані досить тверезо оцінили рівень власної політичної компетенції: на запитання про те, чи вистачає їм сучасних політичних знань, у 2004 р. ствердно відповіло лише 15,4 %, а 34,6 % визнало, що таких знань їм бракує (решта не змогли відповісти або визнали, що їй це питання не цікавить) [190, с. 119]. Не надто змінився рівень політичної компетенції наших громадян і після “помаранчевої революції”. Так, уперше обираючи народних депутатів України за пропорційною системою, лише 17,7 % ознайомилося з програмними матеріалами та листівками політичних сил, 13,5 % спостерігало за дебатами в ЗМІ, 2,8 % ходили на зустріч з лідерами партій та блоків. Більшість опитуваних (57,7 %) заявили, що знали, за кого голосувати, ще до початку виборчої кампанії. Проте реальний рівень цієї “обізнаності” продемонстрували відповіді на питання, чи знають вони, яким чином партія чи блок, за які вони проголосували, збираються

розв'язувати актуальні політичні та соціально-економічні проблеми. Лише від 28% до 42,5 % опитаних заявили, що знають (відсоток залежить від конкретної проблеми); від 53,5% до 65,3 % зізналося, що не знає, як політичні сили, яким вони віддали свої голоси, будуть вирішувати актуальні політичні й соціально-економічні проблеми; ще 3,4 % – 8,2 % заявили, що їх це взагалі не цікавить [190, с. 119].

Разом із переходом держави на демократичні засади відбуваються і зміни в суспільно-масовій політичній свідомості нашого народу. Десятиліттями тоталітарно-авторитарна культура формувала у свідомості людей міфи і стереотипи про віру в непогрішимість верхів, мудрість вождів, які захищали народні інтереси, спонукали до райдужних політичних перспектив, пропагувалося також байдуже ставлення до активної участі (окрім запланованої і дозволеної владою) громадськості у суспільно-політичній діяльності. Різкий злам звичних стереотипів призвів до розгубленості, невизначеності, хаосу у свідомості людей, а глибока економічна криза, що суттєво позначилася на матеріальному та моральному самопочутті населення, та неспроможність влади вирішувати нагальні суспільно-політичні та економічні проблеми призвела до падіння рівня довіри громадян практично до всіх політичних інституцій. На думку вітчизняного вченого М. Лукашевича, така криза довіри до влади свідчить про розчарування суспільства у функціонуванні всієї політичної системи і відторгнення значної частини громадян від її політичної культури [105, с. 189]. Тривожний сигнал у розвитку українського суспільства зазначає вітчизняний соціолог І. Бекешкіна. Так, за даними соціологічних опитувань громадської думки та експертів, що були проведені Фондом “Демократичні ініціативи”, Україна перебуває зараз на роздоріжжі. В тому сенсі, що суспільство дає “добро” на свій розвиток у двох напрямках – як у бік посилення демократичних тенденцій, так і у бік авторитаризму. Вірогідність шляху у цих напрямках рівнозначна. Як свідчать опитування, люди мають бажання впливати на владу, контролювати її, якомога більше знати про її дії, водночас у 2009 р. 58,8 % населення вважає, що “кілька

сильних лідерів можуть зробити більше для країни, ніж усі закони та дискусії” ; не згодних із цим – 18,8 %; не визначились – 22,4 % [177, с. 516].

Як свідчить досвід багатьох країн, розпад одного типу політичної культури і формування протилежного типу відбувається досить болісно, нерівномірно, дисгармонічно. Масова політична свідомість українського суспільства несе на собі відбиток, з одного боку, складного процесу демократизації, реформ політичної системи, а з іншого – посилення кризового стану економіки, зниження матеріального становища громадян, нестабільності соціального статусу. Їй притаманні такі риси як: невдоволення політичною владою, відчуженість від політичного життя, песимізм, що проявляється у невпевненості в майбутньому, розгубленість, ностальгія за минулим [62, 110]. Крім того, як зазначає Ю. Кужелюк: “Найважче дається усвідомлення необхідної зміни власної поведінки, відмови від сподівань на державний патерналізм. Найболючішим виявляється засвоєння таких принципів демократичного суспільства:

- громадська позиція при формуванні влади (на виборах);
- відповідальність владних структур перед народом;
- відстоювання інтересів як окремих громадян, так і соціальних груп;
- активна поведінка громадськості під час відстоювання власних інтересів”

[100, с. 329].

Усе це свідчить про те, що демократична політична культура українського суспільства ще перебуває у стані становлення і не може остаточно позбавитися тоталітарно-авторитарного синдрому.

Демократична політична культура та політична свідомість і, відповідно, громадська думка передбачають прийняття таких загальнокультурних цінностей як повага до прав і свобод громадянина, відмова від насильства у вирішенні суперечливих питань, гуманність, терплячість до людей, які думають інакше, повага і дотримання громадянських законів. Люди, що виховувались у демократичних умовах, зберігають прихильність цій формі правління навіть у періоди гострих політичних та економічних криз, від яких не застраховане жодне суспільство. Одним із принципів демократії є положення, що будь-яке політичне

протиріччя повинно завершуватися не повною перемогою однієї сили над іншою, а досягненням політичного компромісу, прийнятого усіма сторонами. Саме на цій основі досягається консенсус у демократичній політичній культурі.

“За різних політичних режимів культурний потенціал громадян виявляється однією із найважливіших причин, визначаючи темпи та характер соціальних змін” [10, с. 25]. Як зазначає Р. Сафаров: “... загальний рівень суспільної свідомості багато в чому визначає рівень розвитку громадської думки” [155, с. 5] Формування демократичної політичної культури в Україні неможливе без усвідомлення громадянами ролі громадської думки як демократичної цінності, без якої неможливий подальший процес демократизації.

Поряд з громадською думкою, болгарський дослідник Д. Ганчев відзначає, що певними проявами суспільно-масової свідомості структурі культури можуть виступати масові настрої, чутки, плітки, соціальні стереотипи та ін. Звичайно, слід відрізнити громадську думку від цих проявів масової свідомості, хоча вони, “виступаючи своєрідними проявами масової свідомості чи психіки, як правило, взаємопов’язані та взаємообумовлені, але розрізняються за своїм характером, змістом, спрямованістю і особливо суспільною значимістю” [32, с. 18].

Так, наприклад, масовий настрій – це однорідна для досить великої кількості людей суб’єктивно сигнальна реакція, яка в інтегрованому вигляді відображає три основні моменти: 1) міру задоволення або незадоволення спільними соціально-політичними умовами життя; 2) суб’єктивну оцінку можливості реалізації суспільно-політичних переживань людей за наявних умов; 3) прагнення до зміни умов заради здійснення своїх прагнень. “Це особливі психічні стани, що охоплюють значні спільноти людей – стани переходу від емоцій до більш-менш усвідомлених думок, стани, які зростають на ґрунті повсякденних емоцій, але мають більш узагальнений характер, раціоналізований умовами соціально-політичного життя, його нормами, устоями” [125, с. 6]. Отже, “на відміну від громадської думки, яка містить раціональні складові, суспільні настрої мають підкреслено емоційний характер. Громадська думка безпосередньо пов’язана із процесами мислення, виражається в певній позиції і проявляється, як

правило, у формі колективно-нормативного оціночного судження. Що ж до суспільного настрою, то він в багатьох випадках є неконкретним, недостатньо чітким у своїх оцінках” [32, с. 18]. Окрім того, громадська думка охоплює значно вужче коло питань, ніж суспільні настрої. На думку Ж. Тощенко, “громадська думка є дещо односторонньою, позаяк вивчає відношення тільки до актуалізованої інформації, що має особливо важливе значення для країни і людини саме на теперішній період часу і зазвичай серйозно зачіпає невідкладні громадські і особистісні інтереси” [167, с. 11].

Від чуток громадська думка відрізняється як за своїм характером (громадська думка є проявом масової свідомості, а плітки “належать до соціально-психологічних проявів і являють собою узагальнення (що виходять від однієї чи декількох осіб))”[193, с. 62], так і за специфікою та способом їх формування і функціонування [32, с 18-19].

Розглядаючи різноманітні прояви масової суспільно-політичної свідомості, можна зазначити, що дослідити існування того чи іншого типу політичної культури, що існує в суспільстві, можна не тільки за допомогою громадської думки, але й за допомогою масових настроїв, чуток, пліток, соціально-політичних стереотипів.

Висновки до розділу 1

Громадська думка – явище історичне, що залежить від особливостей історичної епохи, а також від різних соціально-політичних умов. В історії розвитку вивчення громадської думки можна виділити кілька етапів:

– етап первинних уявлень про суть громадської думки як інструменту функціонування демократії рабовласницького типу;

– етап теоретичного осмислення основних засад громадської думки. Так, проблемою ролі громадської думки в державному управлінні переймалися французькі просвітники Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, про умови її формування і функціонування писали П. Гольбах та К. А. Гельвецій, вивченням суб'єкта громадської думки та його особливостями займалися Г. Тард, Ф. Гольцендорф, В.Хвостов та ін.;

– етап прикладного вивчення громадської думки. Він пов'язаний з виходом громадської думки на політичну арену як сили, що здатна впливати на політичні процеси. Якщо доти громадська думка розглядалася в аспкті її суверенності й суспільної цінності, то тепер головна увага приділяється тому, як вона формується, яка техніка фіксації цієї думки і як її можливо використовувати в цілях управління. Головним практичним питанням стало таке: як саме люди підходять до тієї чи іншої думки, позиції, та як зробити, аби вони думали саме так, а не інакше. На цьому етапі інститут громадської думки стає одним з основних елементів політичної системи. Разом із засобами масової комунікації, що формують і відображають громадську думку, він отримує назву “четверта влада” поряд із законодавчою, виконавчою та судовою;

– етап сучасних досліджень громадської думки, що характеризується багатоманітністю підходів до визначення її сутності.

Велику кількість визначень громадської думки, на думку автора, можна пояснити складністю її внутрішньої структури. Так, по-перше, дослідники беруть за основу, як правило, один зі структурних компонентів (емоційний, аксіологічний, дієвий тощо); по-друге, певні історичні умови виводять на перший

план ту чи іншу складову структури громадської думки, що і потрапляє в поле зору дослідників.

Аналізуючи підходи до розуміння сутності громадської думки у західній, вітчизняній та російській науковій літературі, можна прослідкувати певну тенденцію. Українські та російські дослідники в переважній більшості розглядають громадську думку переважно як стан масової політичної свідомості, на заході це також і політичний інститут, сила, яка може здійснювати практичну діяльність, впливати на хід політичних процесів.

Громадська думка належить до сфери суспільної свідомості, її реальне місце можна визначити, аналізуючи типи суспільної свідомості, а саме – масову свідомість.

Відображаючи реалії політичного життя, громадська думка виступає особливим типом масової політичної свідомості, що, у свою чергу, є структурним елементом політичної культури. Як стан масової політичної свідомості громадська думка чітко фіксує всі нагальні суспільно-політичні проблеми, що існують у країні. Вивчення громадської думки дає можливість дослідити та оцінити як наявний у суспільстві стан самої масової політичної свідомості громадян, так і зробити висновки про характерні риси, що притаманні політичній культурі даного суспільства.

Поряд з громадською думкою, певними проявами масової свідомості виступають настрої, плітки, соціальні стереотипи та ін. Громадська думка відрізняється від цих проявів масової свідомості за своїм характером, змістом, спрямованістю і, особливо, суспільною значущістю.

Розділ 2 Громадська думка та її вплив на характер політико-культурних відносин сучасного суспільства

2.1. Суб'єкт і об'єкт громадської думки, особливості її формування і функціонування в тоталітарно-авторитарному та активістсько-демократичному типах політичної культури

Важливим для розкриття сутності громадської думки є визначення її суб'єкта. Розглядаючи суб'єкт громадської думки, слід зазначити, що на різних етапах людської історії він визначався по-різному. Так, наприклад, російський дослідник Д. Гранін, розглядаючи доіндустріальну Росію, в якості суб'єкта громадської думки виділяє думку певних станів суспільства. “Колись у Росії існувала думка громади, яка поширювалася на усі верстви, а в житті селян здавна визначала і господарські рішення і уклад життя, і оцінки та вимоги до поведінки односельців. У купецькому середовищі встановлювалася своя власна етика, у дворян – своя: на дворянських зібраннях, в салонах, у так званому вищому світі” [46, с. 349]. На думку Г. Тарда, суб'єктом громадської думки виступала публіка. На відміну від натовпу, психологічна єдність якого створюється насамперед через фізичний контакт, публіка являє собою суто “духовну спільноту, де індивіди фізично розпорошені, але в той же час поєднані один між собою духовно. Це не так емоційна, як духовна спільнота, в основі якої лежить спільність думок: думка для публіки в наш час є тим самим, що й душа для тіла” [29, с. 69]. Г. Тард, прослідковуючи етапи становлення публіки, вважає її продуктом часу. Передісторія публіки сягає салонів і клубів XVIII ст., але справжня її історія починається з появи газет та журналів. “Публіка – це соціальне коло, яке існує завдяки посередництву свого друкованого органу – форуму артикуляції думок, знаряддю інтелектуальної активності, впливу на широке суспільство” [48, с. 113]. Слід зазначити, що особливістю існування таких суб'єктів громадської думки в доіндустріальному суспільстві було те, що вони існували тільки за рахунок певних сталих взаємин, що існували між ними, спільності інтересів, цінностей, правил, що були вироблені традицією та культурою спільного життя.

На відміну від доіндустріального, індустріальне суспільство з такими його реаліями як урбанізація, розвиток ринкових відносин, еволюція систем економічної та політичної влади, зростання ролі та впливу засобів масової комунікації спричинили радикальні зміни в соціальних структурах, а отже і в суб'єктах громадської думки. На думку П. Шибутані, автора концепції плюралістичного суспільства, сучасні соціуми підтримують своє існування завдяки масовій комунікації. Ці соціуми є суспільними утвореннями, що сформовані на основі доступу до певних каналів комунікації. На цій основі створюються референтні групи, з якими на думку, їх членів та інших людей, пов'язані певні цінності. Ці групи презентують взірці соціальної поведінки для інших. Транслюючи певні ідеї та цінності, засоби масової комунікації сприяють узгодженню позицій індивідів щодо нових цінностей, що забезпечують їх інтеграцію, становлення нових зв'язків. На цих засадах консолідується суспільні утворення – суб'єкти громадської думки. Їх соціальними субстратами, згідно з П. Шабутані, можуть стати носії етнічних укладів і соціальні маргінали, добровільні об'єднання, у діяльності яких особливу роль відіграють спеціалізовані канали комунікації, світи спільних інтересів і уподобань, що передбачають особливо інтенсивне користування засобами масової комунікації [48, с. 119].

У країнах Заходу дослідники громадської думки розглядали і розглядають проблему ідентифікації носіїв громадської думки у більш-менш стабільному соціально-політичному просторі, враховуючи вплив на їх організацію таких факторів як урбанізація, інформатизація суспільства, наслідки світових воєн, тощо. В СРСР проблема визначення суб'єкта громадської думки майже завжди мала політичне забарвлення, "...оскільки становлення суб'єктів громадської думки відбувалося на ґрунті саме політичних процесів, які багато в чому визначали напрям розвитку соціальної структури країн так званого "соціалістичного табору", а отже формування в межах цієї структури суб'єктів громадської думки" [48, с. 119].

Із середини 30-х років в СРСР існувала формула, згідно з якою у країні існувало три дружні сили – робітничий клас, колгоспне селянство та інтелігенція. Взаємини між ними через відсутність антагоністичних суперечностей, вважалося, були безконфліктними, а тому “кордони між ними поступово стираються”. Як результат, – у 70-х роках виникли такі нові поняття як “соціальна однорідність” та “радянський народ як нова історична спільнота”. У працях партійних ідеологів поняття “радянський народ” визначалося як принципово нова, відсутня в минулому історична спільнота людей, котра втілює небачену за своєю міццю соціальну та інтернаціональну єдність усіх класів і соціальних груп, усіх націй і національностей країни” [44, с. 21]. Таким чином стверджувалося, що громадською можна вважати лише думку всього народу: “Єдиним суб’єктом – всезагальним творцем громадської думки є народ” [42, с. 186]. Проте, комуністично-радянська теорія про цілісність суб’єкта громадської думки і теоретично, і практично не відповідає дійсності. Як зазначає В. Полтораєв, проблема “монізму” громадської думки є надуманою. Громадська думка завжди плюралістична, припускає існування різноманітних точок зору з тієї чи іншої суспільної проблеми серед різних верств населення, соціальних груп, груп свідомості [141, с. 55]. Це справді так, оскільки в диференційованому суспільстві ніколи не було і не може бути єдиного інтересу, оцінки і точки зору, а отже і єдиного суб’єкта громадської думки. Сучасна демократична держава з її розвинутим громадянським суспільством являє собою складну множину соціальних елементів, кожен із яких відрізняється власними потребами, інтересами, цінностями, оцінками, поглядами, і які, таким чином, можуть виступати носіями чи суб’єктами своєї власної громадської думки.

Ще одна точка зору, що підтримувалася багатьма радянськими дослідниками громадської думки, полягала в тому, що на роль громадської думки може претендувати лише думка більшості. У роботах, присвячених цій проблемі, читаємо: “Як тільки йдеться про те, хто може бути наділений роллю суб’єкта громадської думки, постає питання про його кількісну визначеність. На наш погляд, вона визначається поняттям більшості” [42, с. 187]. “Громадською

думкою є думка більшості. Громадська думка не включає в себе думку меншості” [178, с. 80]. Однак, життя чітко демонструє, що немає прямої залежності між кількістю людей та правильністю висловленої ними думки. Практика дає багато прикладів, коли думка меншості або якоїсь невеликої частини суспільства була більш зрілою і виваженою, ніж думка більшості. Один із принципів демократії стверджує, що думка меншості має такі ж самі права на існування, як і думка більшості, крім того, влада повинна не тільки вивчати й аналізувати її, а також бути зацікавленою в її існуванні.

Велика роль у дослідженні суб’єкта громадської думки належить російському вченому Б. Грушину. Для визначення суб’єкта громадської думки він вводить критерій “соціального організму”, який дозволяє провести межу між носієм громадської думки – громадськістю, з однієї сторони, і простою арифметичною сумою індивідів, що висловилися, з іншої [53, с. 166]. Саме на його основі дослідник формулює рішення: являє собою сукупність тих, хто висловився, ту чи іншу структурну групу, що входить до складу “всесвіту”, значить вона і є громадськістю, а висловлена нею думка – громадською; не являє собою вона такої групи – отже і думка, висловлена нею, не може ототожнюватися із громадською [53, с. 166]. Виходячи з цього Б. Грушин вважає, що носієм громадської думки може виступати і на практиці виступає будь-яка соціальна, демографічна, культурна, територіальна та інша група, що характеризується як “всесвіт у цілому” чи як структурна одиниця, що входить до складу “всесвіту”. “Щодо суспільства в цілому, то громадською думкою є думка, висловлена усім населенням країни, а також думки, висловлені окремими соціальними класами, соціально-професійними групами, населенням окремих регіонів, статевими групами, за рівнем прибутків, освіти та ін. У ролі суб’єкта думки на рівних умовах виступає як “більшість” всесвіту, так і його “меншість”, як ті, що висловилися “за”, так і ті, що проголосували “проти” [53, с. 206-207].

“Політична діяльність є сутнісною характеристикою політичної культури, політична активність, у свою чергу, є її змістовною трактовкою. Якщо політична діяльність формує політичну культуру взагалі, то політична активність визначає

домінування у певному суспільстві того або іншого типу політичної культури [64, с. 33]. Існує пряма залежність між виявом активності людей, усвідомленням ними власної соціальної спроможності та оцінкою рівня демократії. Так, можливість впливу громадян на владу є визначальною характеристикою демократії, яка, власне, і означає народовладдя. У таблиці 2.1. наведено зв'язок між оцінкою рівня демократії в Україні та оцінками можливості впливу на владу.

Таблиця 2.1.

Зв'язок між оцінкою рівня демократії в Україні та оцінками можливості впливу на владу (жовтень 2006, у балах за 10 – бальною шкалою)

Чи можуть такі люди як Ви впливати на владу?	Оцінка рівня демократії
Ні, зовсім не можуть	4,48
Можуть, але дуже рідко	5,14
Можуть, і вельми часто	5,90
Можуть, практично завжди	5,30
Важко сказати	5,59

[177, с. 30].

Соціологічні дані свідчать, що протягом 2006-2008 рр. в українському суспільстві неухильно зростала громадянська активність. У цей період експерти констатували активізацію використання різноманітних форм локальної демократії: місцеві ініціативи – 60,3 %; загальні збори – 53,6 %; місцеві референдуми – 25,1 %; громадські слухання – 61,3 %; діяльність органів самоорганізації населення – 59,1 %. На думку експертів, ці факти, що вкрай рідко спостерігалися в Україні до 2005 р. нині свідчать про те: “Що в громадсько-політичній свідомості й поведінці людей відбуваються досить помітні зміни у напрямі утворення демократичної політичної культури. Громадяни дедалі більше усвідомлюють свої права і використовують можливості справляти на владу, не чекаючи чергових виборів” [172, с. 66].

Розглядаючи сутність суб'єкта громадської думки в рамках демократичного типу політичної культури, слід обов'язково зазначити, що необхідним є диференціація таких понять як “суб'єкт” і “носій” громадської думки. У

відповідній науковій літературі ці два поняття практично не розмежовуються [133, с. 16].

У сфері політики, на думку автора, таке розмежування є необхідним, оскільки “функціонування і розвиток політичних інститутів, норм і цінностей стає можливим через політичну діяльність суб’єктів” У діяльності відбувається їхнє розпредмечування і перехід від стану “спокою” до стану “руху” [64, с. 33]. Так, суб’єкт політики – дійова особа, соціальна група, організація, яка, керуючись тими чи іншими інтересами й використовуючи певні політичні засоби, виявляє себе у сфері політики. Тобто, однією з головних характеристик суб’єкта політики є його дієвість, активність. Носій також володіє дієвим початком, однак володіння дією ще само по собі не є діяльністю, пошуком нових шляхів, способів перетворення дійсності. Тому у сфері політики, важливим є виокремлення такого суб’єкта громадської думки, який, усвідомлюючи свої потреби, є співучасником з владними структурами у вирішенні власних та суспільних проблем.

Ефективність і дієвість громадської думки у цій співпраці буде залежати від компетентності та активності її суб’єкта. Найбільш активною і дієвою є громадська думка зацікавлених груп. У 70-х роках ХХ ст. в журналі “Тан модерн” з’явилася стаття французького дослідника П. Бурдьє під назвою “Громадської думки не існує”. У статті йшлося про те, що інститути зондажів громадської думки насправді не вимірюють громадську думку, а виробляють артефакти і займаються чимось на зразок нелегальних експериментів у науці. При цьому автор зазначає: “Парадоксально, але інститути громадської думки не беруть до уваги найбільш реальну громадську думку, а не ту, що вони винайшли на папері у вигляді комп’ютерних ранжирів; мається на увазі громадська думка ефективних груп інтересів, котрі політична наука традиційно називає “групами тиску” або “лобі” [16, с. 16]. Узявши за приклад реформу системи освіти, П. Бурдьє протиставив групи тиску, напряду, зацікавлені у функціонуванні нової шкільної системи, репрезентативній виборці усього французького населення, що було охоплене анкетуванням, проте мало зацікавлене в організації системи освіти і яке, переважно не ознайомлене з її конкретними проблемами. Дослідник довів, що

ефективна громадська думка, тобто сили, що продуктивно впливали на керівні політичні інститути це, – і є громадська думка груп тиску, котрі мобілізувалися для відповіді на анкету, поширену через газету [16, с. 16].

Проаналізувавши усе зазначене вище, спробуємо виділити основні сутнісні характеристики, що притаманні суб'єкту громадської думки в політиці:

1) масовість суспільних груп. Сюди можуть входити як народ у цілому, так і представники різних соціальних, демографічних, етнічних, релігійних та інших груп;

2) масова суспільна група повинна бути певним “соціальним організмом”, тобто усвідомлювати свої спільні інтереси, проблеми, формувати цілі і завдання своєї діяльності;

3) за допомогою певних політичних засобів вона має проявляти себе в політичному житті суспільства [60, с. 161].

Розглядаючи політичну культуру демократичних країн, Г. Алмонд і С. Верба зазначають, що насправді існує розрив між почуттям обов'язку щодо участі в політичному житті та реальною участю. Досліджуючи питання участі громадян Великобританії та США у політичних процесах, учені зробили висновки, що кількість опитаних, які заявили про необхідність участі простих громадян у справах своєї місцевої громади, значно перевищує кількість тих, хто наспраді бере в ній участь. Так, наприклад, 51% опитаних американців повідомили, що, на їхню думку, пересічний громадянин повинен брати ту чи іншу активну участь у житті своєї громади. Однак, коли було поставлено питання про те, як вони проводять свій вільний час, лише близько 10% респондентів назвали подібний рід діяльності. На основі проведених досліджень Г. Алмонд та С. Верба зробили висновок, що “Громадянин не є постійним учасником політичного процесу. Він є рідко активним у політичних групах. Але він вважає, що за необхідності може мобілізувати своє соціальне оточення у політичних цілях. Його не можна назвати активним громадянином. Він потенційно активний громадянин” [3].

На основі наведених вище характеристик можна зробити спробу класифікувати суб'єкти громадської думки. В основу класифікації автор пропонує покласти критерій організованості та політичної активності суб'єкта у політичному житті суспільства. Наприклад, можна виділити такі типи суб'єкта громадської думки:

– пасивний суб'єкт громадської думки – це суб'єкт, який виявляється в ході різноманітних соціологічних досліджень. Це можуть різні люди, і тільки на тій підставі, що вони дали на поставлене запитання однакову відповідь, але ніякої політичної участі вони не беруть; (на думку вітчизняного соціолога В. Полторака, при проведенні поллінгів певну частину індивідів, котрі дотримуються однакової думки з певного питання, можна, хоча й умовно, назвати суб'єктом громадської думки) [141, с. 58-59];

– потенційно активний суб'єкт громадської думки – це організований суб'єкт, який усвідомлює, що інші індивіди мають таку ж саму думку, як і він, і за певних умов він може і буде брати участь у політичних процесах;

– активний суб'єкт громадської думки – це суб'єкт, який відкрито виражає свою думку, активно намагається вплинути на владу задля реалізації своїх інтересів або для вирішення конкретної проблеми шляхом участі у різноманітних масових акціях, мітингах, страйках, зібраннях та ін.

Розглядаючи проблему визначення суб'єкта громадської думки, варто зупинитися на розмежуванні таких понять як “суб'єкт” і “виразник” громадської думки.

На практиці у сфері політики окремі люди досить часто намагаються позиціонувати свою власну думку як громадську, а свої індивідуальні бажання – як волю народу. В сучасному світі існує досить велика група людей, які відповідно до свого об'єктивного суспільного статусу та роду діяльності претендують на те, щоб говорити від імені громадськості. Це можуть бути партійні лідери, політичні діячі, депутати, керівники масових громадських організацій і рухів та ін., тобто люди, за якими стоять більш або менш широкі кола населення – виборці, члени організацій, певні соціальні групи та ін.

Звичайно, їх ні в якому разі не можна ототожнювати з носіями громадської думки, оскільки індивідуальна (приватна) думка не може бути визнана як громадська, адже, як відомо, остання репрезентує суто масову свідомість. Звідси випливає, що індивід не може бути суб'єктом громадської думки, він може бути лише її виразником. Саме на цьому засновано діяльність вище названих суспільних лідерів. Висловлені ними думки повинні, хоча б в ідеалі, відповідати змісту громадської думки. Завдяки цьому виникає можливість за індивідуальною думкою робити висновки про думку громадськості. Хоча і в цьому разі слід постійно пам'ятати, що йдеться тут не про безпосереднє, а про опосередковане вираження думки народу, і між ними не можна поставити знак рівності, принаймні, без попереднього аналізу.

Важливим є визначення кола та якості суб'єктів громадської думки в Україні. Для вирішення цього завдання варто звернутися до розгляду соціальної структури пострадянського українського суспільства та до тих соціальних груп, які можуть слугувати певною базою для формування суб'єкта громадської думки.

Після розпаду СРСР розпочався процес трансформації соціально-класової структури українського суспільства: “на наших очах відбувається розпад старої соціальної структури і виникнення нової” [86, с. 45]. Картину соціальної структури українського суспільства того часу можна уявити як накладання одна на одну двох стратифікаційних мереж: минулої традиційної, і нової, що склалася завдяки змінам в економічних відносинах. Характерною ознакою соціальної структури початку та середини 90-х років ХХ ст. було те, що поряд із вже існуючими класами з'являлися нові класові утворення (підприємці, комерсанти, фермери, брокери, маклери, безробітні та ін.). У цей період змінили свій статус і групи, які існували раніше, найрізноманітніші середні прошарки через зубожіння перемістилися до нижчого класу. Це призвело до руйнування стійкого середнього класу. Проте слід зазначити, що говорити про середній клас у західному розумінні можна тільки в тих випадках, коли суспільство виходить на такий рівень добробуту, коли розміщена між соціальними полюсами група не тільки може забезпечити власні умови існування, що вигідно відрізняються від тих, які

характерні для більшої частини населення, але і є достатньо масовою, аби здійснювати помітний вплив на всі підсистеми суспільства. У 90-х рр. ХХ ст. більшість соціальних груп, які теоретично мали б скласти кістяк середнього класу (насамперед працівники нефізичної праці, більшість кваліфікованих робітників, ремісників, частина дрібних підприємців), унаслідок некомпетентної політики опустилися до рівня бідності. Навіть через 16 років розбудови незалежної України матеріальне становище українців не надто покращилося. Так, за даними опитування Центру “Соціальний моніторинг” у 2007 р., за самооцінкою свого матеріального становища близько чверті населення проживало за межею бідності; 7% вимушені були економити навіть на харчуванні; 20% витрачали усі кошти на харчування, не маючи можливості придбати необхідний одяг, взуття тощо [163]. Згідно з даними Світового банку, середній клас у країнах, що розвиваються, це ті, хто заробляє від 4 до 17 тисяч доларів на рік. Це освічені люди, це службовці або підприємці, які мають стабільні заробітки і суттєво впливають на внутрішній ринок, а також мають активну громадську позицію. Згідно з іншими даними середній клас цінує освіту, економічне зростання, добробут, верховенство права, демократичну форму правління і свободу слова.

На сьогодні в Україні, на жаль, досі ще не створено належних умов для існування стійкого і впливового середнього класу, який би міг стати основою для формування стабільного суб’єкта громадської думки. Дослідження, проведене службою Центру Разумкова, показує, що справжня чисельність середнього класу у 2008 р. складає 17,6%. Якщо ж вважати середній клас не тільки за економічну категорію, а й за основний рушій демократичних перетворень у країні, що передбачає його залучення до громадської діяльності, тоді до середнього класу можна зарахувати лише 2,6% громадян.

Важливим для визначення соціальної зрілості групи, а отже і суб’єкта громадської групи, є рівень ідентифікації. Після розпаду СРСР “громадянин, по суті, втратив чітко окреслене ідентифікаційне коло, а також виразні орієнтири для визначення свого місця і ролі в суспільстві”. Так, у 1996 р. у Харкові вивчення соціально-класових утворень показало, що найчастіше, представники різних

соціальних груп ідентифікують себе з сім'єю, родичами (67,8%) та друзями (63%). І удвічі менше відчувають свій взаємозв'язок з людьми одного стану [82 с. 72]. А це, певною мірою, є показником недостатньої соціальної зрілості групи. Цікавими та такими, що засвідчують певні позитивні зміни, є результати опитування громадської думки, що проводилося Інститутом соціології України у 2006 р. На запитання “Ким Ви вважаєте себе насамперед?” відповіді українців розподілились таким чином (див. табл. 2.2.).

Таблиця 2.2.

Ким Ви вважаєте себе насамперед ? (%)

Мешканцем села, міста, у якому Ви проживаєте	Мешканцем регіону (області чи кількох областей), у якому Ви проживаєте	Громадянином України в цілому	Представником свого етносу, нації	Громадянином колишнього СРСР	Громадянином Європи	Громадянином світу в цілому
27,7	6,6	51,6	1,8	7,3	1,3	2,9

[80, с. 179-181].

Так, із таблиці видно, що найчастіше (51,6 %) люди ідентифікують себе як громадяни країни. На думку О. Злобіної та О. Резнік, ці дані свідчать, що сучасне українське суспільство перебуває у стані відновлення усталених групових ідентичностей.

У країнах із сформованим громадянським суспільством підвищенню самоідентифікації населення та формуванню суб'єктів громадської думки сприяють різноманітні асоціації, добровільні об'єднання, угруповання, громадські організації та рухи. Вивчаючи ситуацію в Україні, вітчизняні дослідники відзначали, що в кінці 90-х років активність молодіжних, неурядових організацій гальмувалася політичними чинниками. Громадські рухи в Україні були представлені досить слабо, а ті нові утворення, що виникали, формувалися, як правило, при партіях і скеровувалися виключно на політичні цілі [89, с. 53].

Розглянувши соціальну структуру пострадянського українського суспільства, можна зробити висновок, що суб'єкту громадської думки притаманні невизначеність, низький рівень самоідентифікації, лабільність, скептицизм. Такий

суб'єкт громадської думки, за словами В. Оссовського, схильний не самостійно продукувати і висловлювати свою власну думку, а насамперед засвоювати думку інших. “Стабільний суб'єкт громадської думки – це майбутній результат суспільних перетворень на шляху до побудови поліцентричного відкритого громадянського суспільства із притаманною йому розвинутою і сталою соціальною структурою” [129, с. 67]. За наявності такого нестабільного і мало дієвого суб'єкта громадської думки важливим є питання: які ж усе-таки соціальні групи в Україні можуть виступати носієм громадської думки, бути співучасником політичного процесу.

Спираючись на приклад, наведений П. Бурдье, можна зазначити, що існування проблеми, значущої для всього населення або його окремих груп, а також різні шляхи її вирішення можуть згуртувати населення у стабільний суб'єкт громадської думки. Про це свідчать і дослідження, проведені Фондом “Громадська думка” – проект “Народ і політика”. Так, було об'єднано групи не за соціально-професійними чи демографічними ознаками, а за типом найважливіших проблем у суспільстві та за сприйняттям цих проблем населенням. Було запропоновано дві основні проблеми: одна стосувалася пріоритетів перетворень в економіці (орієнтація на державний або приватний сектор); інша – цілей і пріоритетів державного будівництва. На основі цих двох параметрів було сконструйовано сім типологічних груп. Протягом майже двох років досліджень було встановлено, що ці групи більше ніж стійкі та досить індивідуально реагують на множину інших факторів, характерних для перехідного суспільства.

Індивідуальність і висока виборність реакцій кожної з таких типологічних груп на різноманітні економічні й політичні проблеми проявляється вже в тому, що різниця між групами в оцінці тих чи інших явищ досягала 50 % і більше, тоді як різниця між соціально-демографічними, освітніми та іншими групами дуже рідко перевищувала 20 %. Іншими словами, тенденції суспільного розвитку проявляються тут гостріше і рельєфніше, що особливо важливо з огляду на неоформленість нашої соціальної структури [86, с. 47]. Таким чином, наявність спільних цінностей і шляхів вирішення певних суспільних проблем серед

різноманітних прошарків суспільства дало можливість сформуватися досить стабільному і політично активному суб'єкту громадської думки.

Для того, щоб у людей з'явилася якась думка, повинна існувати об'єктивна основа для її формування. Сучасний світ настільки багатий на події та факти, що якби людина намагалася все це сприйняти і проаналізувати, то, напевне, втратила б здоровий глузд. Звичайно, охопити такий великий потік різноманітної інформації і сформулювати певну думку з усіх існуючих проблем громадськості просто не в змозі, та в цьому й немає ніякої потреби. Тому для визначення своїх об'єктів громадська думка діє методом відбору, використовуючи певні критерії.

Першим і найголовнішим критерієм вибору об'єктів громадської думки виступають інтереси людей. Відповідно до них з широкого кола явищ дійсності предметом розгляду громадськості стають лише ті, які складають для суспільства безпосередній інтерес [53, с. 115]. Отже, лише той факт чи явище, які зачіпають інтереси всіх або більшості членів соціальної групи, можуть розраховувати на пильну увагу з боку громадської думки. Причому, чим більш життєво важливі інтереси людей зачіпає об'єкт громадської думки, тим гучніше думка заявляє про себе. Можна виділити різні ступені розвитку суспільного інтересу. Так, наприклад, визначають аморфний, широкий і стрижневий інтереси. Відношенням людей до проблем аморфного чи широкого інтересу можна вважати "громадську думку в потенції", яка існує ще поки на рівні свідомості. Вираження відношення до проблем стрижневого інтересу – це вже "громадська думка в дії", яка реалізується в поведінці людини [97, с. 53].

Наступним важливим критерієм виділення об'єктів громадської думки є дискусійність. Громадська думка може виникати у зв'язку з розходженням поглядів людей щодо питань, які їх цікавлять. Дискусійність у цьому випадку пов'язана із самою сутністю інтересу, котрий включає обумовлений соціальною дійсністю спосіб його реалізації. Так, наприклад, для України проблема реформування Збройних сил є незаперечною, однак це питання на сьогодні є доволі актуальним. Таке положення можна пояснити лише враховуючи розходження у поглядах щодо шляхів і способів реформування Збройних сил

України. Дискусійність громадської думки не тільки привертає до себе увагу, але й виконує роль рушійної сили її розвитку. Обмін думок, їх зіставлення, боротьба – усе це стимулює процес формування громадської думки, консолідує навколо більш прогресивних, правильних точок зору.

Ще одним критерієм до виділення об'єктів громадської думки є компетентність. Критерій компетентності як критерій утворення громадської думки досить часто критикується та ігнорується як зарубіжними, так і вітчизняними дослідниками. Проблема в тому, що громадська думка може ґрунтуватися як на правильних так і на хибних уявленнях, а зрілість і дієвість громадської думки значною мірою залежить саме від освіченості мас, розуміння ними сутності процесів, що відбуваються в суспільстві, вміння в них розібратися і дати об'єктивну оцінку. Проте, з іншого боку, можна зазначити, що досить часто відсутність необхідних знань про її об'єкт не перешкоджає виникненню самої громадської думки. “Практично завжди як тільки у людей виникає потреба висловити свою думку про щось суттєве, брак знання та інформації компенсується їх власним соціальним досвідом і життєвими спостереженнями” [43, с. 12]. Тому, як зазначає Б. Грушин, під компетентністю доцільніше розуміти не “істинність” чи “неістинність”, а ознайомленість або не ознайомленість людей із предметом обговорення. І в цьому випадку правильніше буде говорити не про те, що без компетентності не буде громадської думки, а про те, що вона буде незрілою, некомпетентною, такою, що не відповідає дійсності.

Говорячи про вплив об'єкта на процес формування громадської думки, слід зазначити, що цей процес значною мірою залежить від природи об'єкта, його складності. Якщо серед об'єктів громадської думки виступають проблеми, явища, які доступні для розуміння на рівні здорового глузду, буденної свідомості, то громадська думка щодо цих об'єктів може формуватися досить швидко і легко. Коли ж у якості об'єктів думки виступають явища, проблеми, які незрозумілі на рівні буденної свідомості, або ж для їхнього розуміння потрібні додаткові знання, тоді думка формується далеко не у всіх і не відразу. В цьому випадку можуть переважати емоційні компоненти думки [184, с. 13].

Процес формування громадської думки досить складний, на нього впливає велика кількість різноманітних чинників. Громадська думка якісно відрізняється від індивідуальних думок і не може бути їх простою арифметичною сумою. “Громадська думка – це складне надіндивідуальне утворення, а не сума думок окремих осіб” [23, с. 68]. Однак, слід зауважити, що між індивідуальною та громадською думкою існує певний зв’язок. Так, при формуванні думки щодо факту чи події, що зачіпають суспільний інтерес, людина насамперед спирається на власний досвід і знання про оточуючий світ. Світосприйняття стає базою для формування відношення людини до реалій дійсності, його думки про них. Громадська думка формується в результаті обміну індивідуальними думками людей, порівняння різноманітних позицій, їх зближення, пошук спільних точок, відкидання деталей, характерних для індивідуальних уявлень і формування на цій основі колективної, спільної думки [122, с. 121-122].

У сучасному світі особливо важлива роль у формуванні громадської думки належить засобам масової комунікації. Слово “комунікація” (походить від латинського “communico” – роблю спільним, пов’язую, спілкуюсь) визначається як шлях повідомлення, зв’язок одного місця з іншим. Є. Тютюнова визначає термін “комунікація” як процес передачі інформації від джерела до отримувача [169, с. 23]. Д. Ольшанський дає більш широке визначення поняття “масова комунікація”: “Поняття “масова комунікація” означає процес виробництва інформації, її тиражування і широке розповсюдження за допомогою спеціальних засобів” [124, с. 91]. В основі ж формування громадської думки завжди лежать якісь факти, події суспільного життя та знання про них, тому можна зазначити, що “інформація є тим будівельним матеріалом, з якого формується громадська думка” [122, с. 114]. За умов масової комунікації спостерігається одночасне сприймання інформації численними розрізненими реципієнтами. Такі інформаційні повідомлення “виступають засобом інтеграції великих і малих соціальних груп, розширення соціального досвіду особистості, способом соціального орієнтування, формування багажу особистості” [126, с. 84].

Серед різноманітних видів засобів масової комунікації, що беруть активну участь у формуванні громадської думки, важлива роль належить засобам масової інформації (ЗМІ). Так, соціолог Р. Парк визначає роль медіа як настановчу або тематично-настановчу [109, с. 27]. Щоденні новини сигналізують людей про останні події, які перебувають поза безпосереднім людським досвідом. Але газети, телебачення, а також різноманітні огляди та сторінки вебпорталів роблять набагато більше, ніж просто сигналізують про появу певних питань чи засвідчують важливі події. Як зазначає Р. Парк, редактори й випускові редактори шляхом щоденного відбору і передання новин зосереджують нашу увагу та впливають на наше сприйняття найактуальніших тем. Цю здатність виділяти певні питання для суспільного сприйняття більшою чи меншою мірою соціолог називає настановчою або тематично-настановчою роллю медіа.

“Суспільство, у свою чергу, використовує ці проакцентовані медіями новини для того, щоб структурувати свої погляди та програми, а також виділити, які з проблемних питань є найактуальнішими. З плином часу, закцентовані медіями новини стають тими проблемними питаннями, що їх усе суспільство визнає за головні. Отже, порядок новин стає певною мірою порядком сприйняття суспільством навколишнього світу. Інакше кажучи, новинні медії встановлюють суспільну програму, визначаючи для суспільства те, що має виділити, сприйняти як поштовх до роздумів і, можливо, до певних дій” [109, с. 28]. На думку американського дослідника М. Мак-Комбса, це є початкова стадія формування громадської думки. Окрім того, він зазначає, що “Медіа диктують нам не лише про що думати але також і як” [109, с. 186].

Розглянемо приклад того, як впливає преса на те, як ми будемо думати, тобто процесу формування громадської думки через пресу, який дослідив радянський учений Є. Пронін. Дослідник зазначає, що існує два види повідомлень: некоментовані та коментовані. Для газети, яка впливає на свого читача не одним матеріалом і не одним номером, дуже важливою є система послідовності розміщення із номера в номер некоментованої і коментованої інформації.

Так, некоментоване повідомлення лише в окремих випадках розраховане на негайний відгук у дії. Його завдання дещо інше. Некоментоване повідомлення повинно довести до свідомості читача інформацію, яка б викликала інтерес до конкретного явища чи ряду явищ, відповідним чином зорієнтувати його на подальший пошук інформації, вказати шлях читацького інтересу. Тобто йдеться про формування у свідомості читача певних ланцюгових асоціацій, достатньо легко збуджуваних, таких, що відображають об'єктивну істину, щоб вони могли слугувати йому орієнтирами в пошуках відповіді при виникненні відповідних життєвих ситуацій. Закріплення цих асоціацій залежить від того, що інколи називають плановим повторенням інформаційного впливу [150, с. 37].

Після некоментованого повідомлення у пресі поширюється нова, якісно вища і масована вторинна інформація. Дослідник зазначає, що вся інформація, що утворюється і розповсюджується у пресі є інформацією вторинною, тобто така, що підлягала обробці та перетворенню і є особливим чином кодовою. Суть такою обробки та перетворення полягає в тому, що інформація систематизується, отримує певну впорядкованість, спрямованість і однозначність. Коментування передбачається як відбір, упорядкованість, перетворення старої та вироблення нової інформації на основі певної, заздалегідь заданої програми [150, с. 34].

Саме така коментована інформація “сприймається мільйонами людей, порівнюється ними з реаліями суспільного життя в ході суспільної практики, випробовується у власній практичній діяльності та змінює їх власні моделі світу. Починається процес формування громадської думки, який проходить тим ефективніше, чим більше відповідає семантика нової і масової вторинної інформації реальному світу суспільного буття в його поступальному розвитку [150, с. 117].

Є. Пронін зазначає, що преса – це не єдиний спосіб модифікувати природу механізму визрівання і функціонування громадської думки. Таку можливість мають усі спеціальні інформаційно-логічні структури освіти й органи, головними функціями яких є переробка і випуск різноманітних моделей та іншої інформаційної продукції [150, с. 124].

Привабливість і унікальність засобів масової інформації у процесах формування громадської думки пов'язана перш за все з такими їх технічними особливостями:

- можливість стійкого збереження в часі повідомлення, що передається (наприклад, відео та аудіо касети можуть зберігатися протягом багатьох років);
- можливість подолання повідомленнями значної відстані. Відкриття способів передачі інформації без дроту та інших фізичних посередників стало в ХХ ст. основою для інформаційно-технічної революції;
- можливість багаторазового відтворення того ж самого автентичного змісту інформації і пов'язані з цим можливості її тиражування;
- можливість одночасно надавати автентичне повідомлення для сприйняття багатьма людьми. Багатомільйонні аудиторії радіо- і телебачення – це щоденна реальність;
- можливість саморегуляції засобів масової інформації [124, с. 78].

Розглядаючи питання формування громадської думки в рамках процесу комунікації, слід відзначити чуттєвий вплив на формотворення думки так званих “лідерів думок”. Засновниками концепції “лідерів думок ” є Е. Кац і П. Лазарсфельд. У результаті дослідження особистісного фактору в процесі комунікації ними було висунуто і обґрунтовано гіпотезу про поетапність процесу комунікації за участі ЗМІ. Іншими словами, передача повідомлення від джерела до отримувача відбувається декількома етапами. При цьому визначна роль у процесі ПР - комунікації належить лідерам думок.

Дослідники проаналізували результати впливу повідомлення ЗМІ одразу після його отримання аудиторією і через два тижні. На їх подив, цей вплив, не зважаючи на відрізок часу, не зменшився, а навпаки, збільшився. Виявилось, що зростання впливу обумовлене обговоренням наданої отримувачам інформації з тими, кого називають “лідерами думок”. Таким чином, з'явилася двоступенева модель комунікації, де на першому етапі відбувається передача інформації, на другому – передача впливу [31]. На сьогодні “лідерами думок“ можуть виступати відомі журналісти, політики, спеціалісти в різних сферах, критики, знаменитості

тощо. Такі люди є виразниками інформації, що передається із вуст в уста, а також мають значний рівень довіри серед громадськості.

Сучасні дослідники виділяють велику кількість чинників, що суттєво впливають на формування громадської думки. Цікавим у цьому плані є погляд соціолог Л. Гумпловича, який вважав, що “Джерело думок знаходиться не в самій людині, а в соціальному середовищі, у тій соціальній атмосфері, якою вона дихає. Вона може дихати тільки так, як її примушують, спонукають впливи соціального середовища, яке оточує людину [166, с. 44-45]. Отже, прямуючи за думкою Л. Гумпловича, можна зазначити, що на формування громадської думки, з поміж інших, особливо великий вплив здійснює політико-культурне середовище, в якому формується та існує особистість, а саме: наявність того чи іншого політичного режиму, розвиток громадянського суспільства, існування політичних партій, рухів та організацій, незалежних засобів масової інформації, громадських свобод, прав особистості та ін.

Рухаючись у руслі нашого дослідження, розглянемо та порівняємо процес формування громадської думки у протилежних типах політичної культури – тоталітарно-авторитарній та демократичній. Слід відзначити, що існує кілька видів типології, а ще більше типів політичної культури [36, с. 588]. Автор спиралася на одну із типологій політичної культури залежно від типу політичного режиму: тоталітарна, авторитарна і демократична політична культура [185, с. 117; 146, с. 13].

Громадська думка може формуватися як стихійно (під час спілкування з приводу певних політичних явищ, освоєння індивідуального і колективного досвіду), так і цілеспрямовано. У політиці цілеспрямоване формування громадської думки можна розуміти як процес впливу державно-владних структур на масову свідомість громадян через політичну пропаганду, агітацію, рекламу, паблік рілейшнз та ін. Цілеспрямований процес формування громадської думки російський вчений О. Іванов досить вдало, на думку автора, назвав “виробництвом громадської думки”. Таке виробництво відбувається за тоталітарних так демократичних режимів. Проте, використовуючи термін

“виробництво”, головна відмінність між демократією і тоталітаризмом полягає саме в розкритті питань щодо суб’єкта та об’єкта виробництва, факторів, механізмів і результатів процесу формування громадської думки [184, с. 11].

Центральною міфологемою для природи тоталітаризму є міфологема авторитету, введення інституцій та її окремих членів, чия думка визначається як незаперечно правильна [145, с. 47]. За часів Радянського Союзу такий безсумнівний і всеохопний авторитетом мала лише Комуністична партія СРСР та її вище керівництво. Тому, саме Комуністична партія СРСР і могла виступати в як єдиний і головний суб’єкт формування громадської думки. Радянські ідеологи того часу (В. Коробейников, М. Горшков) так визначали цю роль партії: “Партія є таким елементом суб’єкта соціалістичної громадської думки, який здійснює формотворчий вплив на судження мас, робітничого класу, є виразником їх інтересів” [97, с. 48-49]. В одній із робіт М. Горшкова зазначалося, що громадська думка як складне, динамічне явище духовного життя людей потребує перш за все ідеологічного і політичного керівництва. І саме партія здійснює це керівництво. [43, с. 22]. Оскільки за тоталітарного режиму відбувається злиття партії з державним апаратом, інших суб’єктів впливу на формування громадської думки просто не існує. За таких умов відбувається певна фільтрація владою об’єктів громадської думки. Влада самостійно вирішує, про які події та факти люди повинні знати, а про які ні. Цікавими у цьому плані є враження французького письменника А. Жида, який приїздив до Радянського Союзу в 1936 р.: “Кожного ранку “Правда” їм (радянським людям) сповіщає, що слід знати, про що думати і чому вірити. І погано не підкоряться загальному правилу. Виходить, що коли ти говориш з яким-небудь росіянином, ти ніби розмовляєш з усіма разом” [69, с. 78]. На думку сучасного американського дослідника Дж. Цаллера, “...за відсутності альтернативних новин, громадськості нічого не залишається, як наслідувати конвенційне уявлення еліти, що треба робити” [187, с. 42]. Як наслідок, “в основі тоталітарної системи центральним поняттям стає одностурпунктність, уніфікація, одноманітність” [145, с. 49].

З метою маніпулювання масовою свідомістю і формування громадської думки тоталітарні та авторитарні режими встановлюють монополію на ЗМІ, створюють потужні системи ідеологічної обробки населення. За даних режимів на першому місці опиняються силові чинники формування громадської думки, що виявляють себе у специфічному механізмі соціальної регуляції свідомості. Досить велике значення в цьому плані надавалося пропаганді. Визначаючи роль пропаганди у формуванні громадської думки радянські дослідники зазначали, що пропаганда від самого початку спрямована на громадську думку, покликана впливати на неї. Без громадської думки пропагандистська діяльність втратила б усякий сенс [186, с. 32]. Пропаганда може розумітися як “навмисно спровокована і скерована кампанія з метою примусити людей прийняти дану точку зору, настрій або цінність. Її особливість полягає в тому, що намагаючись досягнути цієї мети вона не забезпечує об’єктивного обговорення протилежних поглядів” [13, с. 562]. Саме комуністичну пропаганду М. Горшков визначає як універсальний інструмент партійного керівництва у формуванні а функціонуванні громадської думки. “Партія намагається максимально використовувати широкі можливості пропаганди з метою надання соціальним судженням необхідних рис та якостей” [44, с. 30].

Унаслідок такого цілеспрямованого впливу на масову свідомість населення давало тим чи іншим суспільним подіям, фактам очікувані характеристики, а отже, висловлювало необхідну владі громадську думку. У 1980 р. напередодні літньої Олімпіади в Москві було видано брошуру, в якій, окрім спортивної термінології, містився розділ, де давалися рекомендації, як необхідно відповідати іноземцям на підступні запитання. На запитання “Як ви ставитеся до війни в Афганістані?”, згідно з рекомендаціями, необхідно було відповісти: “Це не війна, а революція”. Запитання: “Чому радянські війська вторглися до Афганістану?” Мала бути відповідь: “Це не вторгнення, а виконання інтернаціонального обов’язку введенням обмеженого контингенту військ”. Ця брошура була призначена для перекладачів, гідів, тобто людей, що мали контакти з іноземцями і мусили функціонувати як носії умонастроїв радянського народу [24, с. 150].

Таким чином, можна сказати, що механізм формування громадської думки в умовах тоталітарно-авторитарної політичної культури являє собою жорстке централізоване програмування, з використанням усього арсеналу можливих заходів. Фактично, людям насаджується певна думка, яку вони потім сприймають як свою власну. Людина, не відокремлюючи себе від держави, формує свою думку відповідно до проголошеного політичного курсу держави, вона діє і мислить подібно до встановленого режиму єдиним ідеалами, нормами, цінностями. Результатом такого процесу формування громадської думки було фактично повне і абсолютне схвалення та підтримка дій тоталітарної та авторитарної держав як у зовнішній, так і у внутрішній політиці.

За демократичного режиму також існує цілеспрямоване формування громадської думки. Якщо за тоталітарного та авторитарного режимів механізмом цілеспрямованого формування громадської думки була пропаганда, то за демократичного функції з формування думки громадськості здійснює публік рилейшнз. На думку Д. Ольшанського: “пропаганда це своєрідний ПР тоталітарного суспільства; ПР – пропаганда за ринкових умов” [124, с. 71].

Звичайно, у демократичних країнах процес формування (виробництва) громадської думки не можна зводити лише до системи цілеспрямованого на нього впливу. Оскільки тут існує ціла система мікро- і макрофакторів, котрі тією чи іншою мірою формують громадську думку. Так, по-перше, немає єдиного суб'єкта формування громадської думки. На процес її формування, окрім владних структур, впливає велика кількість наявних у демократичних країнах політичних партій, громадських організацій, рухів, соціальних інститутів, засобів масової інформації тощо. За умов відкритості, гласності, наявності реальних прав і свобод особистості, таких як свобода слова, друку, влада не здатна нав'язати масам єдину думку щодо наявних у суспільстві проблем. Громадськість має можливість сама обирати об'єкти і формувати щодо них свою власну думку. На відміну від тоталітаризму та авторитаризму, за демократії окрім пропаганди, агітації, реклами, існують такі чинники формування громадської думки, які були заборонені попередніми режимами: страйки, мітинги, демонстрації, акції

непокори, тобто такі, що можуть викликати негативне ставлення до влади, сформувані опозиційну, неконтрольовану владою громадську думку. Тому громадська думка формується в результаті міжособистісного спілкування, обміну різними точками зору, дискусій, на основі індивідуального та колективного досвіду. Як результат, виникає та існує громадська думка від опозиційної до влади, що засуджує її дії, що виражає владі свою підтримку і прихильність. Іншими словами, за демократичного політичного режиму існує плюралізм громадської думки.

Вільне формування громадської думки російський соціолог Ю. Левада визначає як одну з ознак розпаду тоталітарного суспільства і характерних для нього ідеологічних форм, а також відповідних типів масової свідомості і масової психології. Тож це і є головний компонент формування громадянського суспільства [68, с. 5-6]. Характеризуючи процес формування громадської думки в Україні, доктор соціології Манчестерського університету В. Степаненко зазначає: “Громадська думка, що формується у пострадянській Україні, все більше отримує власну і автономну критичну самостійність. Це той стан суспільних настроїв, коли вони перестають бути пасивним об’єктом інформаційних маніпуляцій за біхевіористичною вертикаллю “інформаційний стимул – поведінкова реакція.” Громадська думка сучасної України, як фіксують соціологи, все більше формується за рахунок горизонтальних зв’язків між людьми (родичами, друзями, знайомими, сусідами).” [165]. А це вже є важливим показником як демократичного способу формування громадської думки, так і становлення громадянського суспільства в Україні, а отже і формування демократичної політичної культури.

2.2. Специфіка і основні напрямки використання громадської думки як чинника демократизації політичної культури

Демократична політична культура передбачає глибоку зацікавленість громадян у політичному житті, довіру до органів політичної влади, але ця зацікавленість та довіра можуть виникати на основі використання громадської думки владними інститутами, її включенням до процесів управління і прийняття політичних рішень.

Проблеми використання громадської думки у сфері політики є досить складними. Вітчизняний дослідник Ю. Сурмін зазначає, що принципово можливі два напрямки використання громадської думки. Перший напрямок пов'язаний із застосуванням у суспільстві різноманітних її форм: засобів масової інформації, референдумів, голосування на виборах, зібрань, мітингів тощо, які виступають інститутами суспільства, що регулюють інформаційні та управлінські процеси, надають легітимності законопроектам і політичним рішенням, реалізують функції соціального контролю, протесту тощо. Інший напрямок передбачає використання інформації про громадську думку [164, с. 54]. Використовуючи два напрямки, запропоновані Ю. Сурмінім, розглянемо можливості напрямки використання громадської думки в політиці.

У сучасних демократичних суспільствах одним із напрямків використання громадської думки в політиці є її залучення до процесів управління та прийняття важливих рішень. “Участь народу в управлінні справами держави – необхідна умова існування демократичного політичного режиму” [108, с. 5]. Тому, дуже важливим є те, що за демократії громадська думка може активно впливати на політичні процеси, бути повноправним суб'єктом політичного управління та прийняття політичних рішень.

Протягом тривалого часу термін “політичне управління” (його англomовний аналог – “політичний менеджмент”) викликав певну настороженість як серед західних, так і серед вітчизняних політологів і соціологів, оскільки це поняття найчастіше асоціювалося з маніпулюванням масовою свідомістю та поведінкою людей в умовах тоталітарного режиму. Проте в останнє десятиліття

XX ст. ставлення до цього терміну стало дещо змінюватися, змінився також і зміст цього поняття. Як зазначають українські вчені, зумовлено це тим, що наприкінці XX ст. виникла низка нових тенденцій у соціально-політичній сфері сучасних суспільств. В авторитарних суспільствах стала очевидною тенденція до їх демократизації, а у суспільствах зі сталою демократією відбувається розвиток у напрямі партиципарності, тобто орієнтації політичної участі громадян на вирішення тих чи інших конкретних суспільних проблем [27, с. 118]. Сьогодні, політичне управління слід розглядати насамперед “як співучасть громадян у процесі управління суспільством, розробки і виконання владно-управлінських рішень, реалізації внутрішньо та зовнішньополітичних курсів, а також у доборі найвищих посадових осіб (управлінців) на основі прямої і (або) опосередкованої участі у цьому процесі громадян, їхніх соціальних, етнічних, конфесійних, територіальних груп і спільнот та розмаїття соціальних організацій, включаючи здійснення контролю за політикою владних структур різних ієрархічних рівнів” [27, с. 118-119].

Для здійснення політичного управління в суспільстві необхідна наявність двох сторін, що термінологічно позначаються як суб’єкт управління (або керівна система) і об’єкт управління (або підсистема, якою керують). До суб’єктів політичного управління належать органи державної влади і управління та структури громадянського суспільства: політичні партії, різноманітні громадські організації, асоціації, клуби та ін. До об’єктів політичного управління слід відносити суспільство в цілому або класи, нації, трудові колективи, громадські організації, а також відносини і процеси. Як уже зазначалося, демократичність політичного управління полягає саме у залученні об’єкта управління до управлінської діяльності. Але, зазвичай ні народ цілому, ні навіть якась його певна частина не в змозі ні технічно, ні професійно, ні психологічно постійно і безпосередньо брати участь у політичному управлінні та прийнятті політичних рішень. Проте громадська думка цього народу, класу чи верстви суспільства, яка є продуктом колективної діяльності і яка вже існує сама по собі, не залежно від свого носія, може бути співучасником в управлінському процесі, прийнятті

важливих політичних рішень. Ось, наприклад, як про це говорить М. Мухаметшинін: “Через процедуру об’єктивзації громадська думка може досить часто виступати, наприклад, як елемент політичної системи, відокремившись від свого носія, вона особливо часто затверджується у сфері відносин влади і управління” [118, с. 6].

У процесах політичного управління та прийнятті політичних рішень громадська думка може брати участь як безпосередньо, так і опосередковано. Громадську думку досить часто визначають як різновид безпосередньої демократії. Це виражається в тому, що безпосередня демократія дає можливість кожному громадянину вільно висловлювати свою думку з питань державного та місцевого характеру, а також гарантує обов’язковість для державних органів, суспільних організацій і всіх громадян урахування думки більшості [70, с. 55-56]. Як різновид безпосередньої демократії найбільш повно громадська думка проявляє себе в процесі політичних виборів та референдуму.

На думку західної дослідниці К. Давіша, процес демократизації починається із проведення перших вільних виборів, а потім закріплюється гарантіями політичних свобод і громадянських прав [114, с. 7]. Вибори – процедура безпосереднього обрання або висунення тих чи інших осіб шляхом відкритого чи закритого (таємного) голосування для виконання ними громадських функцій [22, с. 234]. Процедура виборів як способу вираження громадської думки відома ще з часів античної демократії. Плутарх розповідає про два способи обрання представників за правління легендарного царя і законодавця Лікурга (VIII- IX ст. до н.е.). Перша процедура застосовувалась для обрання в члени клубу, а інша для обрання членів “ради старійшин”. У процесі голосування брав участь увесь народ Спарти. “Вибори відбувалися таким чином. Коли народ встигав зібратися, виборні зачинялися в одній кімнаті сусіднього будинку, де не могли нікого бачити, так само як ніхто не міг бачити їх. До них могли долітати лише крики народу, що зібрався: як в цьому випадку, так і в інших він вирішував обрання криком. Обранці виходили не всі разом, а поодинці, за жеребкуванням і, йшли мовчки через усе зібрання. У тих, хто сидів, закрившись у кімнаті, у руках

були дощечки для письма, на яких вони відмічали лише силу голосу, не знаючи, кому він адресується. Вони повинні були записувати лише те, як сильно кричали тому, кого виводили першим, другим, третім і так далі. Того, кому кричали частіше і голосніше, проголошували обраним” [137, с. 118].

Під час проведення політичних виборів особлива увага приділяється громадській думці, оскільки в демократичних країнах вибори є показником ставлення громадської думки до політичних інституцій, політичних партій, окремих лідерів тощо. Результати ж виборів є основою для зміни або продовження політичного курсу. Вибори – суть демократії, оскільки вони забезпечують контроль держав та управління нею з боку громадян [2, с. 44].

Вибори досить часто сприймаються як головний засіб, за допомогою якого пересічні громадяни можуть впливати на політику. Демократичні вибори дозволяють громадянам обирати та зміщати державних діячів, впливати на склад правлячих кіл країни і таким чином контролювати владу. Саме вибори змушують політиків уважніше прислухатися до проблем і потреб народу. Загроза втратити владу змушує представників державних органів змінювати свою поведінку та свої політичні дії. На думку американського політолога Б. Гінсберга, існує пряма залежність між виборами та впливом громадян на владу. “Забезпечуючи громадян формальною можливістю відбирати і зміщати, лідерів вибори роблять можливим співіснування громадського контролю і державної влади” [198, с. 191].

Незважаючи на успіхи демократизації, у сучасному світі є певне незадоволення функціонуванням самої демократії. У багатьох країнах зі сталими демократичними режимами можна спостерігати невдоволення виборців. Так, наприклад, за даними 2002 р., відсоток виборців у національних виборах, які відчувають незадоволення тим, як функціонує демократія у їхній країні в Італії становить 95%, у Росії – 74%, в Іспанії – 56%, у Франції – 50%, у Великобританії – 48%, у Німеччині – 21% [104, с. 13]. Громадяни цих країн мають відчуття політичного безладу і висловлюють слабку довіру до здатності існуючих політичних інститутів упоратися із проблемами. У пошуках шляхів подолання цих відчуттів останнім часом приділяється значно більше уваги політичним

інституціям, які часто асоціюються з раннім, простішим баченням демократії. Це такі механізми як обмеження терміну перебування на посаді, відкликання обраних політиків, громадські ініціативи та ін. Особливої популярності нині набув референдум – давно винайдений, але не достатньо використовуваний метод прийняття рішень у важливих та суперечливих політичних питаннях.

“Референдум (від лат. «referendum» – те, що має бути повідомлене) – всенародне голосування з метою виявлення громадської думки для прийняття остаточного рішення щодо державних законів та інших питань загальносуспільного значення” [151, с. 297]. Він є найбільш реальною формою участі громадської думки в політичному управлінні та прийнятті конкретних рішень. І хоча механізм референдумів, на думку багатьох спостерігачів, не може вирішити усіх проблем демократії, що постають у сучасних демократичних суспільствах, проте він усе активніше застосовується в політичній практиці (див. табл. 2.3.).

Таблиця 2.3.

Кількість проведених референдумів у світі у XX ст. на загальнонаціональному рівні

Роки	1901-1920	1921-1940	1941-1960	1961-1880	1981-2000
Кількість	47	98	111	254	335

[104, с. 15].

Як видно з таблиці, наприкінці XX – на початку XXI ст. значно зросла роль безпосередньої участі громадськості у прийнятті рішень. В одних випадках уряд може використовувати референдум, аби порадитися з громадською думкою, а в інших саме через референдум громадська думка виражає своє ставлення до проблем суспільства, проявляє законодавчу ініціативу, стає творцем законів. На референдумі з урахуванням громадської думки можуть вирішуватися питання про прийняття конституцій та поправок до них, про зміну форм правління та державного устрою, а також відбувається голосування з того чи іншого державного законопроекту, конкретного питання загальнонаціонального

значення, міжнародного договору тощо. Якщо дотримано всіх встановлених конституцією або законом умов, то прийняте шляхом референдуму рішення вважається рішенням усього народу і його юридична сила нерідко є вищою, ніж юридична сила законів, прийнятих парламентом.

Однак слід зазначити, що хоча референдуми є вельми привабливими для прихильників прямої демократії, так, наприклад, М. Острогорській зазначав: “Найкращим і справді дієвим засобом проти зла системи партій та політичної корупції є “пряме законодавство” за допомогою референдуму та ініціативи” [130, с. 498], на практиці використовувати його слід досить обережно. Оскільки можливі маніпуляції як під час проведення самого референдуму, так і результатами народного волевиявлення. Так, наприклад, завдяки “конкретно поставленим питанням можна досягти будь-якого результату за одного й того самого розподілу думок виборців” [2, с. 29]

Батьківщиною референдуму є Швейцарія. У цій країні інститут референдуму базувався на традиціях народного законодавства, яке затвердилось наприкінці XIII ст., за часів становлення Швейцарського Союзу. Основною формою прийняття найважливіших рішень були мирові сходи. Найдавніше подібне зібрання у Швейцарії відбулося у 1294 р. в кантоні Швец. Основне питання, яке на ньому розглядалося, стосувалося захисту громадян кантону від свавілля аристократії та духовенства. Мирові сходи проходили у вигляді зборів, на яких обговорювалися нагальні проблеми суспільного життя та місцевого самоврядування. Збори проходили в урочистій обстановці та тривали 2-3 дні. Участь у них брали особи чоловічої статі, які досягли 14 років і постійно проживали в межах кантону. Перший достовірно відомий референдум було проведено в 1439 р. у Швейцарському кантоні Берн. На ньому вирішувалася проблема фінансового становища цього кантону, а саме затвердження збору в розмірі 1 ангетера на тиждень для погашення військового боргу кантону. А перший загальнодержавний референдум було проведено у Швейцарії 1802 р. Його предметом було затвердження другої Конституції Гальветичної республіки. Голосування створило парадоксальну ситуацію: за прийняття конституції

висловилося 72500 швейцарців, проти – 92500. Проте, всупереч результатам референдуму, Конституцію 1802 р. було прийнято, вона залишалася чинною до прийняття на референдумі 27 червня 1848 р. нової Конституції. Це було можливим в результаті зарахування голосів громадян, які утрималися на користь рішення про прийняття Конституції, на основі принципу “хто не висловився проти прийняття Конституції, той її схвалює” [138, с. 19-22].

У XVII ст., позитивний швейцарський досвід був запозичений американцями. Перший референдум на Американському континенті було проведено 1640 р. в колонії Массачусетської затоки, але широке застосування ця форма безпосередньої демократії знайшла лише два століття потому. Так, уперше в США інститут референдуму був закріплений у Конституції Південної Дакоти в 1896 р. Того ж року статут міста Сан-Франциско закріпив порядок проведення референдумів для вирішення муніципальних справ. На початку XX ст. референдуми та законодавчі ініціативи були закріплені в конституціях 21 штату США та статутах понад ста міст, але на загальнофедеральному рівні референдуми не проводилися [138, с. 22-24].

У період між двома світовими війнами референдуми закріпилися в конституціях багатьох країн Європи (Австрії, Естонії, Ірландії, Чехословаччини). У повоєнний період референдум був закріплений у конституційних актах більшості країн світу: Італії (1946), Японії (1946), ФРН (1949), Франції (1958), Британії (1973), Іспанії (1977) та ряду інших країн, чиї парламентські інституції раніше вважалися несумісними з механізмами прямої демократії.

Опосередкована участь громадської думки в політичному управлінні та прийнятті політичних рішень відбувається через використання інформації про неї органами політичної влади.

Так, серед багатьох факторів політичного управління одним із найважливіших є інформаційний фактор. “Під інформацією розуміють відомості про навколишній світ, про внутрішній стан системи та зовнішні умови, які керівна система виконує у здійсненні управлінських процесів. У науковому плані

інформація охоплює як відомості, якими володіють люди, так і відомості, що існують незалежно від людей” [14, с. 177].

Збір, обробка та використання інформації – це особлива функція політичного управління. Орган державного управління не може ефективно функціонувати, якщо він не володіє відповідною інформацією про об’єкт управління. Чим більше інформованими з певного питання будуть органи управління, тим раціональніша і конструктивніша буде їх управлінська діяльність. У випадку, коли процес управління здійснюється без необхідної інформації, навряд чи можна назвати його ефективним. “Серед багатьох видів інформації, на основі якої здійснюється управління, особливе місце займає громадська думка” [157, с. 59]. Таким чином, для владних структур громадська думка може виступати важливим джерелом соціально-політичної інформації.

Важливою інформаційною характеристикою громадської думки є її істинність, або, іншими словами, достовірність її змісту. Існують сфери суспільного життя, де джерелом основної інформації може бути виключно громадська думка. Так, лише вивчення громадської думки може дати інформацію про потреби та смаки громадян у сфері промисловості, послуг, моди, про їх моральний стан, етичні запити. Важливе значення мають пропозиції громадян для складання програм радіо, телепередач та ін.

Та чи можливо використовувати думку громадськості як джерело знання у сфері політики, де відбуваються досить складні процеси, розібратися в яких буває важко навіть професіоналу? Чи може вона бути тією інформаційною базою, на основі якої здійснюється наукове управління суспільством? Дискусії навколо цих питань тривають уже давно і, як зазначає В. Житенев: “Вважається, що однозначної відповіді на це питання не існує” [70, с. 122].

Так, на думку професора Ф. Харріса з університету в Нью-Мехіко, рівень відображення громадської думки у процесах політичного управління та прийняття політичних рішень залежить від погляду на роль політичних представників. Деякі політики та науковці розглядають політичних представників або посадових осіб як делегатів від імені громадської думки. Згідно з таким поглядом, представники

повинні в кожному конкретному випадку діяти так, як бажає більшість, незалежно від власних переконань [203, с. 166]. Такої точки зору дотримувався, наприклад, американський президент Т. Джефферсон. Він розглядав громадську думку як засіб контролю за діяльністю країни з боку громадськості. Т. Джефферсон вважав, що народ повинен здійснювати вплив на уряд в інтересах усієї держави. А обов'язок осіб, яким доручено здійснення громадських функцій, полягає в тому, щоб слідувати рішучому вибору, зробленому їх виборцями, оскільки досить рідко трапляються випадки, коли громадськість приходиться до аморальних чи нерозумних рішень; індивід, чий погляд розходиться з думкою громадськості, повинен піддати їх сумніву і переглянути [6, с. 39].

З іншого боку, за Ф. Харрісом, політичні представники можуть розглядатися як особи, наділені довірою громадськості. Прибічники цього погляду впевнені, що представники повинні знати бажання своїх громадян і потім приймати рішення, залежності від того, що вони вважають найкращим для них, незалежно від думки більшості [203, с. 166]. Так, Дж. Брайс ще в 1898 р. писав з цього приводу: „Народ, який має законне право говорити, чого він бажає, менш кваліфікований заявляти, як і в якій формі він намагається здобути те, чого він бажає, або іншими словами: громадська думка може визначати кінцеві цілі, але вона менш пристосована для визначення вибору і засобів, необхідних для досягнення цих цілей” [6, с. 43].

Подібної точки зору дотримувався і американський діяч ліберальної орієнтації, колишній сенатор У. Фулбрайт. Він порівнював роль пересічного члена суспільства зі становищем пасажира на кораблі. У. Фулбрайт писав, що „досвід сучасності показує – коли пасажери беруть на себе керування, корабель неминуче потрапляє на мілину. Це означає не те, що вони обрали неправильний пункт призначення, або що компетентна людина зробила б кращий вибір, а те, що вони навряд чи досягнуть свого місця призначення без допомоги капітана. Не слід дозволяти капітану визначати пункт нашого призначення, але потрібно дати йому можливість вести корабель, не піддаючи кожен оберт штурвала нашому непрофесійному контролю” [6, с. 44].

Непрофесійність та некомпетентність – саме ці аспекти громадської думки як інформаційна база управлінських рішень найчастіше використовуються як привід для її дискредитації та використання у політичному управлінні й прийнятті політичних рішень. Проте, на наш погляд, ігнорувати громадську думку як джерело важливої інформації в політичному управлінні було б неприпустимою помилкою.

Говорячи про інформаційну цінність громадської думки, слід мати на увазі, що вона визначається не тільки її змістом, але й потребою самого суб'єкта управління. У цьому випадку треба чітко розрізняти, яке знання потрібно суб'єкту управління в кожному конкретному випадку: про об'єкт, що відображається думкою, чи про стан громадської думки, що відображає цей об'єкт. У випадках, коли ставиться за мету з'ясувати ставлення громадян до різних політичних партій, громадських рухів та організацій або визначити рейтинг політичних лідерів, важливим є знання самого факту існування такої думки. Її інформаційна цінність визначається не так обґрунтованістю, як тим, що отримана думка пояснює реальну причину того чи іншого явища [70, с 126].

Наведемо приклад використання інформації про громадську думку, використовуючи знання закономірностей громадської думки. Найбільш важливою з інформаційної точки зору є закономірність структури оцінки громадської думки. Оцінюючи яку-небудь подію, факт суспільно-політичного життя, громадська думка може схвалювати її, засуджувати, бути байдужою до неї або бути невизначеною. Таким чином, структура оцінки всіх респондентів відповідає такій формулі:

$$Д(+)+Д(-)+Д(б)+Д(н.в.)$$

де Д(+)- відсоток респондентів, що схвалюють дану позицію;

Д(-)- відсоток респондентів, що не схвалюють дану позицію;

Д(б)- відсоток респондентів, яким байдуже;

Д(н)- відсоток респондентів, що не визначилися з цієї позиції.

Наведена формула характеризує всі варіанти виявлення закономірностей структури оцінки. Виділимо найбільш важливі варіанти прояву цієї

закономірності та можливості застосування отриманої інформації в управлінському процесі.

Перша закономірність:

$$D(б) = D(н) = 0; \quad D(+)+D(-) = 100\%$$

Це означає, що байдужих і тих, хто не визначився щодо цього питання, у суспільстві немає. Громадська думка визначається лише двома позиціями: позитивною і негативною. По суті це конфронтаційне суспільство, коли його представники дотримуються двох протилежних точок зору. При цьому, якщо $D(+)=D(-)=50\%$, то ми маємо справу з рівнодіючим конфронтаційним суспільством, коли по різні боки барикад знаходяться однакові частини населення. Якщо ж частини не однакові, то можна зазначити, що в суспільстві існує опозиція, тобто це суспільство боротьби опозиції або боротьби з опозицією.

Якщо $D(+)=\max$, то це означає, що суспільство максимально дотримується даної точки зору і для втілення її у життя складаються найбільш сприятливі умови в суспільній свідомості. Проте суспільство, у якому монополює лише одна громадська думка, може нагадувати суспільство нашого недалекого минулого – суспільство “одобрямса”. Якщо така ситуація підтримується силою, то таке суспільство є диктаторським або авторитарним. За іншої крайності, коли $D(+)=0$, а $D(-)=\max$, суспільство вирізняється крайнім нігілізмом, що свідчить про кризу суспільних цінностей. Таким було суспільство СРСР у серпні 1991 р., коли вкрай негативно оцінювалися громадською думкою цінності так званого розвинутого соціалізму і горбачовське керівництво.

З точки зору прийняття і реалізації управлінських рішень стан громадської думки $D(б)=D(н.в.)=D(+)=0$ називається законом неблагополуччя, а $D(б)=D(н.в.)=D(-)=0$ – законом благополуччя.

Можна уявити собі і такий стан суспільства, в якому:

$D(+)=D(-)=D(б)=0$, а $D(н.н.)=\max$. Тоді це суспільство можна назвати “країною дурнів”, бо тут люди не можуть виробити своє власне ставлення до політики в державі, дій влади та ін.

Якщо уявити, що формула громадської думки має вигляд:

$D(+)=D(-)=D(\text{н.в.})=0$, а $D(\text{б})=\text{max}$, то ми маємо справу із суспільством байдужих. Для такого типу суспільства характерні глухота і сліпота до реформ, що намагаються проводити у країні владні органи.

Ще страшніше, коли $D(+)=D(-)=0$, а $D(\text{б})=D(\text{н.в.})=100\%$. Тут дурість і байдужість сплітаються непробивним комплексом до змін суспільного життя. Коли ж $D(\text{н.в.})$ і $D(\text{б})$ переливаються в $D(+)$, то це призводить до збирання позитивної, об'єднавчої енергії, необхідної для реформування соціуму [164, с. 48-50].

Знання структури оцінки громадської думки також може надати певні рекомендації щодо практичної діяльності органів управління (див. табл. 2.4).

Таблиця 2.4.

Особливості практичної діяльності в залежності від структури оцінки

Визначення структури оцінки	Алгоритм практичної діяльності
Несприятливість	Пошук нових ідей, людей, прийомів, діяльності
Сприятливість	Діяльність, організація, реалізація
Байдужість	Розтлумачення конкретної користі
Некомпетентність	Масова пропаганда основної ідеї
Конфронтація	Зняття напруги
Невизначеність	Тлумачення, пропаганда свого проекту

[164, с. 56].

Так, наприклад, якщо певні рішення, які пропонує політична влада, не знаходять підтримки серед населення, то це повинно стати поштовхом до пошуку нових ідей, рішень, які були б прийнятними для громадян. Якщо ж навпаки, ці рішення підтримуються людьми, спостерігається їх схвалення, то можна впевнено впроваджувати їх у життя, розраховуючи на розуміння, навіть у випадку, коли такі рішення політичної влади є непопулярними. У випадках, коли громадська думка свідчить про байдужість або невизначеність громадян щодо певної проблеми чи рішення, слід вести агітаційну, пропагандистську, пояснювальну роботу серед населення.

Таким чином, бувають випадки, коли знання істинної чи хибної громадської думки не має істотного значення, але саме знання про неї володіє управлінською цінністю.

Однак, при підготовці управлінських рішень, які спрямовані на вирішення важливих суспільно-політичних проблем, особливу цінність мають думки, що адекватно і достовірно відображають дійсність, думки, що сформувалися на основі достовірного знання про цю дійсність. “Думка є не знання, а його результат. Сформована на підставі недостовірного знання думка не може бути джерелом достовірної інформації” [70, с. 124].

З проблемою достовірності громадської думки тісно пов'язане питання інформованості населення. Проблема інформованості значно ширша за проблему гласності. Можливий такий стан справ, коли при відкритості роботи управлінських органів громадян майже не знайомлять з поточними управлінськими рішеннями. Тому важливо, щоб з ініціативи самих державних органів розповсюджувалася інформація про їх діяльність, політичні проблеми, які будуть вирішуватися. Для того, щоб громадяни могли сформулювати і висловити власну компетентну думку щодо певної проблеми, вони повинні бути детально проінформовані як про саму проблему, так і про багатоманітність варіантів її вирішення, а також можливі наслідки прийняття того чи іншого варіанту рішення. Велике значення тут має проведення через засоби масової інформації суспільних дискусій, диспутів з метою виявлення різноманітних точок зору, позицій з певного питання. Виступи представників влади, опозиції, науки з даного питання зрештою виробляють певний набір альтернатив, які потім використовує громадськість для вироблення власної думки. Важливим моментом є також і те, що інформація досягає своєї мети тоді, коли суспільство володіє певним рівнем політичної грамотності, свідомості та культури. У випадку, коли громадяни не володіють достатніми знаннями і не в змозі використати надану інформацію для вироблення власної точки зору, а потім висловити її, така інформація є мертвою інформацією для даного суспільства.

Механізм використання даних громадської думки, що надійшли до суб'єктів управління, для прийняття політичного рішення простий лише на перший погляд. У більшості випадків результати досліджень громадської думки ототожнюються з формулою комплексного прийняття рішень, з практикою, яка більше притаманна безпосередній демократії (голосування, референдум). Досить часто можна почути запитання: “Чи взяв до уваги уряд цей факт у своїх політичних рішеннях?” або “Які можна навести конкретні приклади постанов, що спираються на результати опитувань громадської думки?” При цьому забувають або й зовсім оминають увагою на той факт, що справа не у простому “перекладі”, оскільки політичне рішення не є сумою взятих до уваги елементів [84, с. 98]. К. Кульчар зазначав: “політична діяльність, пов'язана з виробленням цілей розвитку суспільства, не може тільки спиратися на наукові знання і повинна реалізовуватися з урахуванням стану громадської думки, та з цього ніяк не випливає, що рішення приймається просто відповідно до існуючої громадської думки, на основі побажань широкої (неспеціалізованої) громадськості” [101, с. 80].

Отже знання, які надає громадська думка органам управління для прийняття політичних рішень, можна кваліфікувати як первинну, початкову інформацію. Справді, наукова інформація, що її може надавати громадська думка, повинна: а) мати систематичний характер. Систематичність дозволить виявити фактори, що впливають на стан громадської думки, виявити причини, що його зумовили, а також з'ясувати головні тенденції його розвитку; б) “бути оптимальною, тобто необхідною і достатньою для розв'язання даного управлінського завдання. За надлишку інформації витрачаються додаткові кошти і час на її обробку. За умов браку інформації управління не буде компетентним, науково обґрунтованим, виникає підстава для свавільних рішень” [87, с. 159]; в) достовірною; г) всебічною. “Потрібна інформація, яка безпосередньо стосується кожного можливого способу дій і всіх можливих концепцій” [87, с. 159]; д) носити прогностичний характер. Інформація, що надходить до суб'єкта управління про об'єкт переважно відображає його минулий, деякою мірою сучасний і майже не висвітлює його майбутній стан. Органи управління повинні

володіти інформацією про основні напрямки розвитку об'єкта управління, про наслідки, які можуть мати нормативні акти, про очікувані оцінки громадської думки.

Для задоволення цих вимог необхідно дотримуватися певних умов. Так, по-перше, повинен відбуватися постійний облік громадської думки. “Облік громадської думки – це реєстрація фактів та явищ, що пов'язані з її функціонуванням в управлінському процесі” [156, с. 114]. Облік покликаний своєчасно забезпечувати управлінські органи документованою, обґрунтованою і достовірною інформацією. Реєстрації підлягає уся сукупність відомостей, незалежно від того, є вони позитивними чи негативними, висловленими більшістю чи меншістю, врегульованими чи неврегульованими законодавчо та ін. Облік громадської думки повинен проводитися послідовно та систематично для того, щоб точно визначати її динаміку, закономірності, виявляти, наскільки і з яких питань громадська думка є найбільш інтенсивною і стабільною.

Наступним важливим моментом застосування громадської думки є те, що між обліком і використанням наданої інформації не повинно бути великих часових інтервалів, інакше може відбутися процес небажаної “емансипації” громадської думки від її носія.

Таким чином, без систематизації та логічної обробки інформація, яку надає громадська думка, містить фрагментарні, описові відомості про сприйняття і бачення соціальними спільнотами тих чи інших процесів, явищ політичного життя. Наукове ж знання, яке лежить в основі справді наукового управління – це результат систематизації розрізнених даних з виявленням закономірних зв'язків між фактами і подіями [70, с. 125]. Лише після такої обробки громадська думка може надати органам управління інформацію, наділеному якостями наукового знання і яку можна використовувати практично на всіх етапах прийняття політичного рішення.

У загальнонауковому контексті рішення означає знаходження відповіді на певне питання щодо завдання чи проблеми, які підлягають розв'язанню. “Політичне рішення – це акт, здійснюваний суб'єктом політичного процесу, в

якому на основі аналізу інформації, існуючих інтересів, потреб, можливостей їх задоволення формуються завдання, обов'язкові для членів даної спільноти” [1, с. 15].

Український політолог В. Горбатенко виділяє такі стадії проходження рішення як вироблення, прийняття і здійснення [41, с. 117]. Російська дослідниця В. Огнева запропонувала більш широку модель прийняття політичного рішення, а саме: “Аналіз конкретної проблемної ситуації → постановка цілей і завдань вирішення проблеми → розробка альтернативних варіантів вирішення проблеми та їх порівняльна оцінка → вибір оптимального варіанту політичного рішення → прийняття рішення → антиципація (від лат. «anticipation» – передбачення) наслідків політичного рішення” [123, с. 362].

Громадська думка завжди містить у собі аксіологічний аспект, який виражає її відношення до факту чи події. Тому особливо функціональною вона є на етапі виявлення і формування проблемної ситуації. Коли ж громадська думка дає пораду суб'єкту управління, пропонуючи програму дій, вона може бути задіяна практично на всіх етапах підготовки і прийняття рішень. Так, громадська думка може виробити і запропонувати свій варіант альтернативного рішення, застосовуючи різні санкції, чинити тиск на управлінську верхівку у виборі того чи іншого політичного рішення.

Особливо великого значення громадська думка може набувати на етапі передбачення наслідків політичного рішення. На сьогодні, як зазначають українські вчені: “Відсутність елементів і механізмів оцінки прогнозування можливих результатів породжує рішення науково не підготовлені, які згодом доводиться відмінити, тому що вони призводять до явищ начебто й очевидних, але очевидних уже після того, як вони дали про себе знати і щось змінити навряд чи уявляється можливим” [41, с. 117]. Вивчаючи динаміку та правильно використовуючи надану та оброблену громадською думкою інформацію, можна робити певні прогнози щодо можливих результатів прийняття політичних рішень.

Одним із основних завдань органів державного управління є забезпечення виконання прийнятого ними політичного рішення. Державні органи управління

можуть досягнути управлінських цілей, якщо вони володіють інформацією щодо процесів виконання політичного рішення. Тому існування каналів зворотного зв'язку надає можливість органам управління володіти інформацією про хід і результати виконання політичного рішення. Одним із видів такого зворотного зв'язку може виступати громадська думка, вона може фіксувати ступінь виконання політичного рішення на основі конкретних життєвих фактів.

Політичне рішення постає як можливий пункт перелому подій, зміни напрямку і динаміки суспільно-політичних перетворень. Ці суспільно-політичні перетворення повинні відповідати певним очікуванням громадян. Тому під формулою “відповідності політичних рішень громадській думці” слід розуміти прийняття таких політичних рішень, які б відповідали життєвим сподіванням народу. Причому вони повинні відповідати як теперішнім, так і майбутнім суспільним сподіванням. У випадку, коли ці політичні зміни не відповідають очікуванням народу, громадська думка може виступати з осудом цих рішень, застосовуючи різноманітні санкції: мітинги, страйки та ін. Коли ж політичні зміни задовольняють потреби та інтереси громадян, відбувається підтримка цих змін з боку громадської думки.

Однією з найважливіших функцій політичного управління є контроль за реалізацією політичних рішень. Майже всі дослідники громадської думки відзначають здійснення громадською думкою контролюючої функції. Такий контроль може відбуватися як із власної ініціативи суспільства чи певної соціальної групи, так і з ініціативи відповідних органів влади. У першому випадку для контролю характерна стихійність, він має неорганізований характер, оскільки спеціально ніким і ніде не регулюється. У тих випадках, коли контроль громадською думкою здійснюється з ініціативи, наприклад, державних органів або ЗМІ, він має більш свідомий характер, оскільки здійснюється з рекомендації і під керівництвом офіційних інститутів. Особливістю контролю громадської думки є те, що він значно швидше і гостріше реагує на роботу державних органів, особливо коли в їх діяльності виявляються серйозні недоліки та порушення.

Громадська думка завжди відгукується на дії влади своїми зауваженнями, пропозиціями та вимогами, якщо навіть вона не висловлює їх публічно.

Як уже зазначалося вище, громадська думка фіксує відповідність політичних рішень суспільним потребам. Здійснюючи контроль за виконанням цих рішень, вона може виявляти ряд політичних відносин, котрі вимагають нового правового регулювання у зв'язку із втіленням у життя нових політичних рішень. Виявляючи нові, не врегульовані питання, громадська думка може надавати органам управління інформацію для подальшого удосконалення вирішуваної проблеми. З'являється можливість відкоригувати рішення з урахуванням суспільних настроїв.

Сьогодні інформація про громадську думку досить ефективно використовується у дослідженнях особливостей функціонування ринку влади у суспільстві (політичному маркетингу). При проведенні політичного маркетингу громадська думка надає інформацію про:

- настрої, сподівання, очікування населення, соціально-економічні та соціально-політичні проблеми, що існують як у країні в цілому, так і в окремому регіоні. Під час виборчої кампанії опитування громадської думки виявляють і доводять до відома кандидатів “больові точки” суспільства та виборчого округу. На основі таких знань будуються виборчі програми та напрямки діяльності кандидатів, політичних партій тощо;

- політичні орієнтації виборців, місце кандидата чи політичної сили в суспільстві, їх рейтинг, частину населення, що підтримує даного кандидата, партію і, відповідно, їх шанси перемогти на виборах. Усе це дає можливість об'єктивно відслідковувати ситуацію та здійснювати певні заходи щодо корегування цієї ситуації;

- набір певних політичних і особистісних характеристик політичних діячів, що приваблюють виборця. У свідомості людей існує ідеальний тип кандидата, який їм подобається і якому вони б віддали свої голоси. Передвиборчим штабом кандидата проводяться опитування громадської думки, щоб визначити, які аспекти їх кампанії й кампанії суперників привертають увагу

народу або відштовхують. Потім відповідно до опитувань створюється новий імідж майбутнього кандидата. У цьому плані цікавими є результати дослідження Центру “СОЦІОПОЛІС”, що проводилися у Південно-східному регіоні України у вересні 1998 р., серед характеристик, якими повинен був володіти майбутній Президент України, були виділені такі (наведено відсоток опитуваних, що вказали на їх необхідність):

71% – він повинен бути порівняно молодим, не старшим ніж 50-55 років;

69% – він повинен приймати правильні, ефективні рішення;

50% – він повинен бути прихильником вступу України в союз Росії та Білорусії, усіякого зміцнення СНД;

49% – він повинен бути чоловіком;

48% – повинен бути прихильником наведення “залізного порядку” у країні;

39% – повинен виступати за надання російській мові статусу офіційної чи другої державної;

38% – він повинен аргументовано говорити, переконувати людей;

31% – він повинен бути прихильником ринкових реформ, виступати за їх прискорення;

30% – він повинен бути представником органів влади, мати досвід державного управління;

27% – він повинен бути українцем;

26% – він повинен виступати за повернення до централізованої державної економіки;

25% – він не повинен належати до колишньої партійної і державної номенклатури;

25% – повинен бути людиною з привабливою зовнішністю;

20% – повинен бути безпартійним;

13% – повинен бути віруючим;

13% – має бути прихильником ідеї зміцнення української держави;

10% – повинен бути прихильником вступу України до НАТО [133, с. 74-75].

На основі отриманих даних громадської думки ПР -мени мають можливість виявити “ідеальні риси” претендента та сформувані його відповідний імідж. Робота над іміджем та з іміджем входить до основ ПР. На думку Л. Вайткунене: “Імідж – це певним чином виготовлений образ, в якому головне не те, що є реально, а те, що ми хочемо бачити, що нам потрібно” [65, с. 96]. Тому, дійсна суть політика може зовсім не відповідати його сконструйованому образу. Спеціалісти з ПР створили імідж багатьом відомим політичним та громадським діячам: Дж. Кеннеді, Г. Колю, О. Кваснівському, Т. Блеру і навіть Папі Римському та ін.

Різні політичні сили використовують громадську думку як дієвий механізм тиску на відповідні владні органи. З метою впливу на розробку і прийняття цими органами необхідних рішень громадська думка може діяти в якості лобіста для задоволення інтересів своїх клієнтів.

Лобіювання громадської думки може відбуватися через:

- 1) політичні партії;
- 2) виступи представників громадськості у ЗМІ на підтримку конкретних рішень або законопроектів;
- 3) звернення громадян з листами, петиціями до організацій, конкретних посадових осіб, що беруть участь у прийнятті рішень або мають можливість вплинути на нього. Подібні заходи тиску громадської думки набули поширення у США. Так, дослідники наводять такі факти: у 1983 р. банки й асоціації акумулювання коштів організували громадськість писати листи сенаторам та конгресменам, щоб скасувати закон, який вимагав від цих установ утримувати податки на відсотки із вкладів на користь федерального уряду; у 1993 р. було організовано кампанію, яка змусила президента Б. Клінтона відмовитися від введення податку на використання енергоносіїв. Виборці у всіх штатах країни, представники різних груп населення писали до своїх представників у Конгрес і вимагали посилити тиск на Білий Дім [166, с. 188];
- 4) організацію масових демонстрацій та мітингів;

5) на місцевому рівні досить вдало можуть використовуватися особисті зустрічі представників державних структур з громадськістю.

б) в умовах поширення інформаційно-комп'ютерних технологій з'являється можливість лобювання за допомогою комп'ютерних мереж. Так, наприклад, у 1996 р. Г. Коганович, відповідальний за відносини з Конгресом Федерації американських товариств експериментальної біології, організував 13 тис. повідомлень через Інтернет до Сенату, вимагаючи скасування запланованих скорочень фінансування Конгресом бюджету на медичні дослідження на 1996 р. А. Уільямс отримала Нобелівську премію миру за свій внесок у кампанію за заборону протипіхотних мін. Електронною поштою вона втягла в кампанію більше ніж одну тисячу екологічних, жіночих, релігійних, медичних та інших організацій з 55 країн світу [166, с. 190].

При використанні громадської думки як способу досягнення інтересів певних суспільно-політичних груп, важливим є те, щоб увагу та зусилля громадської думки було спрямовано не на осіб, а на проблеми. За деякими спостереженнями, близько 99 % лобістських дій в американському парламенті спрямовані на спробу змінити думку державних діячів за допомогою аргументів і фактів, тобто переконливої інформації [166, с. 173].

Уміле використання громадської думки в якості лобіста може принести значний успіх у реалізації інтересів зацікавлених груп, політичних партій, громадських рухів та об'єднань. Як влучно зазначає Р. Тухватулін: "Треба мати на увазі, що в умовах ідеологічного та політичного плюралізму громадська думка може використовуватися політичними силами різної політичної орієнтації" [168, с. 55]. Тому сила громадської думки може бути спрямована як на інтеграцію зусиль учасників зацікавлених груп, політичних партій, громадських рухів, на консолідацію різних верств суспільства, так і на дестабілізацію ситуації в суспільстві, абсолютизацію власних інтересів.

Громадська думка має широкі можливості для її використання в політиці. Ефективне використання громадської думки в політиці можливе за умови, коли і суб'єкти політичної влади, і суб'єкти громадської думки мають достатній рівень

політичної культури, щоб зрозуміти, що подальша демократизація можлива лише при докладанні спільних зусиль для досягнення спільних цілей.

2.3. Громадська думка як партнер і об'єкт впливу в системі зв'язків із громадськістю

На сьогодні вже є незаперечним, що у демократичних країнах громадська думка є потужною силою, що може впливати на державну політику, законотворчі процеси, прийняття рішень, поведінку партій, динаміку виборчих кампаній тощо. З посиленням ролі громадської думки в політичному житті суспільства виникає потреба професійних зв'язках між існуючими в демократичних державах політичними інституціями та громадською думкою.

Здійснення таких професійних взаємозв'язків покладено на публік рилейшнз. “Ціллю ПР є встановлення двостороннього спілкування для виявлення спільних уявлень або спільних інтересів і досягнення взаєморозуміння, заснованого на правді, знанні та повній інформованості” [11, с. 13]. Усі визначення ПР (а їх кількість доходить уже сягає п'ятисот) акцентують на різних його характеристиках, але є одне спільне те, що їх об'єднує, – це взаємовідносини між організацією та громадськістю. Тому ПР перекладається як “зв'язки з громадськістю” або “комунікації громадськості”.

Основним завданням служби ПР владних структур є постійне надання інформації про діяльність установи, плани та успіхи; виховна інформаційна функція спрямована на просвітництво громадськості з питань законодавства, права та інших аспектів, з питань щоденної діяльності інформування міністрів та голів відомств про існуючу та можливу реакцію громадськості на діяльність владних структур та політику, що проводиться або намічається [12, с. 168]. Отже, по-перше, існування ПР-служб у системі владних структур надає можливість громадськості отримати правдиву, повну та кваліфіковану інформацію як про роботу самого владного органу, так і про ті питання, над якими працює відповідний орган. Володіючи необхідною та достатньою інформацією, громадськість може давати об'єктивну оцінку діяльності влади та її інститутів. Це є необхідною умовою формування компетентної громадської думки, що в демократичних країнах, бере участь у прийнятті політичних рішень. По-друге, вивчення та аналіз ПР-службами громадської думки надає владі та органам

управління необхідну інформацію про стан готовності/неготовності масової політичної свідомості до втілення тих чи інших політичних рішень. По-третє, громадська думка інформує владний ПР про результати та доцільність тих політичних дій і заходів, що втілюються владою у життя.

Нині, у багатьох державах створено потужні структурні підрозділи зв'язків з громадськістю. Так, наприклад, у США особливо потужні структури, які здійснюють ПР, мають Білий Дім та Пентагон, міцний апарат ПР має Конгрес. Він видає бюлетені, має власну радіо телестудію. У Великобританії кожен міністр несе персональну відповідальність за встановлення зв'язків із громадськістю. Служби зв'язків із громадськістю створюються також при політичних партіях. Відомо, що вже із середини 1920-х рр. у центральному офісі демократичної партії США з'явився власний радник з ПР. Дещо пізніше, у 1936 р., офіційно затвердила посаду директора з ПР і республіканська партія [124, с. 15]. Роботу ж сучасних політичних партій уже неможливо уявити без служб, які професійно займаються зв'язками з громадськістю.

Важливі кроки на шляху до побудови діалогу між громадською думкою і владою було зроблено і в Україні. Зокрема, у 2001 р. з'явилася Концепція реформування політичної системи, де основними засадами, на яких повинні формуватися і функціонувати суб'єкти влади, державного управління є відкритість і прозорість влади, а також урахування громадської думки [96, с. 8]. У 2005 р., В. Ющенко видав Указ Президента України від 29.12.2005 р. "Про розвиток соціального діалогу в Україні". Для виконання цього Указу, Кабінетом Міністрів України було прийнято розпорядження "Про затвердження плану заходів щодо розвитку соціального діалогу в Україні" від 1.08.2006 р.

Сьогодні, в Україні, в структурі органів політичної влади, створені підрозділи, що виконують функції зв'язків з громадськістю. Так, у структурі Секретаріату Президента В. Ющенка, що виконували функції зв'язків з громадськістю були Головна служба інформаційної політики Адміністрації Президента України та Прес-служба Президента. Основними завданнями цих підрозділів – взаємодія з ЗМІ із питань підготовки та поширення інформації про

діяльність Президента України та Адміністрації Президента України, організація проведення прес-конференцій, брифінгів, відповідальність за інформаційно-технічне обслуговування веб-сторінки Президента України в Інтернеті та ін.

Одним із підрозділів Уряду України, який фактично виконує функції ПР і є її офіційним джерелом інформації про його діяльність, хід соціально-економічних реформ у країні з широкого кола питань соціально-економічної політики для центральних, регіональних та зарубіжних засобів масової інформації, є Прес-центр Кабінету Міністрів України. Він виконує низку завдань: підготовка та оперативне поширення офіційної інформації про діяльність Кабінету Міністрів, хід соціально-економічних реформ, а також розповсюдження заяв та повідомлень від імені Уряду України.

Про діяльність, проходження законопроектів, їх прийняття Парламентом України інформує Прес-служба Апарату Верховної Ради України.

У діяльності служб публік рилейшнз громадська думка, з одного боку, розглядається як партнер із суспільного діалогу, а з іншого, як об'єкт впливу для досягнення прагматичних цілей [181, с. 15].

Велика кількість дослідників вважає, що ПР – це не тільки зв'язки з громадськістю, які спрямовані на досягнення взаємного порозуміння і взаємної згоди. Так, термін “Public Relations” була запропонована третім президентом США, творцем декларації незалежності Т. Джефферсоном. Цими словами він характеризував людей, які були компетентними в управлінні громадською думкою [19, с. 10]. Перші книги, присвячені ПР, відштовхувалися від поняття “громадська думка”, тому, як зазначає Г. Почепцов: “ПР може розглядатися як наука про управління громадською думкою” [144, с. 12]. Подібної точки зору дотримується вітчизняний учений О. Петров, який вважає, що “ПР – це наука, важливою функцією якої є не вивчення, а формування громадської думки..., формулювання основних принципів і методів управління нею” [134, с. 140].

За Радянської доби, одним із основних засобів впливу на політичну свідомість та громадську думку була пропаганда. Американські дослідники Д. Креч та Р. Крачфілд вважають, що пропаганда визначається “ насамперед у

категоріях маніпулювання поглядами людей, і в результаті – громадською думкою” [25, с. 42]. У цьому сенсі пропаганда є дуже близькою до ПР. На думку польського дослідника Л. Войтасіка: “Пропаганда є ідеологічною умовою, що сприяє розповсюдженню важливої політичної інформації, розширенню кола прихильників певних ідей, та їх рішучих захисників” [25, с. 41]. Пропаганда є специфічним інформаційним процесом. Тут інформація повинна впливати на поведінку реципієнта, його ставлення до оточуючої соціальної, політичної, економічної дійсності. Відмінність пропаганди від інших інформаційних процесів полягає в інтерпретаційному та емоційно забарвленому характері відомостей, що містяться у пропагандистському повідомленні [25, с. 98-99].

Проте, говорячи про взаємовідносини ПР і пропаганди, слід зазначити, що між ними існує дві суттєві відмінності: 1) пропаганда будується на прямому переконанні та навіюванні тоді як ПР – на спровокованому, але зовні самостійному прийнятті рішень аудиторією; 2) пропаганда вимагає дійти до кожної людини, тоді як ПР обмежується спільнотою, впливаючи перш за все на маси. Разом усе це означає, що пропаганда минулих часів перебуває найближче до сучасної реклами. З точки ж зору кінцевого результату між ПР і пропагандою немає практичних відмінностей [124, с. 71].

Таким чином, можна зазначити, що одним із основних завдань ПР-діяльності є здійснення впливу на громадську думку. У політиці такий вплив здійснюється:

- під час проведення виборчої кампанії;
- для формування певного іміджу політика, політичного лідера, особи;
- для створення та кореляції у потрібному напрямку відношення громадської думки до статусу і діяльності політичних інститутів (партії, уряду, парламенту, президента);
- для формування позитивного/негативного ставлення громадської думки до політичних процесів (політична реформа, політичний конфлікт, зовнішня та внутрішня політика держави та ін.);
- для посилення вже існуючої громадської думки.

Яким же чином ПР може здійснювати вплив на громадську думку? У 1944р. соціальний психолог Х. Кентріл сформулював ряд законів формування громадської думки, наведемо їх:

1. Думка людей є чутливою до важливих подій.
2. Незвичайні події можуть тимчасово розхитувати громадську думку від однієї крайності до іншої.
3. Думка не стабілізується доти, доки не буде перспективи події.
4. На думку сильніше впливають події, ніж слова, якщо самі слова не інтерпретуються як події.
5. Словесні твердження та події максимально значущі тоді, коли думка ще не сформувалася чи коли люди не піддаються навіюванню та довіряють надійному джерелу.
6. У більшості випадків громадська думка не бере участі у появі події – вона тільки реагує на них.
7. Психологічно думка визначається особистим інтересом. Події, слова чи щось інше впливають на думку лише тоді, коли є інтерес.
8. Збудження людей не може тривати довго, якщо люди не відчують особистого інтересу.
9. Інтерес збуджується словами і підтримується діями.
10. Якщо присутній особистий інтерес, то змінити думки важко.
11. Коли є особистий інтерес, то громадська думка в умовах демократії може випереджати офіційну політику.
12. Коли думка належить незначній більшості чи коли вона не структурована, то на її прийняття впливає реалізована дія.
13. У критичні моменти люди є чутливими до свого лідера. Якщо вони довіряють йому, то виявляють звичайну відповідальність, якщо ні, то є менш терплячими, ніж раніше.
14. Люди є менш критичними до свого лідера, якщо вони хоча б якимось чином брали участь у вирішенні проблеми.

15. Люди краще сприймають і легше формують свою думку щодо цілей, аніж щодо методів їх досягнення.

16. Громадська думка так само, як індивідуальна думка, забарвлена бажанням (інтересом), і коли вона базується на них, а не просто на інформації, то найбільш гостро реагує на подію.

17. Важливими психологічними характеристиками думки є спрямованість, інтенсивність, глибина і широта [195, с. 102].

Узагальнюючи закони Х. Кентріла, можна сказати, що:

- громадська думка чутливіша насамперед до подій, а не до слів, або ж до слів, що інтерпретуються як події;
- в основі формування громадської думки має бути власний інтерес людей;
- людям легше сформувавши думку щодо власних цілей, аніж щодо методів і засобів досягнення цих цілей;
- лідер, керівник повинен зважати і використовувати громадську думку стосовно проблем, прийняття рішень, оскільки це збільшує до нього довіру з боку народу та у критичні моменти зменшує негативні настрої.

Таким чином, в основу управління громадською думкою покладено знання про закони її формування. З іншого боку, як зазначалося вище, громадська думка формується у процесі масової комунікації. Сучасна масова комунікація являє собою систему, що включає комунікатора, повідомлення та його адресата, пов'язаних між собою каналами передачі повідомлень та зворотній зв'язок аудиторії з комунікатором. ПР є важливою складовою масової комунікації, через яку здійснюється управління інформаційними процесами та інформаційними потоками. Отже, знаючи закони, що лежать в основі формування громадської думки, та здійснюючи управління інформаційними процесами й інформаційними потоками, ПР-служби можуть здійснювати помітний вплив на громадську думку.

Здійснення впливу на громадську думку може відбуватися двома шляхами: за допомогою маніпуляції або шляхом переконання. Прийоми маніпулювання свідомістю аудиторії існують вже тисячоліттями. Ще античні софісти і ритори розробляли прийоми ораторського мистецтва, які допомагали б переконувати

слухачів в істинності деяких суджень, хоча вони могли бути і невірними. В Оксфордському словнику англійської мови “маніпуляція” (manipulation) у найбільш загальному означає використання об’єктів зі спеціальними намірами, особливою метою, а також ручне управління або дії, які виконуються руками. У переносному значенні Оксфордський словник визначає “маніпуляцію” як акт впливу на людей або управління ними зі спритністю, особливо зі зневажливим підтекстом, як таємне управління або обробка [65, с. 39-40].

Можна виділити такі ознаки маніпуляції: 1) ідеологічний та духовно-психологічний вплив; 2) ставлення маніпулятора до іншого як до засобу досягнення особистих цілей; 3) намагання отримати односторонній виграв; 4) таємний характер впливу (як чинник впливу, так і його спрямованість); 5) збудження, мотивоване привнесення; 6) використання (психологічної) сили, гра на слабостях; 7) майстерність і вправність у здійсненні маніпулятивних заходів [65, с. 51]. Щодо громадської думки, то маніпуляція нею містить у собі такі моменти:

- введення в свідомість людей під виглядом об’єктивної інформації бажаного для певних груп змісту;
- вплив на больові точки суспільної свідомості, що збуджують страх, тривогу, ненависть та ін.;
- реалізація певних замислів і таємних цілей, досягнення яких комунікатор пов’язує з громадською думкою і своєю позицією [4, с. 61].

У сучасному світі загальна технологія державного маніпулювання базується на систематичному впровадженні до масової свідомості соціально-політичних міфів, ілюзорних ідей, які затверджують визначені цінності і норми без їх раціонального осмислення. Можна виділити два основні види маніпуляції політичної свідомості і поведінки людини: оперативну і стратегічну [106, с. 58].

Оперативна, або ситуаційна маніпуляція полягає в тому, що використовуються вже існуючі у свідомості людей цінності, потреби, стереотипи, навички. Маніпулятор примушує людей сприймати політичну, соціальну інформацію так, як йому потрібно, і направляє їх соціально значущі дії у потрібне

для себе русло. Широкі маси людей діють так, як це спланував маніпулятор: голосують чи не голосують, бастують, мітингують, створюють безлад і хаос, або, навпаки, дотримуються порядку і демонструють певну організованість.

Стратегічна маніпуляція полягає в тому, що протягом кількох років у свідомості людей формуються ті цінності, потреби, стереотипи, котрі самі по собі сприяють підвищенню стабільності вигідної для маніпулятора політичного, економічного ладу, і можуть бути використані в оперативній маніпуляції, якщо в ній з'явиться потреба [106, с. 58]. Така стратегічна маніпуляція свідомості найбільш притаманна тоталітарному режимові з його прагненням до повної переробки і трансформації людини відповідно до своїх ідеологічних настанов. Тут важливе місце займає жорсткий контроль над свідомістю людини, її думками, намірами, внутрішнім світом. Як результат такого маніпулювання ставиться завдання повної трансформації людини, конструювання нового типу особистості з особливим психічним складом, особливою ментальністю, розумовими і поведінковими характеристиками шляхом стандартизації, уніфікації індивідуального начала, його розчинення в масі, зведення всіх індивідів до певного середньостатистичного знаменника, пригнічення індивідуального, особистісного початку в людині. “Нова радянська людина” – результат стратегічного маніпулювання свідомістю людей. У художній літературі та мистецтві “нова радянська людина” зображувалася як така, що не має національної основи, національного коріння, вона є представником безнаціональної історичної спільноти – радянського народу без якихось індивідуальних особливостей, вона просто гвинтик у великій партійно-державній машині.

Важливим завданням ПР як у ситуаційній, так і у стратегічній маніпуляції є вивчення та використання стереотипів і міфів. “Стереотип – це розповсюджене за допомогою мови або образу в певних соціальних групах, стійкі уявлення про факти дійсності, що призводять до спрощених та перебільшених оцінок і суджень з боку індивіда” [25, с. 119].

У буденній свідомості міф розуміється як казка або вигадка. Відомий російський дослідник М. Мамардашвілі зазначає, що: “Міф є розповідь, у якій уміщаються будь-які конкретні події, тоді вони зрозумілі та не складають проблеми” [190, с. 22]. Тобто політичні міфи виступають як знаряддя інтерпретації дійсності. Будь-які політичні процеси або дії політика можна інтерпретувати в рамках створеного міфу, і тоді все стає зрозумілим і має сенс.

У кожному суспільстві, у кожному типі політичної культури є свої міфи, які підтримуються панівними колами. Так, наприклад, комуністична культура СРСР передбачала існування таких міфів:

- про приватну власність як джерело зла;
- про обов’язків крах капіталізму і перемогу комунізму;
- про провідну роль робітничого класу і комуністичної партії;
- про марксизм як єдино правильне вчення.

У демократичних країнах також може створюватись своя система міфів. За визначенням Г. Шиллера, у США підтримуються свої соціальні міфи:

- про індивідуальну свободу і особистий вибір громадян;
- про нейтралітет основних політичних інститутів;
- про незмінно егоїстичну природу людини і її схильність до споживацтва;
- про відсутність у суспільстві соціальних конфліктів, експлуатації та гноблення;
- про плюралізм та незалежність ЗМІ, які насправді контролюються великими рекламодавцями [64, с. 17]

Для формування необхідної громадської думки політичні міфи та стереотипи найчастіше використовують у політичній рекламі під час виборчої кампанії. Так, наприклад, у рекламній кампанії 1996 р. Б. Єльцина було використано такі складені щодо комуністів та СРСР стереотипи та образи: порожні полиці магазинів, рівність у бідності, СРСР – велика казарма, ГУЛАГ та ін. Відповідно, в рекламних роликах демонструвалися картини нашого радянського минулого – ті ж самі порожні полиці, черги, ґрати та ін. Таким чином, вдалося реанімувати, здавалося б уже відмерлі стереотипи і створити

агресивний, відразливий імідж Г. Зюганову [189, с. 117]. При створенні негативного іміджу опоненту намагаються нав'язати невігідні для нього асоціації. У виборах мера Києва 1999 р. одна зі сторін нав'язувала суспільній свідомості подібність одного з кандидатів до Шарикова, використовуючи кадри з фільму “Собаче серце” а також до Голохвастова, спираючись на кадри з фільму “За двома зайцями” [146, с. 88].

На думку російського дослідника А. Кольєва, можуть існувати різні рівні складності використання міфу в політиці. Так, анекдот може бути як ознакою існування міфу, так і засобом його руйнування. “Окремої дотепної вигадки виявляється достатньо, щоб створити згадуваний міфологічний “гачок”, за допомогою якого можна підтягнути для оперативного досягнення цілей міфологічний пласт. Після цього не потрібно нічого пояснювати, міф працює сам по собі, без додаткового нагадування, викликаючи певні емоції” [88, с. 144].

На сьогодні майже основним каналом маніпулювання громадською думкою є ЗМІ. Як правило, таке маніпулювання здійснюється не в інтересах ЗМІ, а в інтересах “замовника” – влади, комерційних структур та ін. “Маніпулятивні можливості засобів масової інформації закладено в необхідності коментувати факти. Тут усе визначає рівень відповідальності журналіста: у який контекст він вмонтовує факти, якими словами змальовує їх, що підкреслить, а про що змовчить, як оцінить. Основним матеріалом, за допомогою якого засоби масової інформації здійснюють маніпулювання, є інформація, а точніше керування нею” [105, с. 191].

Всю багатоманітність операцій, які здійснюються над інформацією, можна структурувати за певними параметрами:

1. Перекручування інформації. Тут можливі варіанти від відвертої брехні до часткової деформації, як, наприклад підтасування фактів або зміщення семантики понять, коли, скажімо, боротьба якої-небудь меншості подається як боротьба проти інтересів більшості [65, с. 96]. Цікавим є приклад маніпулювання громадською думкою під час правління Дж. Картера. Відомо, що Дж. Картер був президентом, який постійно вагався, приймаючи рішення. Значною мірою це було

наслідком того, що два його найближчих помічники – секретар держдепартаменту С. Венс і радник з питань національної безпеки З. Бзежинський, – часто мали протилежні погляди. Через два місяці після підписання у Відні Договору ОСВ-2 Дж. Картер у серпні 1978 року змінив своє рішення про необхідність його ратифікації. Але щоб ця зміна позицій не виглядала як сваволя, було здійснено такий трюк. До щотижневої відбірки секретної інформації, перед ратифікацією Договору, що розповсюджувалася ЦРУ серед трьохсот офіційних осіб, було включено сюжет про “радянську військову бригаду на Кубі”. Голова сенатського комітету з іноземних справ Ф. Черч, який був прихильником ратифікації Договору і мав вплив на Конгрес, змушений був зробити прес-конференцію і сповістити журналістам про подію “колосальної важливості”. Таким чином, знову булл піднято тему жахливості та агресивності росіян. Громадська думка була стривожена так, що не могло бути і мови про ратифікацію Договору. Пізніше виявилось, що “радянська бригада на Кубі” – це військова частина, що знаходилася в одному й тому ж місці з 1962 року, у тому ж кількісному складі відповідності до домовленості між США та СРСР у період карибської кризи. Стало також відомо, що була змога продублювати “гачок” у тому разі, якби сенатор його не “ковтнув”: аналогічну інформацію було надано одному з конгресменів, що був близький до урядових кіл [4, с. 60-61].

2. Приховування інформації. Найбільш повно проявляється в замовчуванні окремих тем, частковому висвітленні або вибірковій подачі матеріалу [65, с. 96]. Одним із найбільш відомих методичних принципів політичного маніпулювання є підбір інформації, який має умовну назву “60 на 40”. Це означає, що для формування у реципієнта певної підсвідомої реакції необхідно, щоб 60% інформації відкрито працювало на кінцевий результат, а 40% ніби свідчило “проти”. Саме так підбирається і подається інформація про життя в певній країні, про поведінку і особистісні якості окремого політичного лідера та ін. Така “стратегія аргументів” створює у реципієнта враження неупередженості, серйозності, об’єктивності отриманої інформації, що значно полегшує її сприйняття. Але заздалегідь сплановане співвідношення “позитивного” та

“негативного” матеріалу (60% і 40%) неминуче змусить некритично мислячого індивіда схилитися на користь 60%, при цьому він буде твердо впевнений у самостійності та незалежності свого рішення [160, с. 90].

3. Спосіб подання інформації. Досить часто він відіграє вирішальну роль у тому, щоб повідомлення було сприйнято необхідним чином для його відправника. Так, наприклад, велика кількість повідомлень у “сирому” або несистематизованому вигляді заповнює ефір нікчемною інформацією, що ускладнює для індивіда наміри її зрозуміти. З іншого боку, інформація, що подається малими порціями, також не дає можливості ефективно нею скористатися. Проте, як у першому, так і в другому випадку, відхиляються будь-які претензії щодо приховування інформації [65, с. 96-97].

Іншою формою впливу на громадську думку є переконання. Це основна форма впливу, яку повинні застосовувати у своїй діяльності служби зв'язків з громадськістю. Її головна відмінність від маніпулювання полягає в тому, що маніпулятор, впливаючи на свідомість людини, не залишає їй вибору. Переконання передбачає свідомий добровільний вибір та підтримку людиною певних цінностей, ідей та думок. Переконання – це управління думками людей за допомогою різного роду аргументацій. Мистецтво аргументації, що лежить в основі переконання передбачає використання, найефективніших прийомів і методів міркування, які забезпечують доказовість і переконливість певної інформації, ідеї тощо. На відміну від маніпулювання, переконання передбачає свідоме сприйняття людьми первинних ідей, цінностей, що робить громадську думку більш компетентною та стійкою [166, с. 116]. Дослідник С. Дебора зазначає, що “Шляхом переконання держава виявляє найвищу властивість людини – здатність мислити” [56, с. 238].

З огляду на це важливим і цікавим є виокремлення та розгляд таких прийомів, які змушують людину свідомо змінити свою думку, позицію тощо. У науковій літературі вироблено основні принципи, на яких базується переконання:

1. Ідентифікація. Люди будуть проявляти інтерес до ідеї, думки або точки зору, коли вони вбачають прямий зв'язок з їх особистими сподіваннями, сумнівами, бажаннями та прагненнями.

2. Вплив дії. Люди будуть підтримувати ідеї, якщо вони будуть супроводжуватися діями тих, хто їх пропонує, або тих, хто їх слухає.

3. Близькість і довіра. Людям не подобається засвоювати ідеї із джерел (плітки, організації, газети), котрим вони не довіряють.

4. Ясність. Суть повинна бути ясною, чи то буде подія, чи ситуація, чи повідомлення [199, с. 180].

Два останніх принципи досить важливі для ПР-менів. Елемент довіри є суттєвим важливий у дослідженні громадської думки. Усі ми краще сприймаємо і менш критично ставимося до ідей, які належать тим, кого ми любимо і кому ми довіряємо. Коли 18-річним у США дозволили голосувати на виборах, виявилось, що вони голосують так само, як і їх батьки. Ідентифікація і вплив дії також ефективні. Кожна з груп, з якою ми себе ідентифікуємо, впливає на нашу думку та інтереси.

До основних основних двигунів переконання належать логічна доказовість та аргументованість. Як зазначає П. Сопер, на бажання та почуття людей переважно впливають такі явища, які при детальному аналізі постають у свідомості як логічні обґрунтування. Окрім того, чим вищий розумовий рівень слухачів, тим більше вони будуть покладатися на розумні докази, що схиляють до переконання чи дії [161, с. 234].

Наведемо ряд аргументів, які слід використовувати для вдалого переконання:

1. Причинно-наслідкова аргументація. Ми стверджуємо, що причиною певної події є вплив іншої події. Причому інша (причина) в часі випереджає першу.

2. Узагальнення – це форма індуктивного висновку, де на основі деталей, випадків, ситуацій робиться висновок про цілий клас, який вони представляють. Узагальнення досить важливі для формування позицій, цінностей і переконань.

3. Використання паралелізму передбачає таку аргументацію: якщо з якимось об'єктом відбулися певні події, то вони можуть відбутися і за іншими схожими об'єктами.

4. Порівняння. Це розумовий процес, суттєвий фактор пізнання. Однією з форм порівняння є аналогія, яка використовується як засіб аргументації. Використання аналогії дозволяє читачам і слухачам краще зрозуміти, як функціонують явища. Користь аналогії може варіюватися від простої ілюстрації до відкриття нового в іншому явищі. Вона робить комунікацію більш ефективною. Обмеженість аналогії пов'язана зі ступенем, глибиною схожості між різними явищами. Чим вона сильніша, тим потужніша аргументація.

Особливе місце займає форма протиставлення або контрасту – парадокс. У ньому містяться, на перший погляд абсолютно непеєднувані твердження. Досить часто його метою є створення драматичного або гумористичного ефекту. Наприклад, Генрі Уоттон сказав: “Посол – це порядна людина, яку відправляють за кордон брехати в інтересах вітчизни” [195, с. 114].

5. Посилання на авторитет. Суспільно-політичні процеси настільки складні, що їх неможливо зрозуміти без спеціалістів, експертів. Посилаючись на них, ми заручаємося їх певною підтримкою. Посилання на авторитет – це ваша думка, оцінка факту чи відкриття нового, що узгоджується з визнаними спеціалістами. Останні можуть робити експертизу і давати висновки, що також допомагає посилити аргументованість вашої позиції. Проте сліпо наслідувати авторитетам небезпечно. Необхідно враховувати ряд проблем. Перша це ступінь довіри людині, на яку ви посилаєтеся. У нашій країні дуже часто руйнувалися авторитети, що породило недовіру до них. Критерій довіри – це кваліфікація, що виражається у вчених ступенях, досвіді, освіті, досягненнях. Але іноді й вони зазнають інфляції. Друга проблема – відповідність кваліфікації тим питанням, які обговорюються. Третя – вплив на авторитет думки певних сил, які можуть використовувати його. Четверта – сумніви, пов'язані з “вагою” спеціаліста в суспільстві. Чию позицію він представляє: всіх, більшості чи меншості? П'ята – необхідність перевіряти, підтверджувати думку експерта фактами. Він також

може помилятися, якщо його судження суперечать фактам. Слід спиратися на знання, а не на знаменитість чи статус. Знання – це більш міцний фундамент, ніж відомий і високий статус. Достатньо пригадати недалеке минуле, коли ознакою хорошого тону вважалися посилання на доповіді членів КПРС.

6. Звернення до визначень. Тут пропонується використовувати словники, а також джерела, в яких робиться акцент на певні частини чи аспекти визначення. Визначення потрібні: а) для слів, значення яких аудиторія не знає і б) для термінів, що мають особливий зміст у застосуванні їх оратором.

7. Аргументи, що пов'язані з вибором однієї з двох протилежних взаємовиключних альтернатив. У такому разі слід обирати не тільки одну точку зору “на всі часи”, а показати, що для даної ситуації характерна саме ця позиція. Але не виключено, що при зміні ситуації стане більш правильною інша, іноді зовсім протилежна до неї позиція. Істина завжди конкурентна. Так, для тоталітарної держави істинними є одні цінності, а для демократичної – інші, діаметрально протилежні.

8. Наведення прикладів. За їх допомогою вдається мовби наблизити предмет до слухача. Вагомі риси прикладу – конкретність і доречність. Для доказу або аргументації доречніше використовувати приклади-факти. Вони здійснюють значно потужніший вплив, ніж імовірний приклад.

9. Використання статистичних даних. Розглядаючи явища в цифровому вимірі та співвідношенні, ми кількісно визначаємо і вимірюємо нашу дійсність. Статистика – це факти в цифрах. Вона має важливе значення як доказ у переконливих промовах. Статистичні дані часто наводяться разом з прикладами, це робить виступ більш зрозумілим і конкретним [195, с. 111-114] .

Вважається, що переконання є більш демократичним способом впливу на масову свідомість і громадську думку. На превеликий жаль, наведені прийоми переконання можуть вдало застосовуватися також при маніпулюванні свідомістю та громадською думкою. Так, при використанні статистичних даних можна, по-перше, наводити тільки дані, що свідчать на користь поставленій оратором меті та оминати увагою всі інші. По-друге, більшість статистичних даних допускає

різноманітні тлумачення, завдяки чому вони можуть завжди слугувати інтересам оратора. Звернення до визначень без їх тлумачення є також дієвим знаряддям маніпулювання.

За таких умов важливою є проблема етичності та моральності використання ПР-службами певних методів впливу на масову свідомість і громадську думку.

Починаючи з 60-х рр. ХХ ст., у західній публіцистиці з'являються думки про принципову антигуманність духовного маніпулювання та про моральну відповідальність професійних маніпуляторів. Вважалося, що маніпулювання несумісне зі справді людськими інтересами, воно неминуче веде до стандартизації, нівелювання особистості, сприяє масовому формуванню “зомбі” (людей-роботів) [160, с. 103]. У науковій західній літературі було вироблено ряд теорій щодо етики ПР. Так, американськими дослідниками Г. Чініта та П. Тампкінсом, було запропоновано своєрідну теорію “етики ідентифікації правил ПР” [98, с. 71]. Пірсонс сформулював кілька принципів теорії етики ПР. Автор зазначає, що у ПР принципове питання етики полягає не в тому, говорити чи не говорити правду, красти або не красти клієнтів один в одного, торгувати конфіденційною інформацією тощо. Для практики ПР куди фундаментальнішим є питання запровадження та дотримання таких внутрішньо організаційних комунікацій, які беруть під сумнів, засуджують або стверджують певні інші засадничі вимоги етики [98, с. 73]. Дж. Грунінг та Т. Хайт наголошують на тому, що організація не має ПР-проблем доти, доки її дії не спричиняють небажаних наслідків для громадськості, або дії громадськості не призводять до негативних наслідків для організації [98, с. 70]. Тут принципово важливими, є, насамперед, такі етичні категорії, як “наслідки для інших” і “взаємність”. Тобто дозволяються усі технології впливу організації на громадськість, і навпаки, громадськості на організацію за умови, що вони не призводять до негативних наслідків.

Звичайно, “наслідки” та “взаємність” можуть бути критеріями визначення моральності дій служб ПР у сфері економіки, бізнесу, кризових ситуацій та ін. Проте, на думку автора, у сфері політики суть справи набагато складніша. По-перше, організації, що замовляють ПР-заходи, мають владу і заради досягнення

особистих цілей можуть ігнорувати негативні наслідки своїх дій для громадськості. По-друге, як правило, процес впливу здійснюється односторонньо. У недемократичних країнах громадська думка фактично позбавлена можливості впливу на політичну владу, водночас владні органи мають усі можливі заходи і механізми впливу на неї. У демократичних країнах зворотній процес впливу громадської думки на владу відчутно відбувається лише під час проведення виборчих та референдумних кампаній. По-третє, влада і громадськість можуть перебувати на різних рівнях політичної культури. Політичні питання і процеси можуть бути занадто складними для пересічного громадянина, щоб людина могла розібратися в усіх тонкощах та нюансах справи, а це робить політику досить привабливою для застосування маніпулятивних технологій. На наш погляд, ефективність цих теорій є малоефективною, оскільки автори не беруть до уваги той незаперечний факт, що політичне управління неможливе без маніпулювання. Маніпуляція присутня у самій природі управління.

На думку Р. Вайсберга, в розвиненому демократичному суспільстві існує низка чинників, здатних обмежити вплив владної верхівки на громадську думку:

1) існування відмінностей у поглядах у середині самої владної структури, а також суперництво програм різних угруповань, що претендують на артикуляцію інтересів певних соціальних верств;

2) діяльність засобів масової інформації, які багато часу й енергії присвячують усіляким викриттям спроб влади “обдурити публіку”. Робота цих людей може іноді зруйнувати імідж уряду;

3) чинником, який обмежує маніпуляційні можливості влади, іноді є не дуже високий статус лідерів в очах громадської думки;

4) політична апатія, байдужість громадської думки у сфері політики;

5) відмінність у пріоритетах і цінностях між громадянами та представниками влади. Неспівпадання ціннісних парадигм ускладнює маніпулювання, бо коли індивід (або група) мають особисту (групову) зацікавленість у певному питанні та керуються власними ціннісними уявленнями, то такі погляди меншою мірою піддаються змінам [204, с. 238-240].

На думку автора, питання про зменшення можливостей маніпулювання масовою свідомістю і громадською думкою слід розглядати на двох рівнях: суспільному і особистому. Так, можливе існування громадських організацій (або структур у рамках цих організацій), що на професійній основі можуть здійснювати контроль за ПР-рекламою, агітацією, пропагандою та ін. Такий контроль повинен здійснюватися на основі законодавчих актів, що спрямовані на юридичне обмеження маніпулятивного впливу через засоби масової комунікації. Необхідні також законодавчі акти, які б підвищували відповідальність ПР-менеджерів та ЗМК перед суспільством за порушення правил та норм етики.

Людина повинна також самостійно захищатися від маніпуляції, критично осмислюючи надану їй інформацію. Треба знати, що маніпулювання громадською думкою легше здійснюється за умови масової аудиторії, з уже сформованою масовою свідомістю, твердо орієнтованими стереотипами і поглядами людей. Суттєвими перешкодами для маніпулювання виступають власний досвід людей і не контрольовані владою системи комунікації, такі як сім'я, родичі, друзі та ін. Корисні поради щодо захисту громадськості пропонує фахівець із питань маніпулювання А. Цуладзе. Дослідник радить критично аналізувати інформацію, яку надають ЗМІ. Для цього зовсім не обов'язково заглиблюватися в нетрі політології, достатньо навчитися відмежовувати факти від інформації. Перше, що необхідно для цього зробити – виключити з інформації емоційну складову, яка істотно впливає на формування потрібної громадської думки. Кожен вид ЗМІ має свої особливі емоційні способи впливу на аудиторію – телебачення бере глядача за допомогою “картинки” (відомо, що саме візуальні образи найбільш впливають на свідомість у процесі сприйняття інформації), журнали – яскравими ілюстраціями та друкованим текстом. Знаючи, у чому сила впливу того чи іншого ЗМІ, можна навчитися нейтралізувати його. Так, наприклад, можна слухати телевізійні новини, не дивлячись на екран телевізора, або ще краще – прочитати стенограму телепередачі. Цікаво, що стенограми відомого російського журналіста С. Доренка, які вивішувалися на сайті телеведучого, не підлягали порівнянню з тим шоу, яке він влаштовував у ефірі [190, с. 367-368]. Як зазначає А. Цуладзе,

ЗМІ завжди намагаються драматизувати події. Це робиться для того, щоб інформація краще засвоювалася. Тому треба скептично ставитися до будь-якої сенсації, у більшості випадків “вони висмоктані з пальця” [190, с. 372]. Однією з найважливіших умов створення політичного міфу є конституювання загроз. Загроза формує потребу в герої. У міфах завжди є герої та антигерої. Тому коли вам пропонують набір героїв та антигероїв, значить від вас чогось хочуть, і тому слід задуматися над питанням – чого саме? [190, с. 371].

Вітчизняні вчені зазначають, що політична культура українського суспільства має певні захисні бар’єри щодо міфологізації та маніпуляції. Так, по-перше, сучасному пересічному громадянину досить важко зорієнтуватися у великій кількості суперечливих фактів, думок та оцінок. У людини виникає плутанина понять і немає жодного взаємозв’язку подій. По-друге, низький рівень довіри до політичної еліти, розчарування в “обіцянках” представників влади змушує людей критично ставитися до їх виступів та гасел і тим самим підвищувати свій політичний імунітет.

Висновки до розділу 2

Основними характерними рисами громадської думки наявність суб'єкта, об'єкта, а також способів її формування. До розуміння сутності суб'єкта громадської думки слід підходити історично, оскільки на різних етапах розвитку суспільства виділялися різні суспільні групи, що могли виступати як носії думки громадськості. Формування суб'єктів громадської думки в СРСР відбувалося під впливом політичних чинників, що призвело до неправильного розуміння сутності суб'єкта громадської думки. До основних ознак, які притаманні суб'єкту громадської думки, можна віднести: 1) масовість суспільних груп; 2) усвідомлення ними своїх спільних інтересів, цілей, проблем і завдань своєї діяльності; 3) активна діяльність у політичному житті суспільства. У політичній сфері слід чітко розмежовувати поняття “носій” та “суб'єкт” громадської думки. В опитуваннях громадян з тих чи інших проблем виявляється насамперед носій тих чи інших суспільно-політичних думок, а не суб'єкт громадської думки, що, усвідомлюючи власні інтереси та використовуючи певні політичні засоби, проявляє себе в політиці.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства, якому притаманні відсутність стабільного та чисельного середнього класу, недостатній рівень розвитку громадянського суспільства, скептицизм, відчуженість людей від політики, тощо, дієві суб'єкти громадської думки можуть формуватися на основі спільних цінностей, орієнтирів, однакового бачення вирішення нагальних суспільно-політичних проблем.

Громадська думка формується стосовно об'єктів, які мають відповідати певним критеріям: загальний інтерес, дискусійність та компетентність. Формування громадської думки відбувається у процесі обміну інформацією, обговорення, дискусії, зіткнення протилежних точок зору тощо. Можна виділити зовнішні та внутрішні чинники, що впливають на формування громадської думки. До зовнішніх слід віднести: а) характер об'єктів (наприклад, нові, незрозумілі чи, навпаки, знайомі та доступні для пересічного громадянина), що викликають її реакцію; б) довкілля (політичний режим у країні та відповідний тип політичної

культури, певний розвиток громадянського суспільства, наявність реальних, а не декларованих свобод, прав громадян та ін.). До внутрішніх чинників відносять суб'єктивні фактори, такі як рівень освіченості, політичної культури людини, певний набір стереотипів, переконань, цінностей, норм.

Громадська думка формується як стихійно, так і цілеспрямовано. У суспільствах із тоталітарно-авторитарним типом політичної культури механізм формування громадської думки являє собою жорстке централізоване програмування з використанням усього арсеналу можливих заходів. За демократичного політичного режиму не існує єдиного суб'єкта впливу на маси, наявність опозиції, політичних партій, неконтрольованих державою ЗМІ дає можливість усебічного висвітлення подій, фактів, новин і формування громадськості щодо їх власної думки. У суспільствах з демократичною політичною культурою цілеспрямований вплив має зовсім інші фактори, механізми і результати процесу формування громадської думки.

Питання використання громадської думки у політиці є досить складним і суперечливим. Однак у демократичних суспільствах громадська думка може ефективно використовуватися:

- у процесах політичного управління та прийняття важливих політичних рішень через такі форми прямої демократії, як вибори та референдуми і опосередковано – як інформація, що надходить до управлінських органів з приводу важливих суспільно-політичних проблем. Знання, що надає громадська думка, слід кваліфікувати як первинну, початкову інформацію, яка ще потребує систематизації та логічної обробки. У державному управлінні громадська думка може здійснювати ряд управлінських функцій: контролюючу, прогностичну, планування та ін.

- під час дослідження політичного ринку;

- в якості лобіста зацікавленими групами, спільнотами, організаціями для досягнення власних інтересів, цілей та потреб.

Громадська думка займає помітне місце в діяльності ПР-служб. З одного боку, вона може виступати в якості партнера ПР, а з іншого – в якості об'єкта впливу.

Так, між ПР-службою та громадською думкою повинен існувати постійний і тісний взаємозв'язок. У результаті такого взаємозв'язку, по-перше, покращується доступ громадськості до достовірної інформації та формується компетентна громадська думка; по-друге, сформована таким чином громадська думка може:

- надавати об'єктивну інформацію про стан речей у суспільстві;
- давати консультацію по вирішенню суспільно-політичних проблем;
- спонукати владні органи до вирішення певних питань;
- повідомляти про можливі суспільно-політичні конфлікти та протиріччя.

По-третє, гармонізуються відносини між організацією та суспільством, створюється позитивний образ організації.

Здійснення впливу на громадську думку відбувається шляхом маніпулювання або за допомогою переконання. Вважається, що переконання є більш демократичним і гуманним способом впливу на масову свідомість і громадську думку, що найчастіше використовується у країнах з демократичною політичною культурою. На практиці межі між цими двома способами впливу досить розмиті, а прийоми переконання можна вдало використовувати і при маніпулюванні. Захиститися від ПР-технологій у політиці досить важко, але зменшити негативний вплив можливо за умови дотримання певних рекомендацій.

Розділ 3. Громадська думка та влада в політико-культурному просторі України

3.1. Типи та механізми взаємодії влади і громадської думки

Система відносин владних структур, органів державного управління і громадської думки є одним із найважливіших механізмів і показників суспільного розвитку та існуючої політичної культури.

Російський учений О. Іванов для того, щоб оцінити реальну практику взаємодії громадської думки та різних видів влади, пропонує розглядати крайні або протилежні типи таких відносин: патерналістський і заснований на принципах соціального партнерства [81, с. 38].

Перший тип взаємовідносин притаманний тоталітарним та авторитарним режимам. При патерналізмі суб'єкт влади ототожнюється з батьком великої патріархальної сім'ї, який "по-батьківськи" піклується про своїх підлеглих, а ті, у свою чергу, зобов'язані відповідати йому "синівською" відданістю і слухняністю. Тут органи влади майже повністю підпорядковують собі громадську думку. Оскільки найважливішою рисою доктрини патерналізму є декларування спільних наріжних інтересів правлячих і підлеглих, то існує лише одна загальнонародна громадська думка, яка цілком співпадає за змістом з офіційною державною політикою та ідеологією. Ніякої іншої думки не має і не може бути. Якщо ж вона відрізняється з якихось причин серед певних верств населення, то її або пригноблюють, або підкоряють офіційній, загальноприйнятій думці. Нормою практичної взаємодії владних структур і громадської думки є її ігнорування владою, "невключення" до управлінських рішень, або, у кращому разі, імітація врахування і використання громадської думки. Подібний стиль ставлення до громадської думки авторитарних і тоталітарних режимів призводить до того, що сама громадська думка стає одноголосною та унітарною.

Інший тип взаємовідносин характерний для суспільних систем, що побудовані на принципах демократії. Тут владні структури і органи державного управління проголошують ідеологію соціального партнерства, за якої

громадська думка може виражати себе в різних формах. Більше того, демократичні режими створюють систему політичних, економічних, правових та інших гарантій вільного і реального функціонування громадської думки. Сама громадська думка за таких умов стає плюралістичною: не тільки суспільство в цілому, але й усі групи, верстви, спільноти, отримують право вільно висловлювати своє ставлення до подій, які відбуваються у світі, у їхній країні, окремих її регіонах [81, с. 39]. Система соціального партнерства між владою і громадською думкою за сучасних умов має такі риси: вона дає можливість вирішувати суперечливі питання не шляхом страйків чи на барикадах, а за столом переговорів, завдяки компромісу, шляхом взаємного погодження, урівноваження інтересів різних соціальних груп населення. Нормою взаємовідносин владних структур і громадської думки є її включення у процеси управління на всіх його стадіях. А саме таке включення громадської думки в управлінські рішення має не випадковий характер, а здійснюється цілеспрямовано та систематично.

Цікавою є типологія взаємовідносин влади і громадської думки іншого російського дослідника Д. Гаври. Учений стверджує, що виділення тільки двох типів відносин громадської думки і влади не достатньо для адекватного опису соціальних реалій, що складаються в сучасному світі [28]. Тому для визначення певного типу взаємодії громадської думки і влади автор використовує термін “режим взаємодії влади і громадської думки”. Під режимом взаємодії влади і громадської думки розуміється “узагальнена характеристика її реальної включеності у прийняття політичних рішень, управління державою і суспільством та можливостей її функціонування бути представленою у владних інститутах” [28]. Учений пропонує ряд критеріїв: 1) демократичність системи виборів та виборчих законів на різних рівнях; 2) характер законодавчої (у тому числі конституційної) закріпленості ролі та прерогатив громадської думки; 3) наявність каналів вільного висловлення думок і власне свободи їх вираження; 4) характер проходження дискусій між громадською думкою та владою; 5) кількісний, предметний та об’єктивний ареал звернень влади до громадської думки; 6) предметний і соціальний ареал включення реакцій і оцінок громадської думки до

владних рішень; 7) наявність вільних і численних каналів вивчення та аналізу громадської думки [28].

На основі зазначених критеріїв Д. Гавра виділяє такі види режимів:

1) Режим пригнічення громадської думки. Він характеризується жорстким пресингом з боку інститутів влади, включаючи і репресивний компонент щодо всіх проявів масових зацікавлених оціночно-ціннісних суджень. Громадська думка проявляється виключно в якості духовного утворення і не переходить у духовно-практичну форму. Не йдеться також про наявність якихось розвинених вольових, тим більше, поведінкових її компонентів.

У цій ситуації, як правило, відсутня демократична виборча система. Це не дозволяє громадській думці через електоральні процедури зайняти якесь помітне місце у механізмі прийняття рішень; немає як каналів вільного висловлення думок, так і незалежних систем її вивчення та виявлення. Влада практично не звертається до неї за порадою та консультацією і в її рішеннях не реалізується оцінка громадськості. Що ж до характеру дискусій, то їх практично не існує, оскільки будь-які прояви опозиційності суджень придушуються в зародку. Водночас не можна стверджувати, що ці дискусії виключені абсолютно. Не маючи можливостей виражати свої оцінки відкрито громадська думка дисоціюється зі сфери політичної в етичну, виховну тощо. Будь-який репресивний режим тримається на виявленні та пригніченні інакодумства [28].

2) Режим ігнорування громадської думки. В умовах режиму ігнорування влада намагається звести до мінімуму соціально-перетворюючу роль громадської думки не за допомогою її жорсткого придушення, а шляхом виключення з усіх сфер прийняття рішень. У цьому режимі, як правило, відсутня демократична виборча система, яка б забезпечувала включення оцінок більшості соціальних суб'єктів до процесів політичного керівництва, або має місце лише його імітація, тобто порожня правова оболонка, не наповнена конкретними соціальними механізмами. Також у більшості випадків або взагалі відсутнє серйозне законодавство, або правові гарантії мають вкрай обмежений характер. Владні інститути в цьому режимі намагаються не обмежувати ні свободу вираження

думок, ні плюралізм усього виявлення та вивчення. Але при цьому вони повністю ігнорують громадську думку у прийнятті рішень, практично не звертаються до неї за порадою і консультацією. У відносинах із громадською думкою з більшості об'єктів владні структури дотримуються поради, яку дає стара східна приказка „собака гавкає, а караван іде”. Відповідно не може бути навіть мови про задоволення вимог громадської думки, оскільки справжніх дискусій між зазначеними суб'єктами у цьому режимі просто не може бути. Громадська думка в ситуації ігнорування існує вільно, функціонує в побуті, регулює відносини індивідів і малих груп у їх щоденному житті. Думка плюралістична, її вивчають і виявляють, не придушують і особливо не переслідують. Відсутній і тотальний контроль за інакодумством. Однак громадська думка практично виключена зі сфери політичних і управлінських відносин. Вона не має можливостей отримати статус соціального інституту [28].

3) Режим патерналізму влади по відношенню до громадської думки. За такого режиму влада і громадська думка явно не рівноправні. Перша має пріоритет по відношенню до іншої – це панування влади, але панування у м'якій формі. Патерналізм – це вже якісно інший режим, аніж пригнічення та ігнорування. Це такий стиль управління державою, який нагадує відносини батька зі своїми дітьми. Патерналізм – це тиск, але не придушення, це відносини того, хто веде, і того кого ведуть, керівника і підлеглого, коли за тим, кого ведуть, за підлеглим визнаються певні права, а сам він вважається хоча й молодшим, проте учасником діалогу. У рамках цього режиму вже виконуються вимоги першого критерію і має місце більш-менш демократична система, що забезпечує представництво інтересів різних соціальних груп і верств у структурах влади і управління. Існує певний прогрес у законодавчому закріпленні можливостей участі громадської думки в управлінні справами держави і суспільства.

Інститути влади досить рідко звертаються до громадської думки за консультацією та порадою, не є широким також предметний ареал їх апеляцій. Ще вужчою є сфера реагування даних інститутів на масові оцінки і рекомендації громадськості. Характер реакції влади найчастіше є негативним, ефект від впливу

громадської думки є мінімальним (але не нульовим). Громадська думка плюралістична, існує найчастіше у формі оціночних суджень і не переходить, як правило, у поведінкові прояви. Влада контролює оцінки громадськості, обмежує їх діапазон не дозволяє їм перейти межі зазначених бар'єрів. Тим не менше, громадська думка вже починає за багатьма параметрами відповідати умовам політичної визначеності та набуває істотних ознак, що наближують її до якостей соціального інституту. Це підкорюваний і контрольований, але вже суб'єкт політичного процесу [28].

4) Режим співпраці влади і громадської думки. Для цього режиму характерне задоволення вимог практично всіх зазначених вище критеріїв – від демократичності електоральних інститутів і наявності широкого спектру правових гарантій діяльності громадської думки до рівноправ'я в характері дискусій влади і громадськості та високого ступеня включеності масових соціальних оцінок і реакцій у політику та практичну діяльність органів управління.

Громадська думка і влада виступають рівноправними учасниками дискусійного процесу. Жодна зі сторін не є превалюючим суб'єктом, оскільки не має специфічних можливостей і ресурсів тиску на іншу сторону.

Влада максимально широко звертається до громадської думки за оцінками, консультацією, підтримкою тощо. Проте важливо, що влада є самостійним суб'єктом прийняття рішень про такі звернення і робить це добровільно, через демократичність суспільства, а не під тиском натовпу чи якихось інших умов. Окрім того, влада звертається до громадської думки у предметній сфері, що не виходить за рамки її компетентності. У режимі співпраці влада включає до практичних політичних та управлінських рішень тільки ті рекомендації громадської думки в яких громадська думка виступає як компетентний суб'єкт. У такому режимі громадська думка функціонує не тільки у вигляді оцінок, але і як поведінкові установки та вольові прояви [28].

5) Режим тиску громадської думки на владу. Тут має місце тиск масових зацікавлених оціночно-ціннісних суджень і обумовлених вольових проявів на

інститути влади та управління. Його можна порівняти з певним дзеркальним відображенням режиму патерналізму влади по відношенню до громадської думки, в якому суб'єкти взаємодії помінялися місцями.

Існує демократична система народного представництва, високий статус громадської думки закріплено законодавчо, широко розвинена мережу державних і недержавних служб її вивчення, існує велика кількість каналів вільного вираження оцінок і емоцій будь-яких соціальних спільнот.

Дискусії між громадською думкою і владою мають для останньої негативний характер. Влада найчастіше перебуває у стані оборони від тиску громадської думки. Однак дискусії наявні, не можна ще говорити про повне придушення волі та можливостей органів управління опонувати оцінкам більшості. Предметний та об'єктний ареал звернень до громадської думки є досить широким, але не всеохопним, владні структури намагаються утриматися в рамках розмежування питань, що виносяться на масове обговорення і вирішуваних в професійному режимі. Проте це розмежування вдається витримати не завжди, оскільки громадська думка посилює свій тиск.

Громадська думка в цьому режимі плюралістична, але водночас має серйозний потенціал консолідації навколо найбільш жорстких, радикальних оцінок. У неї дуже розвиненою є вольова, поведінкова компонента [28].

б) Режим диктатури громадської думки, коли громадська думка виходить далеко за межі своєї компетенції. Її суб'єкт не має жодних сумнівів у тому, що не існує ніякого значимого завдання, або проблеми, які він не зміг би вирішити в процесі безпосередньої оціночно-ціннісної діяльності.

Існує багато каналів для вільного вираження будь-яких думок з будь-якого приводу, але в той же час повністю відсутній державний і суспільний контроль за цим процесом. У результаті свобода переростає у свавілля. Не йдеться і про дискусії між громадською думкою та владою, остання повинна лише бездоганно виконувати настанови із ситуативних оцінок і настроїв більшості. Ситуація диктату громадської думки – це ситуація слабкості влади, її неспроможність ефективно виконувати основні функції, що забезпечують нормальну

життєдіяльність суспільства. Для суспільних систем, що перебувають в такій ситуації, характерною є нестабільність та нестійкість. Влада тут стає маріонеткою в руках агресивної маси, а також тих, хто вправно нею маніпулює. Як результат – ліквідація старого суб'єкта влади як такого, далі ж або тимчасове безвладдя, тобто продовження режиму диктатури громадської думки, або перехід до влади вождів натовпу. І тоді є велика імовірність швидкої інверсії режиму – від диктатури громадської думки до її пригнічення [28].

Звичайно, режим диктатури громадської думки у чистому вигляді навряд чи можна зустріти у житті. Проте, слід зазначити, що безконтрольне панування громадської думки над владою так само приховує значну небезпеку для суспільства, як і її повне придушення чи ігнорування. Ще М. Острогорський зазначав, що одна влада громадської думки сама по собі ще не є ознакою демократії, позаяк у кінцевому результаті будь-яке управління тримається на громадській думці, тому, саме по собі управління громадської думки є чистим і звичайним деспотизмом [130, с. 558].

Із наведених вище прикладів видно, що відносини, які виникають між громадською думкою та владою, істотно впливають на формування того чи іншого політичного режиму. Рівень довіри між громадською думкою як суб'єктом політичної культури та владними суб'єктами, їх взаємодія та продуктивна співпраця у політичному процесі суттєво впливають на засадничі основи певного типу політичної культури.

3.2. Взаємодія громадської думки і влади як засіб розвитку демократичної політичної культури в Україні

Досить тривалий час у нашій країні влада намагалася придушити інакодумство, ігнорувала думку громадськості, не вважаючи за потрібне радитися з народом. З переходом України на демократичні засади поступово змінюються і взаємини між громадською думкою та владою, влада все активніше намагається апелювати до громадської думки, прислухатися до неї, використовувати її у своїй управлінській діяльності. Звичайно, Україна ще знаходиться на шляху до побудови суспільства з розвиненою демократичною культурою, яка озброює людей знаннями, необхідними для ефективної діяльності в галузі політики, формує у громадян країни зацікавленість участю в політичному житті, усвідомлене ставлення до політичного устрою, розвитку на цій основі політичних інтересів і потреб, без яких участь у виборах президента, парламентарів, проведенні референдумів перетворюється на формальність для більшості населення, надає широкі можливості для залучення громадської думки до здійснення політичної влади тощо.

Дослідивши стан взаємодії влади і громадської думки, можна дати оцінку розвитку демократії в політичному житті нашої країни та рівня демократичності політичної культури нашого суспільства. Для вирішення цього завдання пропонується обрати ряд критеріїв, на основі яких можна зробити висновки щодо стану демократичності політичної культури суспільства. Для адекватного процесу оцінювання слід також використовувати досвід сучасних демократичних країн.

Отже, такими критеріями можуть бути: 1) наявність каналів вільного висловлення думок та свобода вираження громадської думки; 2) залучення громадської думки до політичного процесу управління через форми безпосередньої та представницької демократії; 3) наявність законодавчої бази, яка закріплює ролі та прерогативи громадської думки [59, с.127]. Спираючись на них, проаналізуємо стан взаємовідносин між владою і громадською думкою.

Однією з умов існування демократичної політичної культури є можливість громадян вільно виражати свої думки, погляди та переконання. Масова політична свідомість громадян України досить чітко відносить цю характеристику до суттєвих ознак демократії. Так, на відкрите запитання анкети “Що таке, на Вашу думку демократія?” (відомо, що відкриті запитання, які не нав’язують респондентові, конкретні формулювання відповідей дають змогу отримати індивідуальні відповіді на запитання) 60% респондентів відповіли, що це свобода особистості, дій, пересування, а також свобода слова [36, с. 30]. Конституція України закріпила ці демократичні положення у Ст. 34, яка говорить, що “кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір” [94, с. 10].

Для висловлення громадянами своїх думок в демократичних суспільствах існує велика кількість різноманітних каналів висловлення громадської думки. Зазвичай виділяють такі основні канали висловлення громадської думки:

1. Опосередковані канали висловлення громадської думки – це засоби масової інформації (радіо, преса, телебачення), відео, комп’ютерна, телефонна пошта, різні засоби освіти, лекції, документи органів управління, засідання органів управління та ін. Усі ці засоби характеризуються тим, що через них позиція, погляди, думки, оцінки населення висловлюються не безпосередньо, а з використанням фігури “ретранслятора”. Тобто існує певне втручання у зміст текстів громадської думки. Але зазвичай таке “коригування” громадської думки не можна вважати навмисним, оскільки це зумовлено здебільшого природою зазначених каналів громадської думки.

Серед опосередкованих каналів висловлення громадської думки вагома роль належить незалежним від держави ЗМІ. На думку західних учених, завоювання такої незалежності є необхідним кроком у напрямку встановлення демократії [85, с. 46]. Мас-медіа виступають трибуною поширення інформації, зіткнення протилежних точок зору, обговорення дискусійних питань. Їм належить

вагома роль у формуванні та висловленні громадянами своєї думки. Саме за демократичного устрою існує велика кількість періодичних, телевізійних, радіомовних та інших каналів, через які громадяни можуть вільно висловлювати свої думки, знати думки інших людей, брати участь у дискусіях і обговореннях. Починаючи з перших років незалежності, в Україні значно збільшилася кількість періодичних видань. Так, з вересня 1990 р. по травень 1992 р. право виходу отримали 2869 друкованих засобів масової інформації, із них 2451 газета і 418 журналів. А через три роки після цього Міністерство преси та інформації України повідомило, що на 1 травня 1995 р. в Україні вже було зареєстровано 4229 періодичних видань. Із них – 3345 газет, 740 журналів, 70 бюлетенів, 57 збірників, 16 альманахів та один календар [9, с. 25]. У цей період також зросла кількість телерадіомовних ЗМІ. За період з вересня 1990 р. по 15 грудня 1992 р. в Україні було зареєстровано 902 компанії, студії, редакції, програм телебачення і радіомовлення (окрім системи Державної телерадіомовної компанії України). Серед них за видами мовлення: телевізійних – 518, радіо – 342, мішаних – 42 [9, с. 42]. За останні декілька років на телебаченні з'явилися нові політичні програми (“Свобода слова”, “Майдан”, “Я так думаю”), у яких робиться акцент на важливості позиції громадськості щодо запропонованих проблем.

Важливим у цьому плані є законодавча оформленість існування та функціонування засобів масової інформації. Підкреслимо, що володіння якісною інформацією визначає характер політичної компетенції громадян, рівень їх політичної культури. Так, було прийнято “Закон України про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні”, “Закон України про телебачення і радіомовлення”, “Закон України про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації”, “Закон України про інформацію”.

Говорячи про взаємовідношення громадської думки та ЗМІ слід зазначити, що вони бувають двох видів: 1) ЗМІ виражають громадську думку; 2) ЗМІ формують громадську думку. У нашій історії “спостерігався функціональний

дисбаланс, що характеризувався помітним переважанням формуючої діяльності ЗМІ щодо до громадської думки” [110, с. 85].

Сьогодні в Україні існують умови для всебічного висвітлення громадської думки через ЗМІ. Проте, проблема полягає в тому, що різні політичні сили фактично закріпили за собою ЗМІ, “особливо загальноукраїнські, і використовують їх залежно від своїх уподобань та політичних інтересів, маючи на меті дієво впливати на формування громадської думки” [89, с. 73].

Прямі канали висвітлення громадської думки – це особисті контакти працівників органів управління з населенням, листи, збори та мітинги, демонстрації та страйки. Останнім часом, в Україні майже буденними стали виступи та мітинги шахтарів, працівників сільського господарства, військових пенсіонерів, постраждалих та ліквідаторів на ЧАЕС та ін. Позитивним тут є те, що такі виступи не мають протидії з боку владних інституцій, і майже завжди досягають, нехай формального, проте відгуку з боку влади.

Ці канали характеризуються прямим, безпосереднім контактом виразника думки з представником органів управління. Тому ця група каналів значно надійніша, оскільки позиція населення висловлюється прямо, і об’єктивність цілком досяжна.

Негативною рисою безпосередніх каналів є часткова репрезентативність. Справді, на мітингах і страйках можуть виступати люди, які далеко не завжди висловлюють думку більшості населення. Зрештою і коло особистих контактів представників органів влади може бути обмеженим, і, відповідно, отриманій у цих контактах інформації не вистачатиме репрезентативності.

Спеціалізовані канали висловлення громадської думки – опитування із застосуванням наукових соціологічних методів. Опитування дають можливість одержати надійну і репрезентативну інформацію, нагромаджувати її з широкого кола проблем, аналізувати зміни громадської думки в динаміці шляхом проведення повторних, так званих панельних опитувань з тих самих проблем, встановлювати і прогнозувати закономірності функціонування громадської думки.

В Україні швидко зростає кількість спеціалізованих організацій, які займаються дослідженням громадської думки. Зокрема, найбільш відомими є Інститут соціології НАН України, Інститут соціології імені Горшеніна, Фонд Разумкова, Комітет виборців України та ін. Проте кількість організацій, які забезпечують спеціалізовані канали висвітлення громадської думки, не завжди гарантує якість та об'єктивність отриманої інформації, тим більше вони не можуть гарантувати обов'язкове врахування такої думки владними структурами всіх рівнів.

Існування та функціонування такої великої кількості каналів висвітлення громадської думки в Україні є не тільки констатацією можливостей, але і фактом існування плюралізму думок у суспільстві. Плюралізм думок передбачає перш за все, право кожної людини дотримуватися будь-яких поглядів і проголошувати їх. По-друге, він передбачає повагу до інакомислячих, уважне ставлення до опонентів. По-третє, плюралізм думок виходить із того, що ніхто не може володіти монополією на кінцеву вищу істину, нав'язувати свою думку і погляди іншим [17, с. 10-11]. Хоча, з одного боку, плюралізм думок і вважається одним із суттєвих показників демократії (бо він не можливий у тоталітарній державі), з іншого, – він також залежить від рівня її розвитку. Тому, на думку багатьох дослідників, після руйнування адміністративно-командної системи ми отримали не плюралізм, а різнобій думок [17, с. 15]. Суттю ж існування дійсно демократичного плюралізму думок є “не сама по собі можливість висловлення будь-яких думок, хоча це також дуже важливо, а прагнення знайти істину, виробити розумне, правильне політичне рішення [17, с. 15]. На жаль, поки що в Україні за різними політичними поглядами можна спостерігати не прагнення знайти правильне, компромісне вирішення проблеми, а намагання заявити про себе якомога гучніше, незважаючи на інші точки зору. Дослідник М. Дмитренко, характеризуючи політичну культуру трансформаційних суспільств (України зокрема), зазначає, що вона дуже часто набуває демагогічного забарвлення, політичного критиканства та популізму [64, с. 41].

Усе це свідчить про те, що в Україні вже існують об'єктивні умови для висловлення та висвітлення громадської думки у максимально незаангажованому і не рецензованому вигляді. Про це сигналізують і дані соціологічного моніторингу. На запитання: “Чи можуть сьогодні в Україні люди вільно висловлювати свої політичні погляди?” більшість українців у 1994-2006 рр. відповіла, що можуть. Найбільша свобода вираження власних політичних думок була зафіксована у 2006 р. – 66,2 %. У 2001 р. ситуація зі свободою вираження думки в Україні була дещо гіршою, проте надалі більша частина населення мала позитивне бачення щодо вільного висловлення своїх політичних поглядів (див. табл. 3.1.).

Таблиця 3.1.

**Чи можуть люди сьогодні в Україні вільно висловлювати свої
політичні погляди?**

	1994	1997	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Ні	14,7	16,5	13,2	25,1	21,2	23,1	21,1	20,4	13,5
Важко сказати	29,8	28,5	35,9	39,6	32,2	27,8	23,9	21,0	20,3
Так	55,2	55,0	50,7	34,9	55,3	48,8	54,9	58,4	66,2
Не відповіли	0,3	0,0	0,2	0,4	0,3	0,3	0,1	0,2	0,0
Серед. бал	2,41	2,39	2,38	2,1	2,34	2,26	2,3	2,4	2,5

[175, с. 13].

У 2007 р. серед прав і свобод, що реально існують в Україні, за існування свободи слова висловилося 64 % громадян [49].

Розглядаючи участь громадської думки у формах прямої та представницької демократії, слід зазначити, що “історична пам'ять і живі традиції народу є фундаментом кожної національної культури” [152, с.27]. Традиційними рисами української політичної культури є народоправство, толерантність, ставлення до держави в дусі лібералізму (не людина й нація для держави, а держава для людини та нації) [154, с. 23].

Національні традиції народоправства властиві нашому народові ще з найдавніших часів. Ще у VI ст. візантійський історик Прокопій Кесарійський писав у своїй праці “Війна з готами”: “Ці племена, слов’яни і анти, не управляються однією людиною, а віддавна живуть у народоправстві (демократії), і тому у них щастя і нещастя в житті вважається спільною справою” [138, с. 10]. Наприкінці X- поч. XI ст. у Київській Русі закріпився особливий різновид пізньої військової демократії – так звана вічова демократія. Вічова демократія була більш прогресивним явищем, ніж тогочасні демократії германців та франків, оскільки правом участі у народних зборах – вічах, були наділені не тільки дружинники, а й глави сімейств та господарі подвір’їв. Віча давніх слов’ян мали багато спільного з народними зборами давніх швейцарців. Проте подальший розвиток народовладдя в Київській Русі не отримав свого логічного завершення, оскільки був перерваний татаро-монгольською навалою. І хоча в подальшому прояви елементів представницької та безпосередньої демократії були притаманні Україні на всіх етапах її історичного розвитку, на думку Н. Григор’єва, “через вороже оточення України, втрати здобутків визвольної війни 1648-1654 рр., відсутність справжніх союзників у боротьбі спочатку з польською, а згодом і російською експансіями, чвари серед козацької верхівки та соціальну неоднорідність українського суспільства не відбулося становлення національної державності” [138, с. 11].

На початку XX ст. в Україні об’єктивно не існувало реальних інститутів безпосередньої та представницької демократії, які б відповідали сучасним європейським зразкам. Державна ідеологія російського царату не передбачала можливості правового закріплення безпосередніх форм реалізації народного суверенітету. Одним з перших українських конституційних проектів, що передбачав закріплення на загальнодержавному рівні інституту безпосередньої демократії, був Основний закон “Самостійної України” Спілки народу українського, розроблений у 1905 р. Українською народною партією. Зокрема, ст. 32 цього проекту передбачала народну законодавчу ініціативу на вимогу не менше як 25 тисяч осіб, а ст. 63 закріплювала плебісцит як вибори усім

українським народом президента України. Проте, серед позитивних положень цього документу не передбачалося проведення референдумів.

Лютнева революція 1917 р. створила реальні передумови для розбудови національної державності. Діяльність Центральної Ради, зокрема проголошення нею III-го та IV-го Універсалів, а також прийняття Конституції Української Народної Республіки в 1918 р., мали доленосне значення для проголошення суверенної Української держави. Однак, Конституція УНР 1918 р. визначаючи народний суверенітет єдиним джерелом влади, все ж таки передавала його парламентові – Українським Установчим зборам. Конституція України визначала можливість дострокового розпуску Всенародних зборів за письмовою вимогою не менше ніж 3 млн. виборців. Про референдум Основний Закон України навіть не згадував.

Після створення Радянського Союзу та утвердження адміністративно-командних способів управління суб'єкти СРСР у тому числі й Українська РСР, формально не були позбавлені державного суверенітету, але конституційні акти союзних і автономних республік повинні були повністю відтворювати положення союзного законодавства. За Конституцією СРСР 1936 р. народ узагалі не визначався прямим суб'єктом державної влади, ст. 3 Основного закону говорить, що “Вся влада в СРСР належить трудящим міста та села в особі Рад депутатів трудящих” [92, с. 3]. Тотожні норми було відтворено у відповідних республіканських актах, у тому числі й у ст. 3 Конституції УРСР. Радянські конституції за своєю суттю виключали можливість проведення референдумів як на місцевому, так і на загальнодержавному рівнях. Конституція СРСР 1936 р. тлумачила референдум, по суті, як всенародне опитування.

Термінологічна казуїстика щодо поняття референдуму була виправлена лише в Конституції 1977 р. Її ст. 5 закріплювала дві форми безпосередньої демократії – всенародне обговорення та всенародне голосування (референдум СРСР): “Найбільш важливі питання державного життя виносяться на всенародне обговорення, а також ставляться на всенародне голосування [93, с. 5]. Проте законодавство СРСР не створило механізму організації і проведення

референдуму, оскільки її конституційна інституалізація була суто декларативною. У добу “перебудови” значно зросла національна самосвідомість у союзних і автономних республіках. Вирішення політичних та соціально-економічних проблем у державі, які пропонувалися союзними органами, дедалі частіше не знаходили підтримки в регіонах. Більшість радянських республік у 1989-1991 рр. проголосила декларації про державний суверенітет. Питання щодо виходу союзних і автономних республік зі складу СРСР назріло й мало бути вирішено остаточно лише через проведення республіканських референдумів. Перший закон про референдум був прийнятий у Литовський РСР 3 листопада 1989 р., а 16 жовтня 1990 р. подібний закон з’явився у Росії. Загальносоюзний закон про референдум СРСР було прийнято 27 грудня 1990 р. з’їздом народних депутатів СРСР.

Ще перебуваючи у складі СРСР, прибалтійські республіки провели загальнодержавний референдум щодо відновлення своєї незалежності та виходу зі складу радянської федерації. На цих референдумах переважна більшість населення Литви, Латвії та Естонії підтримала положення референдуму.

Єдиним способом зберегти територіальну цілісність СРСР та запобігти проведенню загальнонаціональних референдумів щодо проголошення незалежності суб’єктами радянської федерації міг бути всесоюзний референдум з питань збереження СРСР. Тому 24 грудня 1990 р. на З’їзді народних депутатів СРСР М.С. Горбачов виступив із законодавчою ініціативою проведення референдуму СРСР про збереження в оновленому вигляді Радянської федерації. З’їзд підтримав ініціативу Горбачова і прийняв постанову про збереження та оновлення Союзу як спільноти рівноправних суверенних держав. Верховна Рада СРСР, виконуючи постанову З’їзду народних депутатів СРСР від 16 січня 1991 р., призначила дату проведення референдуму СРСР на 17 березня 1991 року. Пункт 4 статті 4 Закону СРСР “Про всенародне голосування (референдум СРСР)” визначав цей референдум як “виявлення громадської думки”, а його результати за ст. 29 цього Закону не мали імперативної сили і повинні були лише враховуватися при прийнятті рішень відповідними державними органами. Це давало змогу

ініціаторам проведення референдуму в разі будь-яких його наслідків маніпулювати його результатами на свій розсуд.

Паралельно з всесоюзним референдумом на підставі Постанови Верховної Ради УРСР від 27 лютого 1991 р. в Україні було вирішено провести опитування громадської думки населення Української РСР з питання: “Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських суверенних держав, на засадах Декларації про державний суверенітет України?”. Підсумки загальносоюзного референдуму і всеукраїнського опитування виявилися парадоксальними. Зокрема за збереження СРСР проголосувало більшість громадян союзних та автономних республік – 76,4%, але в той же час 80,2% висловилося за входження УРСР до складу Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України.

Перший в історії України загальнонаціональний референдум було проведено 1 грудня 1991 р. на підставі Закону Української РСР “Про всеукраїнський та місцеві референдуми” від 3 липня 1991 р. У результаті голосування 90,3% громадян Української РСР підтвердили чинність Акту проголошення незалежності України. Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991р. надав вищій юридичній сили Акту проголошення незалежності України і, по суті став формою національного державотворення [138, с. 15-16].

Наступний референдум в історії України відбувся 16 квітня 2000 р. Конституція України 1996 р., зробила суттєвий крок у створенні конституційних гарантій права громадян вирішувати головні питання суспільного та державного життя шляхом референдуму. Так, ст. 38 Основного Закону закріпила право громадян брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах; ст. 69 визначає референдум разом з виборами основними формами безпосередньої демократії; ст. 70 говорить, що право голосу на референдумі мають громадяни України, які досягли на день їх проведення 18 років; ст. 72 обумовлює проголошення референдуму за народною ініціативою [94, с. 12-19]. Наведені конституційні положення дають широкі можливості для прийняття рішень безпосередньо народом, використовуючи референдуми, які б віддзеркалювали

інтереси людей та відображали їх очікування. Однак, як видається, референдум 16 квітня 2000 р. не можна назвати кроком до демократичної держави, побудованої на принципах народовладдя. При підготовці та проведенні референдуму мали місце численні порушення, що дали змогу ініціаторам проведення голосування отримати бажані результати. Так, усі шість пропонованих питань референдуму: 1) про недовіру нинішньому складу парламенту та можливість його розпуску у зв'язку з недовірою; 2) про закріплення Президентом права розпуску Верховної Ради в разі не сформування останньою депутатської більшості чи не ухвалення бюджету; 3) про обмеження депутатської недоторканості; 4) про зменшення кількісного складу депутатського корпусу до 300; 5) про запровадження двопалатного парламенту, одна з палат якого представляла б інтереси регіонів України; 6) про можливість ухвалення на референдумі всього тексту конституції – не мали чіткого юридичного формулювання. Як зазначалося на Всеукраїнській громадській конференції "Референдум: від громадської позиції – до громадської дії", що відбулася 18 березня 2000 року, всі питання, які виносилися на референдум, передбачали множинність відповідей на них. Юридичний зміст заплутаний і правові наслідки для позитивної відповіді на те чи інше питання не є зрозумілими [102, с. 90]. Крім цього, два з шести питань, включених главою держави до бюлетенів для таємного голосування, рішенням Конституційного Суду України були визнані такими, що не відповідають Конституції України. Це перше питання (про недовіру Верховній Раді України, висловлену шляхом референдуму, що дає підстави Президенту для розпуску Верховної Ради) і шосте (про прийняття Конституції шляхом всеукраїнського референдуму) [99, с. 89]. Зафіксовано також порушення при збиранні підписів громадян за проведення референдуму. Про це повідомив член парламентської делегації України в ПАРЄ Л. Стрижко спостерігачам від ПАРЄ. Зокрема, постановою ЦВК від 11 січня 2000 року було зареєстровано п'ять ініціативних груп з Харківської області, в тому числі й одна з м. Харкова (за адресою: вул. 17 партз'їзду 10-А) в складі 21 особи. Вже через день 13 січня ця група передала до міськвиконкому 4066 підписних листів з 69120 підписами. Таким чином, за добу кожен член цієї групи збирав

3291 підпис, тобто при цілодобовій роботі, без перерви на сон і на їжу, він повинен був би витратити на один підпис не більше 26 секунд [113, с. 7]. Однак, ЦВК не звернула увагу на ці цифри і Президент підписав указ про проведення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою. Можливість владі повністю контролювати ситуацію дав і досить тривалий термін – 10 днів для дострокового голосування. Всі наведені дані говорять про те, що досвід проведення референдуму 2000 р. був негативним і під виглядом народного волевиявлення в Україні відбувся не референдум, а плебісцит.

Слід зазначити, що серед дослідників, що займаються проблемами державотворення не має єдності, що до розмежування таких понять як “референдум” і “плебісцит”. Так, наприклад, Ф. Сафаров вважає, що термін “плебісцит” і “референдум” означає одне й теж саме. В. Кобишев відмічає, що плебісцит – це інститут міжнародного права і в цьому його різниця від референдуму [58, с. 41]. При дослідженні питання проведення плебісциту в Україні, авторка спиралась на думку таких російських дослідників як В. Маклаков, Ю. Дмитрієв, В. Комаров, які вважають, що “плебісцит – голосування формально з приводу певного законопроекту, а фактично за довіру до особистості чи до політики, яку вона проводить” [108, с. 19]. Інколи на таких голосуваннях переслідуються особисті цілі, котрі не мають нічого спільного з запропонованим на розгляд текстом. Проблема полягає в тому, що формально і юридично важко розмежувати референдум і плебісцит. Різниця полягає в цілях, які намагаються досягти за допомогою голосування. Плебісцит, крім головних, має ще і побічні цілі. Як правило вирішується не конкретне питання, а політика того чи іншого інституту держави, яка втілюється конкретною особою. Успіх плебісциту значно збільшує повноваження ініціаторів проведення голосування стосовно діючих формальних положень закону. Так, щодо референдуму 2000 р., А. Матвієнко та В. Войтенко припускали: “після 16 квітня на місці сьогоднішньої президентсько-парламентської республіки з більш-менш цивілізованою (хоча й не завжди дієвою) системою стримувань і противаг повинна постати авторитарна президентська держава з декоративним і кишеньковим парламентом” [113, с. 4-5].

Практика проведення плебісцитів з внутрішньодержавних питань відома вже давно. Плебісцитом, наприклад, було голосування з приводу державного перевороту, здійсненого президентом Другої Французької республіки Луї Наполеоном. Декрет від 2 грудня 1851 року проголошував: “Французький народ урочисто скликається ... на 14 число сьогочасного грудня, щоб прийняти або заперечити наступний плебісцит: французький народ бажає залишити владу у Людовика Наполеона Бонапарта та надає йому необхідні повноваження для вироблення конституції на засадах, запропонованих у його прокламації від 2 грудня”. Такі ж самі плебісцити були запропоновані Луї Наполеоном 7 листопада 1852 року (він отримав спадковий імператорський титул) і 8 травня 1870 року (було прийнято останню конституцію Другої імперії) [108, с. 20]. Ще один відомий політичний діяч Франції – генерал де Голь, також любив проводити подібного роду референдуми. Усі референдуми, проведені за час його правління мали плебісцитарний характер, не тільки за своїми цілями, але і тому, що він кожен раз пов’язував їх зі своєю особистістю. Питання про особисту довіру було основним на кожному голосуванні. Загроза відставки, загроза тяжких наслідків для країни у разі відмови в цій довірі, були інструментом впливу на громадську думку. До плебісцитів охоче вдавався фюрер і рейхсканцлер А. Гітлер – так само з незмінним приголомшливо переможним результатом. Референдумами до безкінечності продовжували свої повноваження численні диктатори Латинської Америки, Африки та Азії [113, с. 6]. Як бачимо, участь громадської думки у прийнятті політичних рішень через референдум сама по собі ще не є ознакою розвитку демократії. Як зазначає професор політології університету Торонто Лоуренс Ле Дюк: “Компанії референдумів, подібно до виборчих кампаній, є реальними політичними змаганнями, у яких важливу роль відіграють гроші, організація та ЗМІ” [104, с. 151]. Влада та зацікавлені групи можуть досить вдало маніпулювати громадською думкою на свою користь.

Окрім загальноукраїнських референдумів, для управління державними справами Конституція 1996 р. передбачає проведення та місцевих референдумів. Забезпечення проведення місцевих референдумів та реалізації їх рішень згідно зі

ст. 143 Основного Закону покладено на територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування [92, с. 46-47]. Проте, за всю історію незалежної України можна навести лише декілька прикладів проведеного місцевого референдуму.

Так, наприклад, 16 листопада 2008 р. у Шевченківському районі м. Києва відбувся референдум відносно збереження Шевченківського району як адміністративної одиниці. Переважна більшість мешканців району – 117, 2 тис., або 97,8% проголосували за збереження Шевченківського району, тоді як його ліквідацію підтримали лише 1884 чоловік, або 1,5% громадян [135]. На превеликий жаль, це поки що чи не єдиний проведений в Україні місцевий референдум, рішення якого було втілено життя. Цей позитивний досвід проведення місцевого референдуму не допоміг реалізувати результати наступного референдуму в Шевченківському районі м. Києва, що відбувся 17 травня 2009 р. Усі три питання, що виносилися на референдум, були підтримані мешканцями району: 1) проведення загальноміського референдуму про недовіру нинішньому міському голові столиці Л. Черновецькому – 91,93 % тих, хто прийшов на вибори; 2) проти введення платної медицини – 90,93 %; 3) проти підвищення тарифів на комунальні послуги без відповідного підвищення їхньої якості – 91,15 %. Загальна явка виборців була 58,8 %, що складає 105,8 тис. жителів району. Результати народного волевиявлення були передані Президенту України В. Ющенку, Верховній Раді, прем'єр-міністру Ю. Тимошенко, лідерам політичних сил, але так і залишилися без належної уваги.

На противагу Україні, у Швейцарії місцеві та загальнодержавні референдуми проводяться досить часто. В середньому тільки загальнонаціональні референдуми відбуваються тричі на місяць. Колишній прем'єр-міністр Франції Мішель Ронар не без гумору відзначав, що Швейцарія утримує “світовий рекорд” по проведенню виборів усіх категорій, у тому числі й референдумів, “змушуючи бути бадьорою державу всі 24 години на добу і триста шістьдесят п'ять днів на рік” [112, с. 89]. І це зауваження особливо справедливе, якщо пригадати і референдуми місцевого значення. Про їх популярність свідчить той факт, що в кантоні Во,

наприклад, протягом року проводиться в середньому десяток референдумів, а то й більше [112, с. 89]. Цікавим є досвід проведення референдумів у США. Тут не було проведено жодного загальнонаціонального референдуму, але на рівні штатів референдуми проводяться досить часто. Усі штати США, за винятком штату Делаваер, передбачають внесення поправок до конституцій штатів шляхом винесення на всенародне голосування, а в 31 із 50 штатів допускають деякі інші типи і механізми референдуму (див табл. 3.2.).

Таблиця 3.2.

Ініціативи та референдуми в окремих штатах США

Роки	1961-1980	1981-2000
Кількість	205	546

[104, с. 21].

Вітчизняні вчені В. Цветков та В. Горбатенко зазначають: є всі підстави стверджувати, що в Україні demos не виступає як суб'єкт формування цілей державного управління, йому відведено лише роль виконавця цілей і рішень усіх ланок ієрархії державної влади або чиновників різного рангу. Так, скажімо, не виносяться на всенародний референдум питання про те, яке суспільство хоче народ, якими є його реальні інтереси з основоположних проблем життєдіяльності. Натомість, щоб пограти в демократію, пропонують народу висловити думку з організаційно-технічних питань державного устрою, які покликані вирішувати органи державної влади [188, с. 133].

Загалом, на сьогодні, на думку І. Павленка, за оцінками експертів та багатьох політиків перспективи проведення в Україні легітимних референдумів є досить примарними, насамперед, через застаріле законодавство. Досі в Україні діє Законом України “Про всеукраїнський та місцевий референдуми”, прийнятий ще у 1991 р. Істотні розбіжності, що існують між Основним законом (1996) і Закон України “Про всеукраїнський та місцевий референдуми” (1991), не дають змоги провести референдум без порушення закону. Зокрема, Закон України “Про всеукраїнський та місцеві референдуми” має розбіжності із нормами Конституції України у таких питаннях:

– визначення предмету проведення референдуму. Так, у Конституції України не зазначено в переліку причин дострокового припинення повноважень Верховної Ради України та Президента України – рішення референдуму. У статті 13 Закону "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" серед питань, за якими Верховна Рада України призначає проведення всеукраїнського референдуму, вказані питання щодо “дострокового припинення повноважень Верховної Ради України, Президента України, якщо цього вимагають не менш як три мільйони громадян України, які мають право брати участь у референдумі”. Крім того, закон оперує таким поняттям, як скасування Конституції та інших законодавчих актів, а Конституція – ні.

– визначення суб’єктів ініціювання проведення всеукраїнського референдуму. У Законі, з усіх питань, які можуть розглядатися на референдумі, передбачено два суб’єкти ініціювання проведення всеукраїнського референдуму: громадяни України або народні депутати України. У Конституції – фактично один: народ України (“Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області” – стаття 72). Винятком призначення проведення референдуму Верховною Радою України з питань про зміну території України (стаття 73);

– визначення суб’єктів призначення (проголошення) проведення всеукраїнського референдуму. У Конституції України їх передбачено два: Президент України та Верховна Рада України. У Законі лише один – Верховна Рада України;

– визначення різних категорій референдумів. Зокрема, у Законі згадується окрема категорія референдумів – дорадче опитування громадян України. У Конституції цього немає.

Існують також розбіжності у використанні деяких визначень. Зокрема, джерелом фінансування підготовки та проведення референдумів є державний

бюджет України (конституційне визначення). Проте в Законі України "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" він називається "республіканський бюджет", хоча в той же час у Законі під "республікою" розуміється виключно Республіка Крим. Зустрічаються також у законі формулювання ще радянських часів: "питання, віднесені Конституцією України до відання України". Незрозумілим залишилося питання щодо імперативності (обов'язковості) рішень, прийнятих на референдумі [132].

Протягом 2008 р. народними депутатами було зроблено спробу подолати ці розбіжності, зокрема на розгляд Верховної Ради України виносилися два проекти Закону України "Про всеукраїнський референдум" (О. Лавриновича та Ю. Ключковського), два законопроекти про внесення змін та доповнень до Закону України "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" (Л. Бірюка) та проект Закону України "Про територіальну організацію виборів та референдумів в Україні" (Ю. Ключковського та С. Подгорного). Проте всі ці проекти мали ряд недоліків і, в результаті, не були розглянуті Верховною Радою України. Остання спроба прийняти Закон України "Про всеукраїнський референдум" (О. Лавриновича) від 18.01. 2008 р. № 1374 відбулася п'ятого липня 2009 р. Однак президент вотивав прийнятий Верховною Радою Закон України "Про всеукраїнський референдум" внісши до нього ряд поправок. 17 листопада 2009 р. Верховна Рада України відхилила Закон України "Про всеукраїнський референдум" разом із поправками президента.

Одним із найбільш динамічних і насичених політико-культурних процесів, що розгорнувся у незалежній Україні, є творче запозичення світового досвіду суверенного і демократичного життя. На думку вітчизняних дослідників (О. Рудакевич, М. Гутор), принципове значення для формування майбутньої політичної культури має самовизначення України як середньоевропейської держави, а не елемента євразійського простору. Тому на особливу увагу заслуговує досвід становлення політичної культури Чехії, Італії, Німеччини, Швейцарії тощо.

Так, поряд із референдумами в законодавстві та практиці зарубіжних країн зустрічаються й інші форми безпосередньої демократії, де громадська думка може досить суттєво брати активну участь у політичному управлінні. Схожим на референдум є народне вето. Народне вето (його ще можна назвати референдумом, що відмінняє) – це голосування виборців з метою ліквідації закону що вже вступив у силу, діючого (зазвичай без зазначення строку дії) закону або будь-якого іншого акту. Виборці, висловившись за скасування закону, забороняють, накладають вето на його діяльність. Ініціаторами вето можуть виступати як виборці, так і адміністративно-територіальні одиниці держави. Вперше народне вето було застосовано в швейцарських кантонах у першій половині XIX ст. Нині можливість проведення голосування у формі народного вето передбачає Конституція Італії 1947 р., ст. 75 говорить, що за вимогою “п’яти тисяч виборців або п’яти обласних рад призначається народний референдум для скасування, повністю або частково, закону або акту, що має силу закону” [91, с. 122]. Звичайно, народне вето не може відмінити будь-які закони та законодавчі акти. За Конституцією референдум не допускається щодо до законів про податки і бюджет, про амністію та помилування, про повноваження і ратифікацію міжнародних договорів. Щодо України, то в нашій державі немає практики відхилення прийнятих відповідними органами законів. Значна більшість населення вважає, що громадяни нічого не можуть зробити проти рішення, яке утискає їх законні права. Можна навести дані соціологічних опитувань, що проводилися Інститутом соціології НАН України з 2000 по 2006 р. (Див. табл. 3.3.).

Таблиця 3.3.

Якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає ваші законні права та інтереси, чи змогли б Ви щось зробити проти такого рішення?

	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2008
Нічого не зміг би зробити	66,2	65,8	70,7	69,0	57,1	63,2	64,4
Важко сказати	29,7	26,9	23,4	24,7	33,4	28,6	27,1
Так, зміг би щось зробити	4,0	7,3	5,6	6,2	9,4	8,2	8,5
Не відповіли	0,1	0,1	0,3	0,1	0,1	0,1	-

[175, с. 23; 176, с.18; 131].

Як видно з наведених даних, в Україні переважна більшість громадян вважає, що вони не в змозі якось вплинути на прийняте урядом рішення, яке суперечить їх законним інтересам, і лише 5,6 % (у середньому) вважають, що зможуть це зробити. Невтішні результати були отримані також при опитуванні громадян щодо їх можливостей відхилити аналогічне рішення, прийняте місцевою владою (див. табл. 3.4.).

Таблиця 3.4.

Якби аналогічне рішення ухвалила місцева влада, чи змогли б Ви щось зробити проти такого рішення?

	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2008
Нічого не зміг би зробити	60,1	55,8	56,4	54,9	46,2	50,3	53,1
Важко сказати	32,5	32,9	31,1	31,7	36,6	32,9	31,1
Так, зміг би щось зробити	7,3	11,2	12,3	13,3	17,2	16,7	19,5
Не відповіли	0,0	0,2	0,1	0,2	0,1	0,1	-

[175, с. 23; 176, с. 19; 131].

Як бачимо з таблиці, на місцевому рівні громадськість вважає, що має дещо більші можливості впливу на рішення влади, ніж на загальнонаціональному. Хоча залишається також великий відсоток людей, які впевнені, що нічого не змогли б зробити.

Не змінилася ця динаміка і у 2009 р., на запитання “Як Ви вважаєте, чи можуть такі люди як Ви впливати на владу і ухвалення рішень” відповіді респондентів розподілилися наступним чином: (див. табл. 3.5.).

Таблиця 3.5.

Як Ви вважаєте, чи можуть такі люди як Ви впливати на владу і ухвалення рішень

Ні, не зможуть ніколи	53,5
Зможуть, але дуже рідко	30,3
Зможуть і вельми часто	4,0
Зможуть практично завжди	1,6
Важко відповісти	10,8

[177, с. 520].

Зустрічається, хоча й рідко, така форма змішаної демократії, як народний вибір. Виборцям дозволяється самостійно обрати один із кількох запропонованих законів чи інших актів, який на їхню думку, є кращим. Ця форма змішаної демократії з’явилася спочатку в США, а згодом “перекочувала” до Європи. Серед європейських країн процедуру народного вето на національному рівні передбачає Конституція Швейцарії. Згідно зі ст. 121 Конституції, за народною ініціативою, що підкріплена підписами 100 тис. виборців, можна вимагати включення, скасування або змін статей діючого Основного закону. “Якщо вимога надана у вигляді розробленого проекту і Федеральні збори з цим проектом погоджуються, то останній передається на ухвалення народу і кантонів. Якщо Федеральні збори не погоджуються з проектом, то вони можуть виробити окремий проект або запропонувати народу відхилити наданий ініціативний проект і подати на голосування свій власний контр проект або свою пропозицію відхилити запропонований проект – одночасно з проектом, вихідним від народної ініціативи” [95, с. 256]. Процедуру вибору проекту або контрпроекту Конституція детально регламентує: “Якщо Федеральні збори виробляють контрпроект, то виборцям в одному і тому ж бюлетені повинно бути запропоновано три питання. Кожен виборець може вказати без будь-яких пересторог: 1) чи віддає він перевагу проекту, що виходить від народної ініціативи, діючим положенням; 2) чи віддає

він превагу контрпроекту діючим положенням; 3) який із двох текстів повинен вступити в силу у випадку, якщо народ і кантони оберуть обидва проекти, а не діючи положення” [95, с. 257].

Конституції Іспанії (1978 р.), Австрії (1920 р.) передбачають ще одну форму безпосередньої участі громадської думки у прийнятті важливих рішень – народна ініціатива. Народна ініціатива – це надане законом певній кількості виборців право запропонувати парламенту (чи будь-якій представницькій установі) або виборчому корпусу прийняти, змінити або відмінити конституцію, закон чи будь-який інший акт [112, с. 26]. Так, стаття 41 Конституції Австрійської Республіки говорить, що “Кожна пропозиція, яка надійшла від 100 000 громадян, які мають право голосу, чи від однієї шостої громадян трьох земель, які володіють правом голосу (народна ініціатива), повинна бути надана Центральній виборчій комісії на обговорення Центральною радою” [90, с. 36]. Інститут народної ініціативи передбачає поряд зі звичайною, спеціальну процедуру, він надає можливість певним політичним чи ідеологічним течіям, що існують у суспільстві, пропонувати свої рішення, навіть якщо ці течії не представлені в законодавчих установах. Така ініціатива дає можливість реагувати на суспільні потреби, які з певних причин не отримали відображення у виборному органі. З іншого боку, вона сприяє розвитку зацікавленості виборців у державних справах.

Вибори є ще одним демократичним інститутом, який дозволяє громадській думці безпосередньо брати участь у формуванні політичної влади. Перш, ніж оцінити рівень участі громадян України у прийнятті рішень шляхом участі у політичних виборах, розглянемо типологію виборів, яку запропонував російський дослідник В. Амелін.

Залежності від ступеня взаємодії громадської думки і держави В. Амелін виділяє такі типи виборів. Перш за все це вибори, де громадська думка цілком і повністю підпорядкована державі. Такого типу вибори проходили в тоталітарних державах. Вони були певною декорацією для вже заздалегідь прийнятих партійними органами рішень про склад кандидатів у депутати і характер їх програм. За таких умов виборці фактично не знають ні програм цих кандидатів, ні

їх особистих якостей; при цьому вони виступають не як представники виборців, а як представники держави. Такими, на думку В. Амеліна, були вибори до Верховної Ради СРСР. Як показує аналіз депутатського корпусу Верховної Ради СРСР 7-го, 9-го і 11-го скликання, серед депутатів можна було спостерігати досить високий відсоток партійних і державних функціонерів, генералів, а також робітників та селян. Належність до вищого органу влади було функцією номенклатурної посади або офіційною ідеологемою про державу робітників та селян. Через свою масовість такий депутатський корпус дозволяв вдало здійснювати регулювання політичної активності та видимість підтримки режиму.

Виборів другого типу притаманне намагання держави враховувати громадську думку і водночас з тих чи інших причин нездатність здійснити це. Так, у країнах Латинської Америки за півтора століття було проведено більше 500 переворотів. Причому кожен переворот ліквідував результати попереднього. Роль виборів у цих країнах не велика. В інших державах, що розвиваються механізм виборів залежить від сили традицій, котра визначає і вибір кандидатів у депутати, і спосіб голосування за них. Соціально-політична нестабільність і панування в суспільстві традицій не дозволяє нормально функціонувати такому механізму, як вибори.

Нарешті, в рамках демократичних режимів громадська думка виступає рівноправною силою щодо державних структур: вона може впливати на них, інкорпорує туди своїх обранців. Поведінка кандидатів у депутати і виборців характеризується як автономна і цілераціональна. Вважається, що виборці у змозі оцінити обіцянки кандидатів та їх можливості, в тому числі і їх особисті якості, аби зробити правильний вибір. Демократичним виборам притаманна змагальність кандидатів у депутати за голоси виборців, тому кінцевий результат заздалегідь невідомий [4, с. 164-165].

У незалежній Україні політичні вибори почали проводитися починаючи з 1994 р. Уже з упевненістю можна сказати, що вибори в Україні є стабільним інститутом політичної системи і закріплені низкою правових гарантій. Про це свідчать прийняті Верховною Радою Закони України “Про вибори президента

України”, “Про вибори народних депутатів в Україні”, “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим”, “Про вибори народних депутатів місцевих рад та сільських, селищних та міських голів”.

З’ясуємо чи справді, в Україні вибори є тим демократичним механізмом, через який громадяни можуть здійснювати реальне управління державою? Так, дані загальноукраїнського опитування, проведеного Фондом “Демократичні ініціативи” і компанією “СОЦИС” з 6 по 19 серпня 2002 р. та у грудні 2007 р. разом з фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” свідчать, що порівняно з 1989 р. зменшилася кількість виборців, які вірили у свою здатність шляхом виборів змінити життя на краще (24 % – 2002 р., 26 % – 2007р.), у 2002 р. найбільше було тих, хто вважав, що вибори нічого не змінять (54 %), існують також і виборці, які вважають, що вибори лише погіршать політичну ситуацію у країні (ив. табл. 3.5.).

Таблиця 3.5.

Сподівання населення на те, що вибори до Верховної Ради дадуть змогу поліпшити ситуацію в Україні (%)

	Квіт. 1998	Серп. 2002	Груд. 2007
Вибори дадуть змогу поліпшити ситуацію	29	24	26
Вибори нічого не змінять	42	54	37
Вибори лише погіршать ситуацію	6	5	18,5
Важко відповісти	22	17	18,5

[21, с. 10; 147].

Пояснити таку ситуацію можна тим, що при проведенні виборів в Україні відбувалися численні порушення, які фіксувалися різноманітними громадськими організаціями, зокрема Комітетом виборців України, засобами масової інформації, представниками різних політичних сил і просто пересічними громадянами. Це призвело до того, що кількість тих, хто вірить у чесність проведення виборів, є досить незначною. Так, наприклад, у квітні 1998 р. у чесність проведення виборів вірило 20 % громадян, а у листопаді 2002 р. таких залишилося лише 9 % громадян. [21, с. 11].

Водночас громадяни не схильні й до крайніх оцінок проведення виборів. Звичайно, навряд чи можна було б очікувати значної кількості тих, хто вважав би вибори – 2002 “повністю демократичними” – подібну характеристику дали лише 6% опитуваних. Але і “абсолютно не демократичними” їх вважало 28 % опитуваних. Переважала в опитуванні поміркована оцінка виборів як “частково демократичних” (51 %) [21, с. 11].

Суперечливо оцінили громадяни також вибори до парламенту 2006 р.: лише 8 % впевнені, що вибори пройшли чесно, без підтасувань, в основному – 43 % вважають, що були окремі порушення, але вони не вплинули на загальний результат [149]. Стосовно виборів Президента України 2010 р., то як повідомив директор Київського міжнародного інституту соціології В. Паніотто, лише 7 % громадян повідомили, що вибори пройдуть чесно, без фальсифікацій [66].

Не дивно, значна частина українців вважають, що проведення виборів в Україні лише створює видимість демократії. Так, у 2002 р. лише меншість опитуваних (22 %) визначила вибори як прояв “демократичності політичної системи”, натомість більшість (58 %) приєдналися до судження, що проведення виборів в Україні покликане лише “створити видимість демократії”.

Дещо змінилася ситуація на краще під час проведення парламентських виборів 2006 р. Так, збільшилась кількість тих, хто вважає, що вибори в Україні це прояв демократичності політичної системи (35 %) і зменшилась кількість громадян, які вважають, що вибори лише створюють видимість демократії (48 %) (див. табл. 3.6.).

Таблиця 3.6.

Думки населення, щодо демократичності виборів в Україні (%)

З яким судженням згодні	2002	2006
Проведення виборів – це прояв демократичності політичної системи	22	35
Проведення виборів в Україні намагання лише створити видимість демократії, якої насправді у нас не має	58	48
Важко сказати	20	17

[21, с. 10; 148].

Причина такого ставлення громадян до виборів в Україні напевно полягає в тому, що у 2007 р. більшість населення (47 %) не вважала вибори реальним механізмом впливу громадян на владу (протилежну думку поділяє 40 %) [148]. У 2008 р. кількість тих, хто не вважає вибори реальним механізмом впливу громадян на владу, ще збільшилась (див. табл. 3.7.).

Таблиця 3.7.

Чи згодні Ви з тим, що вибори в Україні є реальним механізмом впливу громадян на владу?(%)

Зовсім не згодний	32,6
В основному не згодний	26,7
Важко сказати, згодний чи ні	21,3
В основному згодний	15,6
Повністю згодний	3,8

[149].

Слід зазначити, що населення не має чіткої позиції щодо того, що заважає виборам стати реальним механізмом участі у здійсненні влади. Думки населення розподілилися між відповідями: “Невиконання тими, кого обрали, своїх виборчих обіцянок” – (44 %), “Відсутність постійного громадянського контролю за діяльністю влади” – (34 %) [148]. На думку В. Шевченка, в Україні виявився

загальний парадокс виборної секулярної влади. Суть його полягає в тому, що вільні вибори не гарантують утворення влади, яка б цілком влаштувала суспільство. Найдемократичніше обрані президенти, парламенти, уряди, навіть строго дотримуючись наявного в державі законодавства, спроможні приймати рішення і діяти всупереч тим проектам, що були визнані і підтримані виборцями. Демократичне урядування в Україні виявило розбіжності між очікуваннями населення, коли воно обирало державне керівництво, і тим, як влада насправді керує після виборів [192, с. 45]. На нашу думку, одна з причин такого парадоксу полягає у низькій політичній культурі як представників влади, що були обрані на керівні посади і які не несуть відповідальності за свої дії, так і виборців, що обирають владу за популістськими гаслами, не враховуючи їх реальні професійні можливості.

Таким чином, спираючись на типологію виборів, запропоновану російським дослідником В. Амеліним, можна зробити висновок, що в Україні вибори мають усі формальні ознаки демократії, але, на жаль, вони ще не є реальним механізмом участі населення у здійсненні влади.

Питання опосередкованого використання громадської думки у політичному управлінні та прийнятті політичних рішень в Україні на сьогодні дослідити досить складно. Постійних, цілеспрямованих та науково обґрунтованих досліджень цього процесу в Україні майже немає.

Певне уявлення можна скласти на основі опитування лише групи народних депутатів ще другого скликання Верховної Ради України. Зі ста опитаних народних депутатів 61 % депутатів вказали, що для успішної депутатської діяльності їм не вистачає інформації про стан громадської думки. Водночас, на запитання про те, що перш за все сприяє покращенню законопроектів у ВР, тільки 20% народних депутатів вказали на проведення репрезентативних опитувань населення за даними законопроекту. Більшість опитаних народних депутатів України (62 %) вважали, що їх особисті позиції з багатьох питань співпадають з думкою виборців. У тих випадках, коли позиція виборців не збігалася з думкою депутатів, такі розбіжності пояснювалися: по-перше, тим, що думки виборців

часто мають односторонній характер, оскільки вони не володіють достатньо повною і достовірною інформацією (53 %); по-друге, тим, що думки виборців не враховують можливостей і наслідків їх реалізації (41 %); по-третє, що в позиціях виборців переважають емоції (24 %); по-четверте, тим, що певні питання належать до сфери компетенції спеціалістів (11 %) [121, с. 45-46]. Усе це, очевидно, не сприяє покращенню взаєморозуміння між депутатами та виборцями.

Про недостатній рівень використання громадської думки у процесі прийняття політичних рішень можуть свідчити наступні результати соціологічного опитування (див табл. 3.8.).

Таблиця 3.8.

Якою мірою в діяльності владних інститутів реалізовані наведені принципи (за п'ятибальною шкалою, де “1” означає, що принцип зовсім не реалізований, а “5” реалізований повною мірою)

Принцип	Президент України	Верховна Рада України	Кабінет міністрів України	Судові органи
Залучення громадян до процесу вироблення і прийняття рішень	2,6	2,2	1,9	1,6

[172, с. 73].

Важливим позитивним кроком до використання громадської думки в політичному управлінні, прийнятті рішень стала поява ряду юридичних актів. Зокрема це Указ Президента України від 31 липня 2004 р № 854 “Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики”, Указ Президента України від 15 вересня 2005 р. № 1276 “Про залучення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики”, Постанова Кабінету Міністрів від 15 жовтня 2004 р. № 1378 “Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики”. Останньою, що була прийнята у 2009 р., є Постанова Кабінету Міністрів від 26 листопада № 1302 “Про додаткові заходи

щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики”.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України “Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” для ефективної участі громадян та їх об’єднань в управлінні державними справами, здійснення громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади, а також забезпечення відкритості та прозорості таких органів, сприяння розвитку громадянського суспільства Кабінет Міністрів України постановив при центральних і місцевих органах виконавчої влади створити громадські ради. Громадська рада відповідно до покладених на неї основних завдань:

- готує і подає органу виконавчої влади, при якому вона утворена, пропозиції щодо проведення консультацій з громадськістю, бере участь у їх організації;

- подає органу виконавчої влади, при якому вона утворена, під час проведення ним консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики обов’язкові для розгляду пропозиції та зауваження;

- здійснює громадський контроль за станом урахування органом виконавчої влади, при якому вона утворена, пропозицій та зауважень громадськості;

- вносить пропозиції щодо удосконалення діяльності органу виконавчої влади, при якому вона утворена, з питань, що стосуються суспільно-економічного розвитку держави та інтересів широких верств населення, захисту прав і свобод громадян та громадських об’єднань, проведення політичної реформи, формування стратегій національної безпеки, розроблення галузевих і регіональних програм, участі громадян у формуванні та реалізації державної політики, забезпечення прозорості та відкритості діяльності органів виконавчої влади, підвищення кваліфікації державних службовців;

– проводить громадську експертизу проектів нормативно-правових актів, що розробляються органом виконавчої влади, при якому вона утворена, і подає за її результатами пропозиції та зауваження;

– інформує громадськість про свою діяльність, прийняті рішення та стан їх виконання [143].

Хотілося б зазначити, що останній пункт є особливо важливим для налагодження партнерських взаємовідносин між владою і громадською думкою. Дуже часто суспільство просто не знає, які рішення були прийняті на основі консультацій з громадськістю, вивчення результатів опитування громадської думки. Як зазначає Н. Ротар, в Україні сьогодні “не розроблено і законодавчо не визначено механізмів інформування про врахування владою результатів обговорення” [152, с. 82].

В економіці ефективність управління вимірюється прибутками, в політиці – рівнем довіри до владних структур. Якщо влада приймає рішення з урахуванням інтересів і думки народу, то, звичайно, вона буде користуватися великим ступенем довіри з боку своїх громадян. Фондом “Демократичні ініціативи” було проведено соціологічне опитування щодо рівня довіри громадян до державних інститутів (див. табл. 3.9.).

Таблиця 3.9.

**Рівень довіри громадян України до державних інституцій (%) грудень
2007 р.**

	Президентові України	Верховній Раді України	Уряду України	Місцевій владі
Цілком довіряю	9,8	5,1	14,8	5,0
Переважно довіряю	26,6	23,7	24,3	30,9
Переважно не довіряю	22,3	24,3	20,8	27,2
Зовсім не довіряю	31,2	23,6	32,1	23,5

Не визначилися	10,1	23,3	7,9	13,7
----------------	------	------	-----	------

[147].

Як видно з таблиці, Президент, Уряд, Парламент, місцеві органи влади мають доволі низький рівень довіри з боку населення України. Громадяни переважно не довіряють вищим органам державної влади і тому досить низько оцінюють їх діяльність. В таблиці 3.10. наведена оцінка діяльності влади у 2009 р.

Таблиця 3.10.

Оцінка діяльності влади (2009)

оцінка	Президент України	Верховна рада	Кабінет міністрів
Позитивно чи скоріше позитивно	7,8	6,6	12,2
Незадовільно чи скоріше незадовільно	90,1	89,2	83,6

[115].

Визначаючи місце та роль громадської думки у взаємовідносинах із владою автор долучається до слів В. Степаненка, який зазначає, що в Україні громадська думка поки що виконує функцію захисного поля громадянських інтересів. Це скоріше інститут громадянського спротиву влади, ніж її потенційний партнер, орієнтований на конституційне відстоювання суспільного інтересу і на повноцінний діалог з владою, а також контроль над нею [165].

Важливим є питання про перспективи розвитку громадської думки, які б дали поштовх для подальшого процесу демократизації в Україні та формування демократичної політичної культури. Спробуємо окреслити основні напрямки, в яких можливий розвиток громадської думки як чинника демократизації політичної культури в Україні.

По-перше, рівень розвитку демократії в сучасних суспільствах визначається рівнем розвитку громадянського суспільства. Розвинене громадянське суспільство передбачає існування і функціонування великої кількості незалежних від держави різноманітних громадських об'єднань, професійних організацій, асоціацій, творчих спілок, недержавних каналів теле та радіомовлення тощо. Усе це створює

можливості для формування та активної діяльності стабільних, організаційно оформлених, достатньо компетентних суб'єктів громадської думки.

По-друге, історичний досвід багатьох країн свідчить, що всі намагання кардинально оновити суспільне життя були приречені на невдачу, якщо не підкріплювалися активним залученням громадян до вироблення рішень та їх втіленням у життя. Створюючи сприятливі умови для подолання соціальної апатії, інертності мас, політичного відчуження, розкриття творчого потенціалу, формування у громадян країни глибокої зацікавленості участю в політичному житті, можна побудувати суспільство, яке буде виступати разом із владою дієвим суб'єктом в управлінні суспільно-політичними процесами та прийнятті рішень.

По-третє, громадська думка населення повинна обов'язково враховуватися органами державної влади у процесах політичного управління та прийняття політичних рішень. Таке використання громадської думки органами державної влади повинно забезпечуватися низкою демократичних гарантій. Можна виділити політичну, юридичну та суспільну гарантії [156, с. 126].

Носієм політичної гарантії є політичні партії. Статус політичних партій зобов'язує їх забезпечувати взаємодію державних органів і громадської думки. Політичні партії повинні стати акумуляторами різноманітних поглядів і думок громадян для того, щоб захищати і реалізувати інтереси і волю своїх виборців через діяльність у вищих органах державної влади.

Під юридичними гарантіями мається на увазі наявність правових норм, що встановлюють обов'язковість використання громадської думки органами державної влади. Перш за все необхідно передбачити потребу державних органів усіх рівнів щодо своєчасного ознайомлення посадових осіб з інформацією, отриманою в результаті вивчення громадської думки. А також налагодити постійний контроль за станом обліку та реалізації громадської думки цими органами. Можливе створення комісіями Верховної Ради, міністерствами, місцевими органами самоврядування бюлетенів обліку і реалізації громадської думки.

Суть суспільної гарантії зводиться до того, що сама громадська думка має впливати на державні органи з метою реалізації ними пропозицій, вимог та зауважень громадян. З цією метою важливим є проведення публічних обговорень щодо стану обліку та використання громадської думки. Громадськість повинна мати можливість висловити своє ставлення до того, як і наскільки влада використовує думку громадян у політичному управлінні та прийнятті політичних рішень.

По-четверте, формування і функціонування демократичного суспільства передбачає активність та ініціативу знизу. Саме широке залучення громадської думки до процесів місцевого врядування, вирішення громадянами власних регіональних проблем надасть можливість людям якнайшвидше, відчутти реальну спроможність вплинути на процеси, що відбуваються у їхньому місті, селищі, районі. Поки що громадяни України не вважають себе активними суб'єктами соціально-політичного процесу, що можуть вплинути на ситуацію на якомусь рівні, у тому числі й на місцевому. На реальну участь у вирішенні питань, що стосуються розвитку області і міста, вказали лише 14 % респондентів [15, с. 114]. Крім того, не зважаючи на те, що протягом 2006 р. 56 % громадян брали участь у виборах на обласному рівні і 58 % на рівні населеного пункту, 84 % опитаних негативно оцінили свою участь у вирішенні питань, що стосуються розвитку області чи свого населеного пункту [15, с. 113].

По-п'яте, для легітимного проведення всеукраїнських та місцевих референдумів необхідно привести у відповідність із чинною Конституцією норми Закону України "Про всеукраїнський та місцеві референдуми" від 3.07.1991 р. № 1286-ХІІ. У першу чергу щодо: визначення предмету проведення референдуму; визначення суб'єктів ініціювання проведення всеукраїнського референдуму; визначення суб'єктів призначення (проголошення) проведення всеукраїнського референдуму; унормування, відповідно до Конституції України, визначень, які – використовуються у Законі.

Висновки до розділу 3

Отже, вже в перші роки незалежності України було створено достатні умови для вільного формування, вираження та існування громадської думки. У країні на законних підставах діє велика кількість незалежних від держави ЗМІ, відсутня цензура на опозиційну думку, люди можуть вільно висловлювати власні переконання, обмінюватися поглядами, а також отримувати різнобічну інформацію щодо суспільно-політичних питань.

Проаналізувавши та порівнявши участь громадської думки в політичному управлінні через основні види безпосередньої демократії розвинених зарубіжних країн та України, можна зробити такі висновки:

- рівень розвитку демократії та, відповідно, демократичної політичної культури залежить від реальної можливості впливу громадської думки на формування політичної влади, прийняття нею важливих політичних рішень;

- дослідження громадської думки свідчать, що в Україні проведення регулярних політичних виборів ще не є ознакою демократичності країни;

- відсутність досконалого законодавства гальмує проведення загальнонаціональних референдумів, що ж до місцевих референдумів, то можна фіксувати лише поодинокі випадки;

- досвід зарубіжних країн свідчить, що крім виборів та референдумів існують також інші види безпосередньої демократії, через які громадська думка може брати участь у прийнятті політичних рішень: народне вето, народний вибір, народна ініціатива. Однак практика їх використання в Україні відсутня.

Питання опосередкованої участі громадської думки у прийнятті політичних рішень, в Україні, є малодослідженим. Створена достатня нормативно-правова база, яка дозволяє забезпечити вивчення, аналіз, систематизацію, узагальнення результатів опитування громадської думки. Однак це не гарантує використання інформації, що надає громадська думка державним органам, у процесах управління і прийняття політичних рішень. Якщо ж політичні рішення і приймаються з урахуванням громадської думки, то, на жаль, громадськість про це мало поінформована. Як результат, переважна кількість громадян України вважає,

що представники влади не рахуються з інтересами народу і висловлюють до них досить низький рівень довіри. А відтак, переважна кількість громадян не задоволені діяльністю влади. Для обов'язкового врахування органами державної влади громадської думки у процесах політичного управління та прийняття політичних рішень необхідне існування низки демократичних гарантій: політичної, юридичної та суспільної.

ВИСНОВКИ

Отримані наукові результати дослідження дали змогу сформулювати такі висновки.

Вивчення наукової та публіцистичної літератури свідчать, що після руйнування радянської політичної системи, сформувався суттєвий інтерес до проблем громадської думки. Разом з тим, більшість сучасних досліджень присвячено розгляду громадської думки як об'єкта впливу ПР-технологій, і меншою мірою, як чинника, що активно впливає на формування політичної культури і рівноправного партнера політичної влади, який прямо чи опосередковано може брати участь в політико-культурних процесах в Україні.

Протягом тривалого історичного періоду дослідження громадської думки, постійно змінювалися підходи до розуміння її сутності. В сучасній зарубіжній та вітчизняній науковій літературі існує велика кількість визначень громадської думки, що пояснюється її складною внутрішньою структурою та впливами історичних і політичних обставин, у яких відбувалося вивчення цього явища. Найбільш поширеним, на сьогодні, є розуміння громадської думки як стану масової суспільно-політичної свідомості, одного зі структурних рівнів політичної культури.

Аналіз існування громадської думки свідчить, що вона властива будь-якому типу політичного режиму та відповідному типу політичної культури.

За тоталітарно-авторитарного типу політичної культури громадська думка має дещо іншу природу і функції, ніж за демократичного. У тоталітарно-авторитарному типі політичної культури їй притаманні такі риси:

- громадська думка як така розробляється у верхніх ідеологічних структурах влади і широко розповсюджується серед населення;
- формується на основі маніпулювання свідомістю людей та жорсткого централізованого програмування;
- монолітність та одноманітність, відсутність плюралізму думок та опозиційної думки;

– основна функція – захист існуючої влади від критики та повна підтримка з боку громадської думки дій тоталітарної держави;

– громадська думка використовувалася як важливий елемент у механізмі репресій, насильства над людьми.

За демократичного типу політичної культури громадській думці притаманні такі риси:

– відсутність єдиного центру формування громадської думки;

– громадська думка не контролюється владою, громадськість може самостійно обирати об'єкти формування громадської думки і висловлювати власну позицію щодо них;

– громадська думка формується у процесі масової комунікації на основі індивідуального чи колективного досвіду;

– існує плюралізм думок, опозиційна громадська думка.

Важливою рисою демократичної політичної культури є рівень розвитку партнерських відносин з громадськістю. У сучасних демократичних суспільствах встановленням двосторонніх зв'язків між організацією та громадськістю покладено на ПР. Найголовнішими завданнями ПР по відношенню до громадської думки є її вивчення, аналіз, використання та вироблення методів впливу на неї. Можна сказати, що взаємодію між ПР і громадською думкою можна розглядати у двох напрямках: 1) громадська думка як партнер ПР; 2) громадська думка як об'єкт впливу ПР.

У першому випадку відбувається двостороння взаємодія між громадською думкою та ПР. Служби ПР, що існують у різних політичних організаціях (уряд парламент, політичні партії), достовірно і систематично інформують громадськість про результати своєї роботи, плани, питання, що розглядаються. Це, у свою чергу, дає можливість сформуватися компетентній громадській думці відносно роботи певної політичної організації, а також бути обізнаною стосовно важливих суспільно-політичних проблем. Вивчення ПР-службами такої громадської думки надає відповідним органам правдиву, об'єктивну інформацію, яку потім вони можуть використовувати у своїй діяльності.

Іншим напрямком діяльності ПР-служб є вироблення методів та заходів, за допомогою яких можна впливати на громадську думку і отримувати заплановані результати.

Найбільш простим та ефективним способом, що застосовується тисячоліттями є маніпулювання. У недемократичних суспільствах здійснення впливу на громадську думку відбувається, як правило, за рахунок маніпулювання, жорсткого програмування свідомості. Тоталітарна агітація та пропаганда не дають людині альтернативного вибору, треба думати і діяти так, як того вимагає влада.

Іншим способом впливу на громадську думку дослідники вважають переконання. Переконання є більш демократичним і гуманним способом впливу, оскільки демократичне суспільство базується на інших моделях впливу. Вся система впливу на громадську думку має дещо інший характер, хоча результат впливу як при маніпулюванні, так і при переконанні залишається одним і тим же – змінити громадську думку або зберегти вже існуючу. Крім того, досить важко відрізнити переконання від маніпулювання, оскільки вони можуть використовувати одні й ті ж прийоми.

У сучасному політичному житті України, ПР-служби намагаються радше впливати на громадську думку (досить часто за допомогою “чорного ПР”), а не налагоджувати з нею партнерські відносини. Хоча, налагодження дружніх, партнерських зв’язків з громадською думкою та використання способу переконання як засоби впливу на неї є суттєвою ознакою демократичної політичної культури.

З 90-х років ХХ ст. в Україні відбуваються складні суспільні процеси, в яких формуються засади демократичної політичної культури. Для оцінки рівня розвитку демократії та політичної культури в Україні було обрано ряд критеріїв: а) можливість вільного висловлення громадянами своїх думок, поглядів, позицій, тощо; б) участь громадської думки в основних формах прямої та представницької демократії; в) наявність законодавчої бази, яка закріплює ролі та прерогативи громадської думки. Відповідно до вище названих критеріїв можна зазначити, що сьогодні, в Україні справді існує свобода вираження громадської думки. Вона

функціонує через розгалужену систему каналів висловлення думок (різноманітні, незалежні від держави ЗМІ, особисті звернення громадян до владних структур через листи, телеграми, Інтернет та ін., можливість відкрито заявляти про свою думку на мітингах, страйках, демонстраціях тощо), через яку громадяни можуть висловлювати свою позицію, погляди, переконання, заявляти про власні інтереси, критикувати органи влади.

Важливим явищем у політичній культурі України є факт вільного висловлення та функціонування опозиційної громадської думки щодо внутрішніх та зовнішніх процесів у державі. Поряд із цим, до сьогодні держава не забезпечила законодавче оформлення існування опозиційної громадської думки в політико-культурному та суспільному середовищі. У зв'язку з цим однією з нагальних політичних проблем є прийняття закону про опозицію.

Безпосередня участь громадської думки в політичних процесах відбувається через форми прямої демократії: референдуми та вибори.

Організація та проведення референдумів в Україні супроводжується рядом проблем. По-перше, ініціювання, організація проведення, та реалізація одержаних результатів всеукраїнського референдуму від 16 квітні 2000 р. здійснювалися в умовах відсутності належного законодавчого оформлення. В Україні не було і немає до сьогодні нового закону про всеукраїнський та місцеві референдуми.

На сьогодні, в Україні діє Закон України “Про всеукраїнський та місцевий референдуми”, прийнятий 3 липня 1991 р., який застарів, бо приймався на базі Конституції 1978 р. і вже не відповідає новим нормам Основного закону 1996 р. Україна нині залишається чи не єдиною європейською державою, де норми Конституції передбачають проведення загальнодержавного референдуму, тим часом як закон про референдуми залишається фактично недіючим. За таких обставин громадяни України як первинний суб'єкт влади не можуть у повному обсязі реалізувати свої політичні права.

По-друге, місцеві референдуми проводилися лише у поодиноких випадках, що істотно зменшувало можливість громадян відчувати себе частиною політичного процесу як на загальнодержавному так і місцевому рівнях.

По-третє, за відсутності належної практики проведення референдумів в Україні обмежує можливість громадян впливати на ті рішення державної і місцевої влади, що утискають їх законні права. Досвід сучасних країн свідчить, що не маючи достатніх інституційних можливостей впливу на органи влади, громадська думка намагатиметься реалізувати цей вплив через неінституційні канали (мітинги, страйки, демонстрації тощо). Це може призвести до насилля з боку громадської думки, яке виражається в тиску на органи влади.

Однак слід обов'язково зазначити, що хоча референдуми і є вельми привабливими для прихильників прямої демократії, використовувати їх слід дуже обережно, оскільки існують великі можливості для маніпулювання як під час проведення референдуму, так і самими результатами народного волевиявлення.

З часу незалежності в Україні регулярно проводяться вибори, починаючи з 1994 р. Однак, як свідчать результати соціологічних досліджень, лише невелика кількість громадян вірять у чесність проведених в Україні виборів та їх здатність змінити життя на краще. А отже переважна більшість українців вважають проведення виборів лише видимістю демократії, а не реальним механізмом впливу громадян на політичну владу.

Тож, такі демократичні інституції в Україні як вибори та референдуми не виконують досі своєї головної функції – бути важелем впливу громадян на владу, давати політичну і юридичну можливість брати участь у процесі прийняття рішень, відстоювати власні інтереси і потреби.

Опосередкована участь громадської думки в політичному управлінні та прийнятті політичних рішень може бути здійснена через використання управлінськими та законодавчими органами громадської думки в якості важливого джерела суспільно-політичної інформації. Досить часто управлінці та законодавці ігнорують громадську думку, обґрунтовуючи це тим, що вона є некомпетентною щодо розглядуваних питань. Однак інформаційна цінність громадської думки може визначатися: 1) станом громадської думки, що відображає об'єкт управління; 2) змістом про об'єкт управління. У першому випадку істинність чи хибність громадської думки для суб'єкта управління не має

істотного значення, оскільки важливим є знання про існування самого факту чи явища суспільно-політичного життя. У другому – громадська думка повинна володіти якостями наукового знання, тому необхідна відповідна обробка інформації, яку вже потім можна використовувати у процесі прийняття політичного рішення.

В Україні створено достатню нормативну базу, яка б забезпечувала пряму та опосередковану участь громадської думки у процесах політичного управління та прийнятті політичних рішень, зокрема це: Указ Президента України від 15 вересня 2005 р. № 1276 “Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики”, Постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. № 1378 “Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики”, Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2009 р. “Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” та інші.

Проте серед представників української влади спостерігається слабка взаємодія з громадською думкою. Як правило, представники влади звертаються до громадської думки лише у пошуках підтримки та лояльності до своєї власної діяльності. Управлінці та законодавці не використовують дані про стан громадської думки постійно, а тому включеність громадської думки в управлінський процес немає систематичного характеру.

Владні структури, як правило, реагують на громадську думку тих суспільних груп, що заявляють про себе силовими методами (страйки шахтарів, мітинги малозабезпечених біля Парламенту чи Уряду). Інтереси і потреби тих верств суспільства, що відкрито не заявляють про себе, фактично залишаються поза увагою влади.

Пояснити недостатнє використання громадської думки у прийнятті політичних рішень в Україні можна тим що по-перше, політичні діячі, управлінці ще не навчилися ефективно використовувати інформацію, яку надає громадська думка, робити інтерпретацію результатів опитування населення; по-друге, відсутні системні замовлення з боку владних структур на масові опитування

стосовно виявлення суспільно-політичних проблем, вирішення громадськістю тих чи інших питань; по-третє, небажанням представників політичної влади розуміти значущість громадської думки у процесі прийняття політичних рішень, визнання її як некомпетентної та недоцільної.

Говорячи про взаємодію прямої та представницької демократії у процесі формування демократичної політичної культури, слід зазначити, що вони краще функціонують, коли доповнюють одна одну, а не змагаються між собою. Перед Україною лежить довгий шлях пошуку оптимального співвідношення прямої та представницької участі громадської думки в політичних процесах та прийнятті рішень.

Політичний режим, що існує сьогодні в Україні, можна назвати формально демократичним, а політичну культуру такою, що ще формує власні демократичні принципи, залишаючи значні пережитки патріархальної та підданської політичної культури.

Існування демократичної політичної культури передбачає постійний зворотній зв'язок у системі “політика-громадська думка”. Для того, щоб цей зв'язок був стабільним та ефективним, необхідно:

- підвищувати загальний рівень політичної обізнаності людей. Особливого значення набувають знання політичних і правових норм, законів держави, політичних принципів, засобів політичного управління суспільством;

- сприяти творенню достатнього рівня компетентності громадської думки, залучаючи широке коло фахівців для обговорення нагальних суспільно-політичних проблем;

- формувати терпимість та толерантне ставлення до людей з протилежною, опозиційною громадською думкою;

- розширювати умови для вільного вираження людьми своїх думок (у тому числі і опозиційної громадської думки чи думки меншості) через ЗМІ та безпосередні контакти громадськості з представниками влади;

- створювати умови для партнерства, довіри, співробітництва у відносинах громадської думки з представниками політичної влади на всіх рівнях;

– з метою підвищення якості безпосередньої демократії та пошуку нових шляхів участі громадської думки в політичних процесах запозичити позитивний досвід демократичних зарубіжних країн. Окрім існуючих форм – виборів та референдумів, використовувати такі форми прямої демократії як народний вибір, народна ініціатива чи народне вето;

– налагодити систематичний і багатоаспектний моніторинг громадської думки використовуючи наукові соціологічні дослідження;

– акцентувати увагу на необхідності прийняття нового закону про всеукраїнський та місцевий референдум, який би співпадав з положеннями чинної Конституції України;

– на законодавчому рівні забезпечити обов'язкове інформування законодавчих та управлінських органів про стан громадської думки та використання ними наданої інформації у процесі прийняття політичних рішень.

Демократизація політичної культури та політичного життя – складний та суперечливий процес. З-поміж інших, без сумніву, важливих факторів, що формують і впливають на них, громадська думка займає своє особисте місце. Її політичні та соціальні ролі в цих складних явищах є визнаними в світовій політичній теорії та практиці. Відтак в Україні громадська думка має постати як впливовий та вагомий фактор демократизації політичної культури.

Список використаних джерел

1. Абизов В. С. Політичне рішення: механізм прийняття / В. С. Абизов, В. Г. Кремень. – К.: НІСД. – 1995. – 63 с.
2. Алексеров В. Выборы. Голосование. Партии / В. Алексеров, П. Ортешук. – М.: "Академия", 1993. – 208 с.
3. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии [Электронный ресурс] / Г. Алмонд, С. Верба. – Режим доступа: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg81534>.
4. Амелин В. Н. Социология политики / В.Н. Амелин. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – 184 с.
5. Американское общественное мнение и политика / [Замошкин Ю. А., Э. А. Иванян, М. М. Петровская и др.; отв. ред. Ю. А. Замошкин]. – М.: Наука, 1978. – 294 с.
6. Андреев С. С. Политическое сознание и политическое поведение / С. С. Андреев // Социально-политический журнал. – 1992. – № 8. – С. 10-22.
7. Аристотель. Избранные сочинения в 4-х т. / Аристотель. – М.: Мысль, 1983. Т.4. – 1983. – 830 с.
8. Бабкіна О. В. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства / О. В. Бабкіна // Віче. – 2007. – № 13. – С. 25-29.
9. Бебик В. М. Засоби масової інформації посткомуністичної України / В. М. Бебик, О. І. Сидоренко. – Київ: МАУП, 1996. – 124 с.
10. Бебик В. М. Політична культура сучасної молоді / В. М. Бебик, М. Ф. Головатий, В. А. Ребкало. – К.: А.Л.Д., 1996. – 112 с.
11. Блэк Сэм. Паблик рилейшнз: Что это такое? / Блэк Сэм; [к читателю Г. Герасимов; предисл. Э. Л. Береза]. – М.: Новости совместно с сов.-австрийским предприятием АСЭС, 1990. – 239 с.
12. Блэк Сэм. Введение в паблик рилейшнз / Блэк Сэм. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 320 с.

13. Блумер Г. Коллективное поведение / Г. Блумер // Психология масс: [Хрестоматия] / [ред. Райгородский Д. Я]. – Самара: Издательский дом "Бахрах", 1998. – 529 с.
14. Богданов Р. Г. США: Информация и внешняя политика / Р. Г. Богданов, А. А. Кокошин; [отв. ред. В. И. Гантман.] – М.: Наука, 1979. – 311 с.
15. Бойко Н. Социальный контроль и демократизация общества / Н. Бойко: [Монография]. К. : Институт социологии НАНУ, 2007. – 272 с.
16. Бурдьё П. Социология политики / П. Бурдьё; пер. с фран. – М.: Socio-logos, 1993. – 336 с.
17. Василик М. А. Политический плюрализм: социальные основы, критерии и гарантии / М. А. Василик, А. В. Хлюев. – СПб., 1992. – 26 с.
18. Васович В. Переход к демократии в посткоммунистических странах / В. Васович // Вестник московского университета. Сер. 18. – 1992. – № 2. – С. 19-47.
19. Викентьев И. Л. Приёмы рекламы и Public Relations / И. Л. Викентьев. – Киев, ТОО "Триз-Шанс" рекламное агентство Губерникова, 1997. Часть 1. – 1997. – 228 с.
20. Вибори – 2002 в оцінках громадян та експертів / [ред. І. Бекешкіна] – К.: Стилос: Фонд "Демократичні ініціативи", 2002. – 239 с.
21. Вибори – шлях до демократичного суспільства: методичні матеріали з питань виборчого процесу / [Ю. Бакаєв, В. Борденюк, О. Василевський, та ін.]. – К.: Вид-во УАДУ, – 2002 – 77 с.
22. Выборы // Политическая энциклопедия в 2-х т. / Нац. обществ. науч. Фонд; [рук. проекта Г. Ю. Семинигин]. М.: Мысль, 2000. Т. 1. – 2000. – 750 с.
23. Вишняк О. Технологія та результати досліджень громадської думки / О. Вишняк // Політологічний менеджмент. т – 2003. – № 1. – С. 68-73.
24. Вовк В. Соціокультурні чинники формування масових умонастроїв в Україні / В. Вовк // Політична думка. – 1998. – № 1. – С. 146-155.

25. Войтасик Л. Психология политической пропаганды / Л. Войтасик; пер. с польского В. Н. Поруса; [предисловие и общая редакция доктора психологических наук, проф. Ю. А. Шерковина.] – М.: Прогресс, 1981. – 278 с.
26. Вятр Е. Социология политических отношений / Е. Вятр; [пер. с польского; под ред. и предисл. Ф. М. Бурлацкого]. М.: Прогресс, 1979. – 563 с.
27. Гаєвський Б.А. Політичне управління. [Навч. посібник.] / Б. А. Гаєвський, В. А. Ребкало, М. В. Туленков. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – 160 с.
28. Гавра Д. П. Общественное мнение и власть: режимы и механизмы взаимодействия [Электронный ресурс] / Д. П. Гавра // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т.1 – Вып. 4. – Режим доступа до журналу: <http://www.soc.pu.ru/publications/jssa/1998/4/gavra.html>.
29. Гайденок П. П. История социологии в Западной Европе и США [Учеб. для вузов] / П. П. Гайденок, В. И. Добренков, Л. Г. Ионин, Х. Йоас, А. Д. Ковалёв. М.: Норма, 1999. – 576 с.
30. Галкин А.А. Тенденции изменения социальной структуры / А. А. Галкин // Социс. – 1998. – № 10. – С. 85-91.
31. Галумов Э. Основы PR [Электронный ресурс] / Э. Галумов. – Режим доступа: http://evartist.narod.ru/text_15/059.htm.
32. Ганчев Д. Изучение и формирование общественного мнения / Д. Ганчев; [пер с болг.]. – М.: Мысль, 1993. – 208 с.
33. Гегель В. Ф. Философия права. Сочинения в 14-ти томах / В. Ф. Гегель. – АН СССР Институт философии. М; Л: Политиздат. – 1934.
Т. 7. – М; Л: Политиздат. – 1934. – 380с.
34. Гельвеций К. А. Сочинения в 2-х т. / К. А. Гельвеций. М.: Мысль, 1973.
Т. 1. – М.: Мысль, – 647 с.
35. Головатий М. Ф. Соціологія політики: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. Ф. Головатий. К.: МАУП, 2003. – 504 с. – Бібліограф.: с. 491-501.
36. Головатий М. Ф. Політична культура / М. Ф. Головатий. // Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка]. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.

37. Головаха Є. І. Особливості політичної свідомості: амбівалентність суспільства та особистості / Є. І. Головаха // Політологічні читання. – 1992. – № 1. – С. 24-39.
38. Головаха Е. И. Социальное безумие: история и социальная практика / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. К.: Абрис, – 1994. – 168 с.
39. Головаха Е. И. Демократизация общества и развитие личности: от тоталитаризма к демократии / Е. И. Головаха, И. Э. Бекешкина, В. С. Небоженко. К.: Наукова думка, 1992. – 126 с.
40. Головаха Є. Основні етапи і тенденції трансформації Українського суспільства: від перебудови до “помаранчевої революції” Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32-51.
41. Горбатенко В. П. Політичні рішення: специфіка прийняття, політичного втілення та передбачення їхніх наслідків / В. П. Горбатенко // Нова парадигма. [Альманах наукових праць] / [Голов. ред. В. П. Бех]. К. – 2004. – Вип. 36. – С. 117-125.
42. Горшков М. К. Общественное мнение: история и современность / М. К. Горшков. – М.: Политиздат, 1988. – 382 с.
43. Горшков М. К. Партийные организации и общественное мнение / М. К. Горшков. – М.: Политиздат, 1981. – 96 с. (Идеолог. работа: опыт проблемы).
44. Горшков М. К. Общественное мнение / М. К. Горшков. – М.: Знание, 1983. – 64 с.
45. Горшков М. К. Общественное мнение как социологическая категория / М. К. Горшков // Социологические исследования. – № 4. – 1980. – С. 49-58.
46. Гранин Д. Кого мы прячем? Зачем? / Д. Гранин // Иного не дано. [Под общ. ред. доктора исторических наук Ю. Н. Афанасьева]. М.; Прогресс, 1998. – 680 с.
47. Громадська думка // Політичний енциклопедичний словник. К.: "Генеза", 1997. – 400 с.

48. Громадська думка: теоретичні та методологічні проблеми дослідження / [Вовк В. М., Матусевич В. А., Оссовський В. Л. та ін.; за ред. В. Л. Оссовського]. НАН України, Ін-т Соціології – К.: Стилос, 2001. – 161 с.
49. Громадська думка населення України – червень 2007 //Форум нації. Газета Конгресу національних громад України. 7 липня – № 62. – 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://forumn.kiev.ua/7-62-2007/62-08.htm>.
50. Грушин Б. А. Массовое сознание: опыт определения и проблемы исследования / Б. А. Грушин. М.: Политиздат, 1987. – 368 с.
51. Грушин Б. А. Массовое сознание. 50/50 / Б. А. Грушин // Опыт словаря нового мышления / [под ред. Ю. Афанасьева и М. Ферро]. М., 1987. – 368 с.
52. Грушин Б. А. Общественное мнение. 50/50 / Б. А. Грушин. // Опыт словаря нового мышления / [под ред. Ю. Афанасьева и М. Ферро]. М., 1987. – 368 с.
53. Грушин Б. А. Мнение о мире и мир мнений. Проблемы методологии исследования общественного мнения / Б. А. Грушин. М., Политиздат, 1967. – 400 с.
54. Грушин Б. А. Общественное мнение в системе управления / Б. А. Грушин // Социальные исследования. – 1998. – № 3. – С. 26-29.
55. Даль Р. О демократии / Р. Даль; [пер. с англ. А. С. Богдановского; под. ред. О. А. Алекринского]. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 208 с.
56. Дебора Стоун. Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень / Стоун Дебора. – К. “Альтернативи”. – 2000. – 304 с.
57. Демидов А. М. Общественное мнение на пути институционализации / А. М. Демидов // Социс. – 1992. – № 2. – С. 75-78.
58. Дмитриев Ю. А. Референдум в системе народовластия / Ю. А. Дмитриев, В. В. Комарова. – М.: Манускрипт, 1995. – 323 с.
59. Дмитренко О. С. Громадська думка і розвиток демократії в Україні / О. С. Дмитренко // Вісник державної академії керівних кадрів культури та мистецтв. – 2009. – № 2. – С. 126-131.
60. Дмитренко О. С. Проблема суб'єкта громадської думки в Україні /

- О. С. Дмитренко // Нова парадигма. [Журнал наукових праць] / [Голов. ред. В. П. Бех]. – 2004. – Вип. 37. – С. 154-162.
61. Дмитренко О. С. ПР як управління громадською думкою / О. С. Дмитренко // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. К.: “ІНТАС”, 2007. – Вип. 29. – С. 180-190.
62. Дмитренко О. С. Масова політична свідомість / О. С. Дмитренко // Основи громадянського суспільства: Словник: для студ. Вищ. навч. закл. / Н. Г. Джинчарадзе, М. А. Ожеван, А. В. Толстоухов та ін. К.: Знання України, 2006. – 232 с.
63. Дмитренко О. С. Основні підходи до визначення поняття “громадська думка” / О. С. Дмитренко // Нова парадигма. [Альманах наукових праць] / [Голов. ред. В. П. Бех]. – 2004. – Вип. 36. – С. 172-180.
64. Дмитренко М. А. Формування політичної культури суспільства в трансформаційний період: [Монографія] / М. А. Дмитренко. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. – 192 с.
65. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – СПб.: Речь, 2003. – 304 с.
66. Електоральні настрої населення України. Останні дні, які можна оприлюднювати. 30 грудня. Київ. Прес-конференція. Організатор Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://presscenter.ukrinform.ua/presscenter-3042.html>.
67. Ерунов Б. А. Мнение в системе человеческого познания / Б. А. Ерунов. – Ленинград, 1973. – 187 с.
68. Есть мнение / Под общ. ред. Левада Ю. А. – М.: Прогресс, 1990. – 296 с.
69. Жид А. Возвращение из СССР. Москва 1937 / А. Жид. – М.: Политиздат, 1990. – 272 с.
70. Житенев В. Б. Общественное мнение в социальном управлении / В. Б. Житенев. – Новосибирск, 1987. – 167 с.
71. Закон України “Про вибори президента України” // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 14. – ст. 81.

72. Закон України “Про вибори народних депутатів України” // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 27-28. – ст. 366.
73. Закон України “Про вибори депутатів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим” // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 30-31. – ст. 382.
74. Закон України “Про вибори народних депутатів місцевих рад та сільських, селищних та міських голів” // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 3-4. – ст. 15.
75. Закон України “Про всеукраїнський та місцевий референдуми” // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 33. – ст. 443.
76. Закон України “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні” // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 1. – ст. 1.
77. Закон України “Про телебачення і радіомовлення” // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 10. – ст. 43.
78. Закон України “Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації” // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 49. – ст. 229.
79. Закон України “Про інформацію” // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – стаття 650.
80. Злобіна О. Громадський простір України: ступінь ідентифікації та чинники консолідації / О. Злобіна, О. Резник // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 177-194.
81. Иванов О. И. Общественное мнение и власть / О. И. Иванов // Социально-политический журнал. – 1999. – № 7. – С. 37-41.
82. Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации. // Е. А. Якуба, О. Д. Куценко, Л. М. Хижняк и др. – Х: Основа – 1997. – 320 с.
83. Кант И. Сочинения в 6-ти томах / И. Кант. – М.: Мысль, – 1964. Т. 3. – М.: Мысль, – 1964. – 799 с.
84. Квятковский С. Изучение общественного мнения и политика /

- С. Квятковский // Актуальные проблемы изучения и формирования общественного мнения, его использование в управлении социальными процессами. М., 1987. – 178 с.
85. Кетлін Крос. Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах: Перспективи конкуренції. / Кетлін Крос, Роберт Ганет; пер. з англ. Р. Ткачук. – К.: “Основи”, – 2000. – 142 с.
86. Клямкин И.М. Политическая социология переходного периода / И. М. Клямкин // Полис. – 1993 – № 4. – С 41-65.
87. Коваленко А. О. Політичний аналіз і прогнозування / А. О. Коваленко. – К.: Науковий світ, 2002. – 201 с.
88. Кольев А. Н. Политическая мифология: Реализация социального опыта / А. Н. Кольев. – М.: Логос, 2003. – 384 с.
89. Конощук С. Г. Развитие демократии в Украине: 1999 рік / С. Г. Конощук, О. А. Ярош. – К.: ІНЦПД, 2000. – 256 с.
90. Конституция Австрийской Республики. Федеральный конституционный закон от 10 ноября 1920 г. // Конституции государств Европейского Союза. М.: Издательская группа ИНФРА. М. – НОРМА, 1997. – С. 1-101.
91. Конституция Италии. // Современные зарубежные конституции. Сборник документов по конституционному праву зарубежных стран. – М. 1996. – С. 102-187.
92. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. С изменениями и дополнениями принятыми на второй сессии Верховного Совета СССР пятого созыва. Изд-во “Известия Советов Депутатов трудящихся” М., 1959. – 30 с.
93. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Издательство “Известия Советов Народных депутатов СССР” М., 1978. – 48 с.
94. Конституція України. К.: Вид-во "Україна". – 1996. – 54 с.

95. Конституция Швейцарской Конфедерации 1974 г. // Современные зарубежные конституции. Сборник документов по конституционному праву зарубежных стран. – М. – 1996. – С. 208-263.
96. Концепція реформування політичної системи України. Проект. Товариство “Знання України”. К.: Поліус, 2001. – 36 с.
97. Коробейников В.С. Пирамида мнений / В. С. Коробейников. М.: “Молодая гвардия”, 1981. – 222 с.
98. Королько В. До питання про соціальну роль та етику публік рілейшнз / В. Королько // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 1. – С. – 62-75.
99. Кривенко Л. Конституційні основи референдуму. Проблеми демократизації / Л. Кривенко // Віче. – 2001. – № 2. – С. 78-95.
100. Кужелюк В. Влада. Народ і громадянське суспільство. / В. Кужелюк // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід. [за ред. А. Карася]. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – 284 с.
101. Кульчар К. Необходимы глубокие теоретические исследования / К. Кульчар // Проблемы мира и социализма. – 1979. – № 2. – С. 77-82.
102. Лапаева В. В. Общественное мнение и законодательство / В. В. Лапаева // Социс. – 1997. – № 9. – С. 16-27.
103. Липпман Уолтер. Общественное мнение / У. Липпман; [пер. с англ. Т. В. Барчуковой; редакторы перевода К. А. Левинеон, К. В. Петренко]. – М.: Институт фонда “Общественное мнение”, 2002. – 384 с.
104. Лоуренс Ле Дюк. Учасницька демократія: референдуми у теорії та на практиці / Ле Дюк Лоуренс; перекл. з англ. Р. Ткачук; [головний ред. і автор передм. Дж. Перлін; наук. ред. З. Грищенко.]. – Харків: Центр Освітніх Ініціатив, 2002. – 160 с.
105. Лукашевич М. П. Основи соціології масової комунікації: Підручник. / М. П. Лукашевич. – К.: ПІКДСЗУ, 2009. – 308 с.
106. Любивый Я. В. Современное массовое сознание: динамика и тенденция развития / Я. В. Любивый. – К., 1993. – 140 с.

107. Макиавелли Н. Избранные сочинения / Н. Макиавелли; пер. с итал. – М.: Художественная литература, 1982. – 503 с.
108. Маклаков В. В. Референдум в странах – членов Европейского Союза / В. В. Маклаков. – М., 1997. – 70 с.
109. Максвел Мак-Комбс. Встановлення пріоритетів: масмедії та громадська думка. / Максвел Мак-Комбс / Пер. з англ. Маріанна Давиденко. К.: «К.І.С.», 2007. – 256 с.
110. Массовая информация и общественное мнение молодежи /В. Л. Оссовский и др. / [отв. ред. В. Л. Оссовский, АН УССР, Ин-т философии]. К.: Наукова Думка, 1990. – 288 с.
111. Масова політична свідомість // Політичний енциклопедичний словник. К.: "Генеза", 1997. – 400 с.
112. Матвеева Т. Референдум – образ жизни швейцарцев / Т. Матвеева // Международная жизнь. – 1995. – № 5. – С. 86-91.
113. Матвієнко А. С. Референдум 2000. Причини і наслідки фальсифікації та фальсифікатори / А. С. Матвієнко, В.П. Войтенко. – К, 2000. – 28 с.
114. Миллер А. И. Работа над ошибками: Карен Давиша о роли выборов в посткоммунистических обществах / А. И. Миллер // Выборы в посткоммунистических обществах. [Пробл. темат. сб.]. ИНИОН РАН. М., 2000. – 184 с. (Полит. наука /Редкол. Сер. Ю.С. Пивоваров – гл. ред. и др; 2000, № 2)
115. “Мнение украинских граждан о политике и политиках” результаты социологического исследования [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sofia.com.ua/page125.html>.
116. Моніторинг громадської думки населення України. / Соціальний моніторинг. Інформаційний бюлетень ЦСМ/УНСД. – К., 2000 – № 9. – 38 с.
117. Музыкант В. Л. Теория и практика современной рекламы. В 2-х частях / В. Л. Музыкант: [Монография.] – М.: Евразийский регион, 1998. Часть II. – М.: Евразийский регион, 1998, – 328 с.
118. Мухаметшинин Ф. Х. Влияние общественного мнения на управленческое решение / Ф. Х. Мухаметшинин // Социс. – 1998. – № 11. – С. 4-17.

119. Общественное мнение // Социология: Энциклопедия. 2003 [Электронный ресурс] / [Сост. А. А. Грицаков, В. Л. Абушенко, Т. М. Евельнин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко]. – Режим доступа:
<http://voluntary.ru/dictionary/568/word>.
120. Общественное мнение // Философская энциклопедия в 5-ти томах. – М., 1967. Т. 4 – М., 1967. – 529 с.
121. Общественное мнение и власть: механизм взаимодействия / [А. А. Ручка, В. Л. Оссовський, В. А. Матусевич и др.]; отв. ред. А. А. Ручка АН Украины. Ин-т социологии. – К.: Наукова думка, 1993. – 137 с.
122. Общественное мнение и пропаганда / Ред. кол. А. К. Уледов / отв. ред./ и др. – М.: Мысль, 1980. – 270 с.
123. Огнева В. В. Политическое решение / В. В. Огнева // Политическая энциклопедия в 2-х т. – М.: Мысль, 2000. Т. 2. – М.: Мысль, 2000. – 362 с.
124. Ольшанский Д. В. Политический PR / Д. В. Ольшанский. – СПб.: Питер, 2003. – 544 с.
125. Ольшанский Д. Массовые настроения переходного периода / Д. Ольшанский // Вопросы философии. – 1992. – № 4 – С. 3-15.
126. Орбан-Лебрик Л. Особливості формування громадської думки Л. Орбан-Лебрик // Соціальна психологія. – 2004. – № 2. – С. 77-89.
127. Ортега-и-Гассет. Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет // Вопросы философии. – 1989. – № 3. – С. 119-154.
128. Ортега-и-Гассет. Х. Дегуманизация искусства и другие работы. Эссе о литературе и искусстве / Х. Ортега-и-Гассет; [сб.; / пер. с исп.] – М.: Радуга, 1991. – 639 с.
129. Оссовський В. Л. Громадська думка: спроба соціологічної інтерпретації / В. Л. Оссовський. НАН України. Ін-т Соціології – К., 1999. – 136 с.
130. Острогорский М. Я. Демократии и политические партии / М. Я. Острогорський. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН). 1997. – 640 с.

131. Оцінка громадянами України рівня власної правової захищеності та готовності обстоювати свої права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nis.gov.ua/monitor/october08/14htm>.
132. Павленко І. Інститут всеукраїнського референдуму: досвід проведення та перспективи реформування. Анотація [Електронний ресурс] / І. Павленко. – Режим доступу: <http://www.nis.gov.ua/monitor/october08/8/htm>.
133. Петров В. И. К исследованию характеристики системности в исследованиях общественного мнения / В. И. Петров // Методологические, методические и организационные проблемы изучения общественного мнения. – М.: Академия Наук СССР, Институт Социологии. 1988. – 197 с.
134. Петров О. В. Социологические избирательные технологии / О. В. Петров. – Днепропетровск: Арт-Пресс, 1998. – 164 с.
135. Петровская М. М. США: политика сквозь призму опросов / М. М. Петровская. – М., 1982. – 272 с.
136. Пилипишин В. Киеву следует менять идеологию управления [Електронний ресурс] / В. Пилипишин – Режим доступу: <http://vp.kiev.ua/media-publ/?start=18>.
137. Плутарх. Избранные жизнеописания. В 2-х т. / Плутарх; пер. с древнегр. [Сост., вступ. ст., прим. М. Томашевской.]. – М.: Правда, 1990. Т.1. – М.: Правда, 1990. – 592 с.
138. Погорілко В. Ф. Референдум в Україні: історія та сучасність / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко: [Монографія.] – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 248 с.
139. Поздеева Л. В. Лондон – Москва. Британское общественное мнение и СССР. 1939-1945 / Л. В. Поздеева. – М., ИВИРАН, – 1999. – 306 с.
140. Політична свідомість // Політичний енциклопедичний словник. К.: "Генеза", 1997. – 400 с.
141. Полторак В. А. Социология общественного мнения / В. А. Полторак. – Киев-Днепропетровск: Центр “Социополис”. – Издательство “Арт-Пресс”, 2000. – 264 с.

142. Постанова Кабінету Міністрів від 15 жовтня 2004 р. № 1378 “Деякі питання що до забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” // Урядовий кур’єр. – 25 травня. – 2005. – № 95.
143. Постанова Кабінету Міністрів від 26 листопада 2009 р. № 1302 “Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” // Офіційний вісник України. – 14 грудня. – 2009. – № 95. – ст. 37.
144. Почепцов Г. Г. Паблик рилейшнз или как успешно управляют общественным мнением / Г. Г. Почепцов; [2-е издание, испр. и дополн.]. – М.: Центр, 2003. – 320 с.
145. Почепцов Г. Г. Тоталитарный человек / Г. Г. Почепцов. – К.: Глобус, 1994. – 153 с.
146. Почепцов Г. Г. Пропаганда и контрпропаганда / Г. Г. Почепцов. – М., Центр, 2004. – 256 с.
147. Проскуріна О. О. Політична культура інформаційного суспільства / О. О. Проскуріна: [Монографія]; Держ. закл. “Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, 2008. – 352 с.
148. Прес-конференція: “Громадська думка населення України – грудень 2007 року” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/press/5>.
149. Прес-конференція: “Фініш політичного сезону 2008: громадська думка населення України” 12 січня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.maidan.org.ua/static/lvsmai> 88.
150. Пронин Е. И. Печать и общественное мнение / Е. И. Пронин. – М.: Изд-во Московського университета. 1971. – 132 с.
151. Референдум // Політичний енциклопедичний словник. К.: "Генеза", 1997. – 400 с.
152. Ротар Н. Діалогові форми політичної участі: передумови та перспективи становлення в Україні / Н. Ротар // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 75-92.

153. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. / Ж.-Ж. Руссо; пер. с фр. – М.: “Канон пресс”, 1998. – 416 с.
154. Рудакевич О. М. Політичне відродження українського народу (Шляхи формування новітньої української політичної культури) / О. М. Рудакевич, М. С. Гутор. – Київ-Тернопіль: Поліграфіст, 1998. – 52 с.
155. Руткевич М. Н. Социология. Власть. Общественное мнение / М. Н. Руткевич // Социс. – 1993. – № 7. – С. 3-14.
156. Сафаров Р. А. Общественное мнение и государственное управление / Р. А. Сафаров. – М.: Юрид. литература. – 1975. – 254 с.
157. Сафаров Р. А. Общественное мнение в системе советской демократии / Р. А. Сафаров. – М.: Знание. 1982. – 64 с.
158. Сергиенко П. А. Массовое политическое сознание: проблемы формирования и развития / П. А. Сергиенко. – К.: Лыбидь, 1991. – 176 с.
159. Сергиенко П. А. Массовое сознание: сущность, проблемы противоречия формирования и развития / П. А. Сергиенко. – К., 1988. – 36 с.
160. Современные социально-политические процессы и динамика массового сознания / под ред. М. А. Фроловой. – М.; Изд.-во МГУ, 1992. – 139 с.
161. Сопер П. Основы искусства речи / П. Сопер; пер. с англ. [3-е испр. изд]. – М.: Издательство Агентства "Яхтсмен", 1995. – 416 с.
162. Соціологічне знання та влада: суперечливі взаємовідносини соціологічних досліджень та політичної практики: матеріали міжнародного круглого столу (Київ 17 березня 2005 р.). – К.: ВД “Стилос”; ПЦ “Фоліант”, 2005. – 254 с.
163. Суб’єктивні оцінки змін матеріального становища пересічних громадян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.smc.org.ua>.
164. Сурмин Ю. П. Теория общественного мнения / Ю. П. Сурмин: [Курс лекций]. – К.: МАУП, 1999. – 72 с.
165. Степаненко В. “Vox populi” от “одобрямса” к контролю над властью [Електронний ресурс] / В. Степаненко. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/189551>.
166. Тихомирова Є. Б. PR – формування відкритого суспільства /

- Є. Б. Тихомирова: [Монографія.] – К.: Наша культура і наука, 2003. – 197 с.
167. Тощенко Ж. Т. Социальное настроение / Ж. Т. Тощенко, С. В. Марченко. – М.: Academia, 1996. – 196 с.
168. Тухватулин Р. М. Регулятивная роль общественного мнения в сфере межнациональных отношений. Учебное пособие / Р. М. Тухватулин. Издание Башкирского ун-та. – Уфа, 2000. – 64 с.
169. Тютюнова Е. В. Формирование общественного мнения об организации / Е. В. Тютюнова. – Новосибирск: СибУПК, 2001. – 104 с.
170. Указ Президента України від 31 липня 2004 р № 854 “Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” // Урядовий кур’єр. – 5 серпня. – 2004. – № 146.
171. Указ Президента України від 15 вересня 2005 р. № 1276 “Про залучення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” // Урядовий кур’єр. – 20 вересня. – 2005. – № 177.
172. Україна в 2005-2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: [Монографія] / [за заг. ред. Ю. Г. Рубана]. – К.: НІСД, 2009. – 655.
173. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (1994-1999). Інформаційно-аналітичні матеріали. – К., 1999. – 134 с.
174. Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994-2003 / За ред. Н. В. Паніної. – К.: Інститут соціології НАН України, 2003. – 98 с.
175. Українське суспільство 1992-2006: соціологічний моніторинг / За ред. Н. В. Паніної. – К.: Інститут Соціології НАН України, 2006. – 94 с.
176. Українське суспільство 1992-2007. Динаміка соціальних змін / за ред. д. ек.н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – 544 с.
177. Українське суспільство 1992-2009. Динаміка соціальних змін / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – 560 с.

178. Уледов А. К. Общественное мнение советского общества / А. К. Уледов. М., Соцэкгиз, 1963. – 391 с.
179. Федоренко В. Всеукраїнський референдум. Уроки на завтра? / В. Федоренко, І. Гузенець // Віче – 1999. – № 10. – С. 11-24.
180. Федотова Л. Н. К истории исследования общественного мнения / Л. Н. Федотова // Социс, – 1980. – № 4. – С. 161-169.
181. Федотова Л. Н. Паблик рилейшнз и общественное мнение / Л. Н. Федотова. – СПб.: Питер, 2003. – 352 с. (серия “Учебное пособие”).
182. Федякин И. А. Общественное сознание и массовая коммуникация в буржуазном обществе / И. А. Федякин. – М.: “Наука”, 1988. – 216 с.
183. Феофанов К. А. Социальная аномия: обзор подходов в американской социологии К.А. Феофанов // Социс. – 1992. – № 5. – С. 88-91.
184. Формирование общественного мнения населения крупного города / [под ред. О. И. Иванова]. – Сп-б., 1996. – 152 с.
185. Хилько М. Політична культура населення України: аналіз розвитку громадянських якостей / М. Хилько // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 115-126.
186. Хитрова С. Ф. Общественное мнение и пропаганда в условиях развитого социализма / С. Ф. Хитрова. – М.: Знание, 1979. – 44 с.
187. Цаллер, Дж. Происхождение и природа общественного мнения. / Дж. Цаллер; пер. с англ. А. А. Петровой; науч. ред. И. Н. Тартаковская. – М.: Институт Фонда “Общественное мнение”, 2004. – 559 с.
188. Цветков В. В. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства / В. В. Цветков, В. П. Горбатенко: [Монографія]. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 348 с.
189. Цуладзе А. М. Политические манипуляции или покорение толпы / А. М. Цуладзе. – М.: Книжный дом “Университет”, 1999. – 144 с.
190. Цуладзе А. М. Политическая мифология / А. М. Цуладзе. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 384 с.

191. Шампань П. Делать мнение: новая политическая игра / П. Шампань; пер. с фр. /Faire l'opinion le nouveau jeu politique. Paris, Minit, 1990; перевод под ред. Осиповой Н. Г./ – М.: Socio-logos. – М., 1997. – 317 с.
192. Шевченко В. Вибір влади і відчуження від влади В. Шевченко // Демократичний вибір як філософська і соціально-політична проблема. [Збірник наукових праць]. – К., 1999. – 104 с.
193. Шерковин Ю. А. Слухи как психологическая проблема контрпропаганды / Ю. А. Шерковин // Общественное мнение и лекционная пропаганда. Теория, методика, опыт. / сост. А. С. Логинова. – М.: Знание. 1986. – С. 61-70.
194. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Г. Шиллер. – М.: Мысль, 1980. – 326 с.
195. Яковлев И. П. Паблик рилейшнз в организациях / И. П. Яковлев. Санкт-Петербург, ТОО ТК “Петрополис”, 1995. – 148 с.
196. Якуба Е. А. Изменения социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации / [Е. А. Якуба, О. Д. Куценко, Л. М. Хижняк и др.]. – Харьков: Основа, 1997. – 230 с.
197. Якуба О. А. Соціологія / О. А. Якуба. – Х.: Константа, – 1996. – 192 с.
198. Ginsberg, Benjamin. The Captive Public: How Mass Opinion Promotes State Power. New-York., 1986. – 250 p.
199. Dong Newson, Alan Scott. This is PR. The Realities of Public Relations. Wadsworth Publishing Company Belmont, California, 1985. – 518 p.
200. Chamber's Encyclopedia new revised edition. International learning systems corporation limited. London. Vol. XI. – 826 p.
201. The Encyclopedia Americana: International edition: complete in 30 volumes. New-York. – Vol. 22. – 810 p.
202. The Blackwell Encyclopedia of political institutions. /ed. by Vernon Bogdanor. Oxford; New-York, Blackwell ref., 1987. – XVI. – 667 p.
203. Harris Fred. America's democracy. Glenview, Illinois, 1983. – 477 p.
204. Weisberg R. Public Opinion and Popylar Gavernment. S.L., 1976. – 307 p.

